คำนำ

บาลีไวยากรณ์ภาคที่ ๓ คือวากยสัมพันธ์ เป็นหลักสำคัญในการศึกษาภาษาบาลีส่วนหนึ่ง และหนังสือที่เป็นอุปกรณ์ ก็เป็นเครื่องช่วยนักศึกษาให้ได้รับความสะดวก และช่วยครูผู้สอนให้เบาใจ. ก็หนังสืออุปกรณ์วากยสัมพันธ์นั้น แผนกตำรามหากุฏราชวิทยาลัยได้มอบให้พระโศภนคณาภรณ์ (เจริญ สุวฑฺฒโน ป. ธ. ๙) วัดบวรนิเวศวิหาร กรรมการ รวบรวมและเรียบเรียงขึ้น, ผู้เรียบเรียงได้จัดแบ่งออกเป็น ๒ เล่ม ในชื่อว่าอธิบายวากยสัมพันธ์เล่น ๑-๒ , เหตุปรารภในเรื่องนี้ได้กล่าวในคำนำหนังสืออธิบายวากยสัมพันธ์เล่ม ๑ และในคำปรารภของผู้เรียบเรียงในเล่มนี้แล้ว. บัดนี้ ผู้เรียบเรียงได้รวบรวมและเรียบเรียงเล่ม ๒ ขึ้นเสร็จ ดังที่ปรากฏเป็นหนังสืออธิบายวากยสัมพันธ์เล่ม ๒ นี้ และได้มอบลิขสิทธิส่วนที่เรียบเรียงในหนังสือนี้ให้เป็นสมบัติของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมถ์.

แผนกตำรา ฯ ขออนุโมทนาผู้เรียบเรียงตลอดถึงท่านผู้ช่วยแนะนำโดยประการอื่น กระทั่งหนังสือนี้สำเร็จ.

แผนกตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

มกราคม ๒๔๙๓

อธิบายวากยสัมพันธ์ เล่ม ๒

พระโศภนคณาภรณ์ (สุวฑฺฒโน ป. ธ. ๘)

วัดบวรนิเวศวิหาร เรียบเรียง

๑. ในวากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น ท่านได้แสดงแบบสัมพันธ์ไว้ ซึ่งเป็นแบบที่ใช้เป็นหลักทั่วไป, ส่วนสัมพันธ์ที่ไม่ได้ใช้ทั่วไป ยังมีอีก จักได้แสดงไว้ต่อไป กับทั้งศัพท์พิเศษเป็นต้น ที่เห็นว่าควรรู้, ระเบียบในการแสดงจักอาศัยแบบที่ท่านวางไว้เป็นหลัก. นักเรียนเมื่อรู้แบบสัมพันธ์ที่ท่านแสดงไว้ในวายกสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้นนั้นแล้ว ก็ควรทราบสัมพันธ์นอกจากนั้นที่แสดงในหนังสือนี้ เพื่อการศึกษาวิธีประกอบคำพูดเข้าเป็นพากย์ จะได้สะดวกดี ตามประสงค์แห่งการศึกษาวากยสัมพันธ์.

อธิบาย : [๑] แบบสัมพันธ์ในวากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น เป็นแบบที่ใช้เป็นหลักทั่วไป, ได้อธิบายแล้วในอธิบายวากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ เล่ม ๑. ในอธิบายนั้นได้แสดงชื่อสัมพันธ์ที่ต่างจากในแบบ แต่มีอรรถ (ความหมายที่ใช้) เป็นอย่างเดียวกันกับชื่อสัมพันธ์ในแบบไว้ในข้อนั้น ๆ ที่มีอรรถเดียวกันด้วย. ชื่อสัมพันธ์เหล่านั้น แสดงไว้ในข้อดังต่อไปนี้ :-

๑. เวลานี้ เป็น สมเด็จพระญาณสังวร.

อุปมาลิงคัตถะ	ในข้อ	ลิงคัตถะ
ตุมัตถกัตตา	"	สยกัตตา
สหโยคตติยา-สหาทิโยคตติยา	"	สหัตถตติยา
ตุมัตถสัมปทาน	"	สัมปทาน
ภาวสัมพันธ์-กิริยาสัมพันธ์	"	ภาวาทิสัมพันธ์
อาธาร-ภินนาธาร	"	ท้ายอาธารทั้ง ๕
วิเสสนลิงควิปัลลาส	"	วิเสสนะ (บทคุณนาม)
อุปมาวิเสสนะ	"	" " "
สัญญาวิเสสน	"	" " "
ปกติกัตตา	"	วิกติกัตตา บทคุณนาม)

[๒] ส่วนสัมพันธ์ที่มีอรรถต่างออกไปจากในแบบ จักแสดงและอธิบายในเล่มนี้ กับทั้งศัพท์พิเศษเป็นต้นที่ควรรู้, ในการแสดงจักอาศัยระเบียบที่ท่านใช้ในแบบ: ในแบบท่านแสดงบทนามนามก่อนแล้วจึงบทคุณนาม, บทสัพพนาม, บทกิริยา (ในพากยางค์-ในพากย์) และนิบาตตามลำดับ, ในที่นี้ ก็จักอนุวัตระเบียบนั้น. แต่บทนามนามที่จะกล่าวต่อไป ก็ไม่ได้ใช้ฐานะเป็นการก หรือในฐานะเป็นนามนามแท้ ใช้ดุจคุณนามในอรรถพิเศษอย่างหนึ่งนั่นเอง จึงสงเคราะห์เป็นบทคุณนาม.

[๓] แบบสัมพันธ์ ท่านว่า ควรรู้จักก่อนแต่เรียนสัมพันธ์ จึงควรจำและทำความเข้าใจให้ทั่วถึง. ก็การเรียนสัมพันธ์นั้น เป็นทาง ๑ แห่งการศึกษาวิธีประกอบคำพูดเข้าเป็นพากย์ อันเป็นตัววากยสัมพันธ์

โดยตรง (ดูข้อ (๑๔๘) ในวากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น), เมื่อเข้าใจทรงสัมพันธ์นี้ดีแล้ว, กับทั้งเรียนผูกคำพูดให้เป็นพากย์เอง ให้ต้องตามแบบอย่างไปด้วย, การศึกษาวิธีประกอบคำพูดเข้าเป็นพากย์ ก็จักเป็นไปสะดวกดี.

บทนามนาม (สงเคราะห์เข้าในคุณนาม)

๒. บทนามนาม ใช้ในอรรถพิเศษบางอย่าง สงเคราะห์เข้าในบทคุณนาม เพราะแสดงลักษณะอย่างหนึ่งของนามนามอีกบทหนึ่ง, แต่จัดไว้อีกข้อหนึ่งต่างหาก เพราะใช้นามนาม หรือคุณนามในฐานนามนาม ดังนี้ :-

วิเสสลาภี

(๑) นามนาม ๒ บท, บทหนึ่งกล่าวความกว้าง แต่ได้อรรถพิเศษที่กล่าวกำหนดไว้ด้วยอีกบทหนึ่ง เหมือนอย่างกณฺฏโก 'ไม้มีหนาม' กล่าวความกว้าง เพราะไม่มีหนามมีหลายอย่าง, แต่ในที่บางแห่ง ได้อรรถพิเศษว่า เวฬุ 'ไม้ไผ่, ' เป็นอันห้ามมิให้หมายถึงไม้มีหนามชนิดอื่น, บทที่กล่าวกำหนดอรรถพิเศษนี้ ท่านเรียกชื่อว่า วิเสสลาภี (คือ) เพราะทำบทที่กล่าวความกว้างให้ได้อรรถพิเศษ, วิเสสลาภี มีวิภัตติอนุวัตบทที่กล่าวความกว้าง. อุ:-

ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อรยาสจฺจํ.

อธิบาย : [๑] วิเสสลาภีนี้ เป็นนามบทที่กล่าวกำหนดอรรถ คือความพิเศษแห่งบทที่แสดงอรรถกว้าง เพื่อห้ามเนื้อความอื่นแห่งบทที่มีอรรถกว้างนั้น คือจำกัดให้หมายถึงเฉพาะที่แสดงในบทวิเสสลาภีเท่านั้น ดุจอวธารณัตถนิบาต, ในเวลาแปลให้คำเชื่อมว่า ' คือ,' ดังจะผูกพากยางค์ขึ้นว่า เวฬุ กณฺฏโก, กณฺฏโก หมายถึงไม้มีหนาม

หลายอย่าง แต่ได้อรรถพิเศษว่า เวฬุ (ไม้ไผ่) , เวฬุ จึงเป็น วิเสสลาภี แปลว่า 'ไม่มีหนาม คือไม้ไผ่.'

วิเสสลาภีนี้ มีอรรถเช่นเดียวกับ อวาธารณปุพพบท กัมมธารยสมาส ดังเช่นตัวอย่างว่า พุทฺโธ เอว รตนํ พุทฺธรนตํ (รตนะคือพระพุทธเจ้า), ในสมาสนี้ ประกอบด้วย เอว ศัพท์ อันเป็นอวธารณัตถะ เพื่อจะห้ามเนื้อความอื่นเสีย เพราะรตนะมีมากชนิด แต่ในที่นี้ ได้อรรถพิเศษว่า พระพุทธเจ้า. พึงทราบอุ. ดังต่อไปนี้ :-

อุ. ที่ ๑

ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรดธ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ. "อริยสัจ คือ ทุกข์, อริริยสัจ คือ ทุกขสมุทัย, อริยสัจ คือ ทุกขนิโรธ, อริยสัจ คือ ปฏิปทา ที่ให้ถึงทุกขนิโรธ."

ในตัวอย่างนี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่าอริยสัจยังกว้าง แต่ในที่นี้ อริยสัจ บทที่ ๑ ได้อรรถพิเศษว่า ทุกข์ ฯลฯ อริยสัจ บทที่ ๔ ได้อรรถพิเศษว่า ทุกนิโรธคามีนีปฏิปทา, ทุกขํ เป็นต้น จึงเป็น วิเสสลาภี, ในเวลาสัมพันธ์ใช้เรียกว่า วิเสสลาภี ของบทนามนามที่เกี่ยวเนื่องกัน เช่น ทุกฺขํ วิเสสลาภี ของ อริยสจฺจํ, พึงทราบอธิบายดังนี้ทุกแห่ง

ทุกฺขนฺติ ปทํ อริยสจฺจนฺติ ปทสฺส วิเสสลาภี. อริยสจฺจนฺติ ปทํ ลิงคตฺโถ. ฯ เป ฯ

อุ. ที่ ๒

อนภิชฺฌา ปริพฺพาชกา ธมฺมปทํ. อพฺยาปาโท ปริพฺพชกา ธมฺมปทํ, สมฺมาสติ ปริพฺพาชกา ธมฺมปทํ, สมฺมาสมาธิ ปริพฺพาชกา ธมฺมปทํ. [กุณฺฑลเกสีเถรี. ๔/๑๑๑] " ดูก่อนปริพาชกและปริพาชิกา ท. ธรรมบท คืออนภิชฌา, ดูก่อน... ธรรมบท คือ อัพยาบาท, ดูก่อน....ธรรมบท คือ สัมมาสติ, ดูก่อน... ธรรมบท คือ สัมมาสมาธิ."

อุ. ที่ ๓

ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ. [สุปฺปพุทฺธกุฏฺฐิ. ๓/๑๓๕] " ทรัพย์ที่ ๗ คือปัญญาแล."

ข้อสังเกต : มักแปลกันว่า ปัญญาแล เป็นทรัพย์ที่ ๗.

[๒] บทไขของบทปลง ทราบว่า โบราณท่านก็เรียกว่า วิเสสลาภี เช่น วุจฺจตีติ วจนํ อตฺโถ "สัททชาตใดอันเขากล่าว เหตุนั้น สัททชาตนั้น ชื่อ วจนะ คือ อรรถ. (อตฺโถ โบราณท่านเรียกว่า วิเสสลาภี). บทไขของบทปลงนี้ ในโยชนาเรียกว่า ลิงคัตถะ ดังจะกล่าวต่อไป, แต่เรียกตามที่โบราณท่านเรียกดูเข้าทีดี.

[๓] บทวิเสสลาภี ใช้นามนาม เพราะฉะนั้น จึงต่างลิงค์จากบทนามนาม ที่กล่าวความกว้างได้ เพราะคงตามลิงค์เดิมของตน เช่น อุ. ที่แสดงมาแล้ว.

ส่วนวิภัตติ ต้องอนุวัตบทนามนามที่กล่าวความกว้างเสมอ, และไม่นิยมคือกำหนดแน่ว่าต้องเป็นวิภัตตินั้นวิภัตตนี้, เมื่อนามนามบทที่

กล่าวความกว้างเป็นวิภัตติใด บทวิเสสลาภี ก็ต้องเป็นวิภัตตินั้น.

[๔] บางแห่ง น่าเป็นวิเสสลาภี, แต่เมื่อพิจารณาดู ใช้เป็นวิกติกัตตาเหมาะกว่า อุ :-

อุ. ที่ ๑

โก ปน ตฺวํ สามิ ? "นาย, ท่านเป็นใครเล่า."

อหํ เต สามิโก มโฆ. "เราเป็นมฆะผู้สามีของเจ้า."

[สกฺก. ๒/๑๑๐]

ประโยคถาม : โกติ ปทํ อสีติ ปเท วิกติกตฺตา. ปนสทฺโท ปุจฺฉนตฺโถ.

ประโยคคำตอบ : มโฆติ ปทํ อมฺหีติ ปเท วิกติกตฺตา.

อุ. ที่ ๒

สฺวาหํ กุสลํ กริตฺวาน กมฺมํ ติทสานํ สหพฺยตํ ปตฺโต.

[มฏฺฐกุณฺฑลิ. ๑/๓๐]

"บุตรนั้น เป็นข้าพเจ้า ทำกุศลกรรมแล้ว ถึงความเป็นสหายแห่งเทพชั้นไตรทศ ท."

อหนฺติ ปทํ หุตฺวาติ ปเท วิกติกตฺตา. (เติมหุตฺวา).

สรูปอธิบาย : วิเสสลาภี มีอรรถว่า ทำนามนามบทที่กล่าวความกว้างให้ได้อรรถพิเศษ. บอกสัมพันธ์เป็นของบทนามนามนั้น.

สรูป (บทกำหนดโดยวิภาค)

(๒) เป็นบทกำหนดโดยวิภาค คือจำแนกแห่งนิกเขปบท คือบทที่ยกขึ้นไว้เรียกชื่อว่า สรูป (คือ), หรือเนื่องในนิกเขปบท

เรียกชื่อว่า สรูปวิเสสนํ เพราะมีลักษณะคล้ายสรูปวิเสสนะตามที่ท่านเรียก (มีกล่าวข้างหน้า), เนื่องในอิติศัพท์ ที่เป็นปฐมาวิภัตติเรียกชื่อว่า ลิงฺคตฺโถ ตามแบบโยชนา, ที่เป็นวิภัตติอื่น ก็เรียกตามชื่อนิกเขปบท อนุโลม ที่ท่านเรียกว่าลิงคัตถะ และบอกสรูปควบไปด้วย.

เป็นสรูปวิเสสนของนิกเขปบท อุ :-

จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ.

นิสโภ จ อโนโม จ เทฺว อคฺคสาวกา.

เป็นสรูปในอิติศัพท์ อุ :-

จตสฺโส หิ สมฺปทา นาม วตฺถุสมฺปทา ปจฺจยสมฺปทา เจตนาสมฺปทา คุณาติเรกสมฺปทา-ติ.

อธิบาย : [๑] บทกำหนดโดยวิภาคนี้ คือกำหนดอรรถที่ยังมิได้กำหนด ด้วยวิภาคคือจำแนกอรรถนิกเขปบท คือบทที่ยกขึ้นไว้ ดังเช่นยกขึ้นพูดว่า ธรรม ท. ๔, ก็ธรรม ท. ๔ คืออะไร ยังไม่ได้กำหนดลงไป, ในการกำหนด ก็จำแนกออกทีละข้อ จึงกำหนดจำแนกว่า อายุ วรรณ สุข พล, บททั้ง ๔ นี้ เรียกสั้นว่า บทกำหนดโดยวิภาค ใช้คำเชื่อมในภาษาไทยว่า 'คือ' เหมือนวิเสสลาภี.

ในที่นี้ จักเรียกที่เนื่องในนิกเขปบทว่า สรูปวิเสสนะหรือสรูป, จักเรียกที่เนื่องในอิติศัพท์ว่า ลิงคัตถะ หรือตามนิกเขปบทตามนัยในโยชนา และบอกสรูปในอิติศัพท์. อุ. :-

ก. สรูปของนิกเขปบท

อุ. ที่ ๑

จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ

[อายุวฑฺฒนกุมาร. ๔/๑๒๑]

"ธรรม ท. ๔ คือ อายุ คือ วรรณ คือ สุข คือ พละ ย่อมเจริ."

อายุ วณฺโณ สุขํ พลนฺติ จตุปฺปทํ จตฺตาโร ธมฺมาติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ. (หรือ สรูปํล พึงทราบเหมือนอย่างนี้ทุกแห่ง.)

อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ ๔ บท สรูปวิเสสนะ ของ จตฺตาโร ธมฺมา.

อุ. ที่ ๒

นิสโภ จ อโนโม จ เทฺว อคฺคสาวกา. [สญฺชย. ๑/๑๐๑]

"พระอัครสาวกทั้ง ๒ คือ พระนิสภะ ด้วย พระอโนมะ ด้วย."

นิสโภติ จ อโนโมติ จ ปททฺวยํ เทฺว อคฺคสาวกาติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

บทสรูปในอุ. ข้างบทนี้ เป็นปฐมาวิภัตติ, แต่อาจเป็นวิภัตติอื่นจากปฐมาวิภัตติได้ อนุวัตนิกเขปบท ดัง อุ. ต่อไปนี้ :-

อุ. ที่ ๓

อุสฺสูตเสยฺยํ อาลสฺยํ จณฺฑิกฺกํ ทีฆโสตฺติยํ
เอกสฺสทฺธานคมนํ ปรทารูปเสวนํ
เอตํ พฺราหฺมณ เสวสฺสุ

[อนตฺถปุจฺฉกพฺราหฺมณ. ๔/๑๑๒]

"ดูก่อนพราหมณ์, ท่านจงเสพซึ่งกรรม ๖ อย่าง (ฉพฺพิธกมฺมํ)

นี้คือ ความนอนจนตะวันโด่ง ความเกียจคร้าน ความดุร้าย ความหลับนาม ความไปทางไกลแห่งคนผู้เดียว ความซ่องเสพภริยาผู้อื่น....."

อุสฺสูรเสยฺยํ....ปรทารูปเสนนฺติ ฉปฺปทํ เอตํ ฉพฺพิธกมฺมนฺตี ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

อุ. ที่ ๔

ธมฺมจริยํ พฺรหฺมจริยํ เอตทาหุ วสุตฺตมํ.

[กปิลมจฺฉ. ๘/๕]

"บัณฑิต ท. กล่าวซึ่งความประพฤติทั้ง ๒ (จริยาทฺวยํ หรือ ทุวิธาจริยํ) นี้คือ ความประพฤติธรรม ความประพฤติเพียงดังพรหม ว่าเป็นแก้วสูงสุด."

ธมฺมจริยํ พฺรหฺมจริยนฺติ ปททฺวยํ เอตํ จริยาทฺวยนฺติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ...........วสุตฺตมนฺติ ปทํ อาหูติ ปเท สมฺภาวนํ.

อุ. ที่ ๕ ก.

ยทา ภควา อญฺญาสิ ยสํ กุลปุตฺตํ กลฺลจิตฺตํ มุทุจิตฺตํ วินีวรณ-จิตฺตํ อุทคฺจิตฺตํ ปสนฺนจิตฺตํ; อถ ยา พุทฺธานํ สามุกฺกํสิกา ธมฺมเทสนา, ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ. [มหาวคฺค. ๔/๓๐] "ในกาลใด พระผู้มีพระภาคได้ทรงทราบแล้ว ซึ่งกุลบุตรชื่อยสะ ว่ามีจิตควร มีจิตอ่อน มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตเลื่อมใสแล้ว ; ในกาลนั้น, ธรรมเทศนาที่มีการยกขึ้นเองของพระพุทธ-เจ้า ท. ใด, พระผู้มีพระภาคทรงประกาศซึ่งธรรมเทศนานั้น คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค."

ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคนฺติ จตุปฺปทํ ตํ ธมฺมเทสนนฺติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

อุ. ที่ ๕ ข.

อิธ ปน ภิกฺขเว เอกจฺเจ กุลปุตฺตา ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ สุตฺตํ เอยฺยนฺติ อยํ ปริยตฺติธมฺโม. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๒๑] "ธรรมศัพท์นี้ ในคำว่า ' ภิกษุทั้งหลาย, อนึ่ง กุลบุตรบางจำพวกในโลกนี้ ย่อมเรียน ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ' เป็นต้น ชื่อว่า ปริยัติธรรม."

อุ. ที่ ๕ ทั้ง ๒ นี้ บางอาจารย์อาจเรียกเป็นวิเสสลาภี.

ข. สรูปในอิติศัพท์

อุ. ที่ ๑

จตสฺโส หิ สมฺปทา นาม วตฺถุสมฺปทา ปจฺจยสมฺปทา เจตนาสมฺปทา คุณาติเรกสมฺปทา-ติ. [สุขสามเณร. ๕/๘๘] " จริงอยู่ ชื่อว่าสัมปทา ท. ๔ คือ วัตถุสัมปทา ปัจจยสัมปทา เจตนาสัมปทา คุณาติเรกสัมปทา."

วตฺถุสมฺปทา.........คุณาติเรกสมฺปทาติ จตุปฺปทํ ลิงฺคตฺโถ, อิติ, สทฺเท สรูปํ. อิติสทฺโท จตสฺโสติ ปเท สรูปํ.

อุ. ที่ ๒

หตฺถาชาเนยฺโย อสฺสาชาเนยฺโย อุสภาชาเนยฺโย ขีณา-สโว-ติ อิเม จตฺตาโร ฐเปตฺวา อวเสสา ตสนฺตีติ เวทิตพฺพา.

[ฉพฺพคฺคิยภิกฺขุ. ๔/๔๗] " สัตว์ ท. ที่เหลือ เว้นสัตว์และบุคคล วิเศษ ๔ เหล่านี้ คือ ช้างอาชาไนย ม้าอาชาโยน โคอาชาไนย พระขีณาสพพึงทราบว่า ย่อมสะดุ้ง."

อุ. ที่ ๓

ตสฺส เอโก เทฺว ตโย-ติ เอวํ อนุปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา จตุสตฺตติสหสฺสมตฺตา ชฏิลา อเหสุํ. [สญฺชย ๑/๑๐๐] " ชน ท. บวชตามซึ่งสรทดาบสนั้น อย่างนี้คือ ๑ คน, ๒ คน, ๓ คน, ได้เป็น ชฎิล ๗๔,๐๐๐ แล้ว."

เอโก เทฺว ตโยติ ติปทํ ลิงฺคตฺโถ, อิติสทฺเท สรูปํ. อิติสทฺโท เอวํสทฺเท สรูปํ.

เอโก เทฺว ตโย ในที่นี้ใช้ในฐานเป็นนามนาม จะใช้เป็น วิเสสนะก็ได้ พึงบอกสัมพันธ์เป็นวิเสสนะ.

บทสรูปใน อุ. ที่แสดงมานี้ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ แม้นิกเขปบทจะประกอบด้วยวิภัตติอื่นก็ตาม, เพราะถือว่าเป็นบทในอิติ, อีกอย่างหนึ่ง ท่านประกอบวิภัตติอนุวัตนิกเขปบท ดัง อุ. ต่อไปนี้ :-

อุ. ที่ ๔

ทฺวิตาลมตฺตํ ติตาลมตฺตนฺ-ติ เอวํ สตฺตตาลมตฺตํ เวหสํ อพฺภุคฺคนฺตวา โอรุยฺห อตฺตโน สาวกภาวํ ชานาเปสิ. [ชมฺพุกาชีวก. ๓/๑๕๙] " เหาะขึ้นสู่เวหาส ๗ ชั่วลำตาล อย่างนี้คือ สู่เวหาส ๒ ชั่วลำตาล, สู่เวหาส ๓ ชั่วลำตาล เป็นต้น ลงแล้ว ยังมหาชนให้ทราบความที่ตนเป็นสาวก (๗ ครั้ง)."

ทฺวิตาลมตฺตํ ติตาลมตฺตนฺติ ปททฺวยํ สมฺปาปุณิยกมฺมํ, อิติ สทฺเท สรูปํ. อิติสทฺโม เอวํสทฺเท อาทยตฺโถ.

อุ. ที่ ๕

ตทงฺควิมุตฺติยา วิกฺขมฺภนวิมุตฺติยา สมุจฺเฉทวิมุตฺติยา ปฏิปสฺสทฺธิวิมุตฺติยา นิสฺสรณวิมุตฺติยา-ติ อิมาหิ ปญฺจหิ วิมุตฺตีหิ วิมุตฺตานํ. [โคธิกตฺเถรปรินิพฺพาน. ๓/๔๓] "วิมุตแล้ว ด้วยวิมุตติ ๕ เหล่านี้ คือ ด้วยตทังควิมุตติ ด้วยวิกขัมภนวิมุตติ ด้วยสมุจเฉทวิมุตติ ด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ด้วยนิสสรณวิมุตติ."

ตทงฺวิมุตฺติยา...นิสฺสรณวิมุตฺติยาติ ปญฺจปทํ กรณํ, อิติสทฺเท สรูปํ, อิติสทฺโท อิมาหีติ ปเท สรูปํ.

[๒] สรูปนี้ ต่างจากวิเสสลาภี: วิเสสลาภี ยังบทที่มีอรรถกว้างให้ได้อรรถพิเศษ คือมุ่งกำหนดอรรถพิเศษ, สรูปเป็นบทกำหนดโดยวิภาค. ว่าถึงสรูป, โดยมาก นิกเขปบท คือบทที่ยกขึ้นไว้ประกอบเป็นพหุวจนะ, บทวิภาคประกอบเป็นเอกวจนะ, แต่นิกเขปบทอาจประกอบเป็นเอกวจนะตามวิธีผูกประโยคก็ได้, พึงเห็น อุ. เทียบกัน :-

อุ. ที่ ๑

ทุวิโธ ปริฬาโห กายิโก จ เจตสิโก จ. [ชีวิก. ๔/๕๘]
"ความเร่าร้อน ๒ อย่าง คือความเร่าร้อนเป็นไปทางกาย ๑ ความเร่าร้อนเป็นไปทางใจ ๑.

กายิโกติ จ เจตสิโกติ จ ปททฺวยํ ทุวิโธ ปริฬาโหติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

กายิโก และ เจตสิโก ในที่นี้ เป็นคุณบทที่ใช้ในฐานเป็นนามนามได้ พึงดูอธิบายอันว่าด้วยเรื่องนี้ในอธิบายเล่ม ๑.

บางอาจารย์บอกสัมพันธ์ว่า กายิโก วิเสสนะ ของ ปริฬาโก (บทหนึ่ง). เจตสิโก วิเสสนะ ของ ปริฬาโห (บทหนึ่ง). (กายิโก) ปริฬาโห (เจตสิโก) ปริฬาโห วิเสสลาภี ของ ทุวิโธ ปริฬาโห. เพราะถือหลักว่า เรียกว่าสรูป ต่อเมื่อนิกเขปบทพหุวจนะ, ถ้าเป็นเอกวจนะ เรียกว่า วิเสสลาภี.

อุ. ที่ ๒

เทฺว สนฺนิจยา กมฺมสนฺนิจโย จ ปจฺจยสนฺนิจโย จ.
[เพพฎฺจสีสตฺเถร. ๔/๖๒] "ความสั่งสม ท. ๒ คือ ความสั่งสอนคือกรรม ๑. ความสั่งสมคือปัจจัย ๑."

กมฺมสนฺนิจโยติ จ ปจฺจยสนฺนิจโสติ จ ปททฺวยํ เทฺว สนฺนิจยาติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

อุ. มีลักษณะเดียวกันกับ อุ. ต้น.

[๓] บทสรูปนี้ในโยชนาเรียกว่า ลิงคัตถะ อุ. :-

วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ เอกคฺคตา จาติ
อิเมหิ สหิตํ วิตกฺกวิจารปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๘๕] " จิตที่ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ ชื่อวิตักกวิจารปีติสุขเอกัคคตาสหิตจิต."

โยชนา [๑/๔๐๗] ว่า วิตกฺโก.....เอกคฺคตา จาติ ปฐฺขปทํ ลิงฺคตฺโถ. อิตีติ (ปทํ) อิเมหีติ ปทสฺส สรูปํ. อิเมหีติ (ปทํ)

สหิตนฺติ ปเท สหโยคตติยา. สหิตนฺติ (ปทํ) จิตฺตนฺติ ปทสฺส วิเสสนํ. วิตกฺก...สหิตนฺติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

ตัวอย่างนี้ เป็นปฐมาวิภัตติ และมีอิติศัพท์, ส่วนที่เป็นวิภัตติอื่น หรือที่ไม่มีอิติศัพท์ ได้ค้นว่าท่านจักเรียกอย่างไร, แต่ไม่พบ เพราะบทที่ต้องการ ท่านไม่บอกสัมพันธ์ไว้ บอกแต่บทอื่น ๆ. (เช่น เตสุ เจว **ปญฺจปญฺญาสวิตกฺกจิตฺเตสุ** เอกาทสสุ **ทุติยชฺฌานจิตฺเตสุ จาติ** ฉสฏฺฐีจิตฺเตสุ วิจาโร ชายติ. [อภิ. วิ. ทุติยปริจฺเฉท. น . ๑๐๘] "วิจารย่อมเกิดในจิต ๖๖ ดวง คือในวิตักกจิต ๕๕ ดวง เหล่านั้นด้วย ในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวงด้วย." เทฺวมา ภิกฺขเว เวทนา **สุขา ทุกฺขา.** [อภิ. วิ. ตติยปริจฺเฉท. น. ๑๑๗] "ภิกษุ ท., เวทนา ๒ เหล่านี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา.")

สรูปอธิบาย : สรูปในข้อนี้ คือบทกำหนดโดยวิภาค, เป็นสรูปวิเสสนะของนิกเขปบท หรือสรูปลิงคคัตถะเป็นต้นในอิติศัพท์.

บทนามนามอีกอย่างหนึ่ง

๓. บทนามนามอีกอย่างหนึ่ง ใช้เป็นวิเสสนะบางอย่างมีชื่อดังต่อไปนี้ :-

สรูปวิเสสนะ

(๑) เป็นบทวิเสสนะที่เป็นสรูป เรียกชื่อว่า สรูปวิเสสนํ (คือ) อุ. มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ โบราณท่านเรียก ภิกฺขุสเตหิ ว่า สรูปวิเสสนะ.

อธิบาย: [๑] สรูปวิเสสนะนี้คล้ายวิเสสลาภี แต่ต่างกัน, วิเสสลาภี ทำให้ได้อรรถพิเศษ, สรูปวิเสสนะ เป็นบทขยายเพื่อทำความที่ประสงค์ให้ชัด ทำนองบทไข, มีลิงค์และวจนะต่างจากบทนามนามซึ่งเป็นที่เข้าได้, แต่ต้องมีวิภัตติเดียวกัน อุ:-

มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ **ภิกฺขุสเตหิ.** [พฺรหฺมชาล. ๑/๔] "พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ คือภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป."

ภิกฺขุสเตหีติ ปทํ ภิกฺขุสงฺเฆนาติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

[๒] สรูปวิเสสนะนี้ มีตัวอย่างในธัมมปทัฏฐกถา เช่น โส อตฺถโต ตโย อรูปิโน ขนฺธา. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๒๑]" ธรรมนั้นโดยอรรถ คือขันธ์ ท. ไม่มีรูป ๓." บอกสัมพันธ์ว่า โสติ ปทํ ลิงฺคตฺโถ. อตฺถโตติ ปทํ ขนฺธาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ. ตโย อรูปิโนติ ปททฺวยํ ขนฺธาติ ปทสฺส วิเสสนํ. ขนฺธาติ ปทํ โสติ

ปทสฺส สรูปวิเสสนํ. (ขนฺธา ใช้เป็น วิกติกัตตา ใน โหติ ที่เติมเข้ามาก็ได้).

[๓] บทที่มีลักษณะอย่างนี้ หรือที่คล้าย ๆ กันนี้ ในโยชนาท่านเรียกชื่อว่า สรูปวิเสสนํ บ้าง สรูปํ บ้าง ลิงฺคตฺโถ บ้าง, พึงสังเกตตาม อุ. ต่อไปนี้ :-

สรูปวิเสสนะ

ธารณญฺจ ปเนตสฺส **อปายาทินิพฺพตฺตนกิเลสวิทฺธํสนํ.** [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๕] " ก็แล ความทรงไว้แห่งธรรมนั้น คือความกำจัดกิเลสเป็นเหตุให้เกิดในอบายเป็นต้น."

โยชนา [๑/๑๔๐] ว่า ธารณญฺจาติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ. เอตสฺสาติ (ปทํ) ธารณนฺติ ปเท กิริยาสมฺพนฺโธ. อปา... สนนฺติ (ปทํ) ธารณนฺติ ปทสฺส สรูปวิเสสนํ.

สรูป

อุ. ที่ ๑

จิตฺตสฺส **อาลมฺพิตุกามตามตฺตํ** ฉนฺโท [อภิ. วิ. ทุติยปริจฺเฉท. น. ๑๐๒] " ฉันทะ คือกิริยาสักว่าความที่แห่งจิตใคร่เพื่อหน่วง."

โยชนา [๑/๕๘๓] ว่า จิตฺตสฺสาติ (ปทํ) กามตาติ ปเท สมฺพนฺโธ. อาลมฺพิตุกามตามตฺตนฺติ (ปทํ) ฉนฺโทติ ปทสฺส สรูปํ ฉนฺโทติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

โลโภ ตตฺถ **อภิคฺฌนํ.** [อภิ. วิ. ทุติยปริจฺเฉท. น. ๑๒๐]

"โลภ คือความอยากได้นักในอารมณ์นั้น."

โยชนา [๑/๕๘๓] ว่า โลโภติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ ตตฺถาติ (ปทํ) อภิคิชฺฌนนฺติ ปเท อาธาโร. อภิคิชฺฌนนฺติ (ปทํ) โลโภติ ปทสฺส สรูปํ.

ลิงคัตถะ

อุ. ที่ ๑

รตนตฺตยปณาโม หิ อตฺถโต ปณามกิริยาภินิปฺผาทิกา กุสลเจตนา. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๒] " แท้จริง การประณามพระรัตนตรัย โดยเนื้อความ คือกุศลเจตนา ที่ยังกิริยาเครื่องประณามให้สำเร็จ."

โยชนา [๑/๕๙] ว่า รตนตฺตยปณาโมติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ. ...กุสลเจตนาติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

รูปํ ภูตุปาทายเภทภินฺโน รูปกฺขนฺโธ [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๖] "รูป คือ รูปขันธ์ ต่างโดยประเภทแห่งภูตรูป และอุปาทายรูป."

โยชนา [๑/๑๖๗] ว่า รูปํ รูปกฺขนฺโธติ (ปททฺวยํ)ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๓

อุปาทา นกฺขนฺธสงฺขาตโลกโต อุตฺตรติ อนาสวภาเวนาติ โลกุตฺตรํ มคฺคจิตฺตํ. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๙] " จิตใด ย่อมข้ามขึ้นจากโลก กล่าวคืออุปาทานขันธ์ โดยเป็นจิตไม่มีอาสวะ

เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อ โลกุตระ (ข้ามขึ้นจากโลก) คือมัคคจิต."

โยชนา [๑/๒๑๙] ว่า โลกุตฺตรนฺติ (ปทํ) สญฺญา. มคฺคจิตฺตนฺติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. นี้ แสดงบทไขบทปลงแห่งรูปวิเคราะห์. บทไขบทปลงนี้ โบราณเรียกวิเสสลาภี ดังกล่าวในข้อนั้นแล้ว.

สรูปอธิบาย: เป็นบทวิเสสนะที่เป็นสรูป เรียกชื่อว่า สรูปวิเสสนะ.

สัญญาวิเสสนะ (คู่กับสัญญีวิเสสิยะ)

(๒) เป็นบทที่เป็นต้นชื่อว่า เรียกชื่อว่า สญฺญาวิเสสนํ (ชื่อว่า), สัญญาวิเสสนะนี้ โบราณท่านเรียกคู่กับสัญญีวิเสสิยะ คือเรียกบทที่เป็นตัวเข้าของชื่อว่า ว่าสัญญีวิเสสิยะ (สํสกฤตว่า วิเศษฺย คือตัวนามนามอันจะให้แปลกไปด้วยวิเศษณ หรือ วิเสสนะ) เรียกบทที่เป็นตัวชื่อว่า ว่าสัญญาวิเสสนะ อุ. กุมฺภโฆสโก นาม เสฏฺฐี กุมฺภโฆสโก สัญญาวิเสสนะ, เสฏฺฐี สัญญีวิเสสิยะ.

ชื่อคู่นี้เรียกสั้นว่า สัญญี-สัญญา บัดนี้ มักเรียกแต่สัญญา-วิเสสนะอย่างเดียว. บทสัญญีวิเสสิยะ ต้องเรียกชื่อตามอรรถที่เกี่ยวเนื่องกันในประโยคด้วย เช่น สยกัตตา เป็นต้น.

อธิบาย : [๑] เรื่องสัญญาวิเสสนะนี้ ได้อธิบายไว้แล้วในเล่ม ๑ ในลักษณะที่ใช้กันอยู่ทั่วไปเบื้องต้น, ในที่นี้ จักกล่าวให้กว้างขวางออกไป ตลอดถึงที่เรียกว่า สัญญี-สัญญา ในโยชนา. เพราะเมื่อเรียกว่าสัญญา ก็ต้องมีสัญญีเป็นคู่กัน (สญฺญา อสฺสา อตฺถีติ สญฺญี)

ฉะนั้น เมื่อมีสัญญาวิเสสนะ ก็ต้องมีสัญญีวิเสสิยะเป็นคู่กัน, เรียกสั้น ๆ มีสัญญา ก็ต้องมีสัญญี, แม้จะไม่เรียก บทที่เป็นตัวเข้าของสัญญา ก็เป็นสัญญี หรือสัญญีวิเสสิยะอยู่ในตัว. บทนามนามที่เป็นตัวสัญญีนี้ ไม่พึงทิ้งชื่อในอรรถที่ใช้ในประโยค เช่น สยกัตตา เป็นต้น. ดังตัวอย่างง่าย ๆ ว่า กุมฺภโฆสโก นาม เสฏฺฐี "เศรษฐี ชื่อว่ากุมภโฆสก." เรียกสัมพันธ์ว่า กุมฺภโฆสโกติ ปทํ เสฏฺฐีติ ปทสฺส สญฺญาวิเสสนํ. นามสทฺโท สญฺญโชตโก. เสฏฺฐีติ ปทํ สญฺญีวิเสสิยํ. (และสยกัตตาเป็นอาทิในอะไร ก็ต้องออก).

[๒] จะกล่าวถึงสัญญี-สัญญา ที่ท่านเรียกในโยชนา พร้อมทั้งตัวอย่าง และจะแสดงตัวอย่างในธัมมปอัฏฐกถาด้วย.

สัญญี-สัญญานี้ กำหนดลักษณะสั้น ๆ , สัญญีก็คือบทวิเคราะห์ความ. (กล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ก็คือบทที่แปลขึ้นก่อน เป็นตัวเข้าของ ' ชื่อว่า')สัญญา ก็คือบทรับรองหรือปลงความ. (กล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ก็คือบทที่เป็นตัว 'ชื่อว่า .') สัญญี-สัญญา โดยปกติมีในอรรถกถาที่แก้บาลีเป็นต้น หรือในตอนที่อธิบายอรรถแห่งคำที่กล่าวไว้ข้างต้น หรือที่ยกมาอธิบาย และบทสัญญาต้องเป็นบทที่มาในบาลีเป็นต้น หรือในความท่องต้น ที่ในอรรถกถาเป็นต้น หรือในความท่อนหลังยกมา.

อีกอย่างหนึ่ง ในวิเคราะห์ศัพท์ท่านเรียกอัญญบทของปลงว่าสัญญี เรียกบทปลงว่าสัญญา.

สัญญี-สัญญานี้ รวมกันเป็นพากยางค์ ก็เป็นพากยางค์ลิงคัตถะนั่นเอง. บทประธานในพากยางค์ลิงคัตถะที่เป็นสัญญี, ในโยชนาเรียกชื่อสัญญีชื่อเดียวเป็นพื้น, แบบนักเรียนควรเรียกคู่กันไป. ในตัว

อย่างต่อไปนี้เรียกตามโยชนา ก็พึงเข้าใจเอาเองอย่างนี้.

ในบททั้ง ๒ นี้ สัญญา เป็นบทสำคัญ เพราะเป็นบทมาในบาลีเป็นต้น หรือในความท่อนต้น ที่ยกมาแก้ในอรรถกถา หรือในความท่อนหลัง อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เหตุสมฺปทา นาม **มหากรุณาสมาโยโค โพธิสมฺภารสมฺภรณญฺจ.** [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๔] " ความประกอบพร้อมด้วยพระมหากรุณา และความบำเพ็ญธรรมเครื่องอุปถัมภ์แก่ความตรัสรู้ชื่อว่าเหตุสัมปทา."

โยชนา [๑/๑๑๒] ว่า เหตุสมฺปทา นามาติ (ปทํ) สญฺญา มหากรุณาสมาโยโค โพธิสมฺภารสมฺภรณญฺจาติ ปททฺวยํ สญฺญี.

ข้อสังเกต: ในโยชนา ท่านใช้บอกชื่ออย่างสังเขปพอให้รู้จักการเนื่องกัน ของบทเหล่านั้น, นิบาตที่เนื่องกัน เช่นนามศัพท์ อิติศัพท์ (สัญญาโชตก หรือนามวาจก) จ ศัพท์ (สมุจฉัย) ท่านก็มักแสดงรวมกันไปทีเดียว สัพพานามก็มักไม่โยค พึงทราบอย่างนี้ทุกแห่ง.

อุ. ที่ ๒

ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ เอกคฺคตา. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๘๖] "วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ชื่อ ฌาน."

โยชนา [๑/๔๒๕] บอกว่า ฌานนฺตีติ ฌานํ นาม... ฌานนฺตีติ เอตฺถ อิติสทฺโท นามวาจโก. อุ. นี้ แสดงสัมพันธ์อย่างเดียว

กับ อุ. ที่ ๓ ว่า ฌานนฺติ ปทํ สญฺญา. อิติสทฺโท นามวาจโก. วิตกฺโก.....เอกคฺคตาติ ปญฺจปทํ สญฺญี.

อุ. ที่ ๓

จินฺตนมตฺตํ จิตฺตํ [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น . ๖๖] "สิ่ง (คือธรรมชาต) มาตรว่าคิด ชื่อว่าจิต."

โยชนา [๑/๑๗๕] ว่า จินฺตนมตฺตนฺติ (ปทํ) สญฺญี. จิตฺตนฺติ (ปทํ) สญฺญา.

อุ. ที่ ๔

ชีวิตนิมิตฺตํ รโส ชีวิตํ. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๗๖] "รส เป็นนิมิตแห่งชีวิต ชื่อว่าชีวิต."

โยชนา [๑/๓๑๑] ว่า ชีวิตนิมิตฺตนฺติ (ปทํ) รโสติ ปทสฺส วิเสสนํ. รโสติ (ปทํ) สญฺญี. ชีวิตนฺติ (ปทํ) สญฺญา.

อุ. ที่ ๕ (สญฺญาเรียงไว้หน้า)

รุปฺปนญฺเจตฺถ สิตาติวิโรธิปจฺจยสมวาเย วิสทิสุปฺปตฺติเยว. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๗] "ก็เมื่อความประชุมแห่งวิโรธิปัจจัย มีเย็นเป็นต้น (มีอยู่), ความเกิดขึ้นไม่เหมือนกัน ชื่อความสลาย ในคำนั้น."

โยชนา [๑/๑๘๒] ว่า รุปฺปนนฺติ (ปทํ) สญฺญา. เอตฺถาติ (ปทํ) รุปฺปนนฺติ ปเท อาธาโร. สีตาทิวิโรธิปจฺจยสมวาเยติ (ปทํ) ภาวสตฺตมี. สตีติ (ปทํ) อุปฺปชฺชตีติ ปเท ลกฺขณกิริยา วิสทิสุปฺปตฺติเยวาติ (ปทํ) สญฺญี.

ตัวอย่างเทียบ

อุ. ที่ ๑

ปจฺจยานํ ธมฺเมน สเมน **อุปฺปตฺติ ปจฺจยสมฺปทา** นาม. [สุขสามเณร. ๕/๘๘] "ความเกิดโดยธรรมโดยสมควร แห่งปัจจัย ท. ชื่อว่าปัจจยสัมปทา."

อุปฺปตฺตอ ลิงคัตถะ และสัญญีวิเสสิยะ. ปจฺจยสมฺปทา สัญญาวิเสสนะ ของ อุปฺปตฺติ. นามศัพท์ สัญญาโชตกเข้ากับปัจจยสัมปทา. อุ. ต่อไป ก็พึงทราบอย่างนี้.

อุ. ที่ ๒

ธีโรติ ปณฺฑิโต. [อสทิสทาน. ๖/๕๘] " บัณฑิตชื่อธีระ"

ธีโรติ ปทํ ปณฺฑิโตติ ปทสฺส สญฺญาวิเสสนํ. อิติสทฺโท สญฺญาโชตโก. ปณฺฑฺโตติ ปทํ สญฺญีวิเสสิยํ.

อุ. ที่ ๓

ปุราณสาโลหิตาติ ปุพฺเพ เอกโต กตสมณธมฺมา. [ทารุจีริยตฺเถร. ๔/๙๗] "เทพดาผู้ทำสมณธรรม ร่วมกัน ในก่อน ชื่อว่าปุราณสาโลหิต."

เรียกสั้น กตสมณธมฺมา สัญญี. ปุราณสาโลหิตา สัญญา.

อุ. ที่ ๔

โอกปุณฺเณหิ จีวเรหีติ เอตฺถ อุทกํ โอกํ. [เมฆิยตฺเถร. ๒/๑๒๒] " น้ำชื่อว่าโอก ในคำนี้ว่า มีจีวร ท. เต็มด้วยน้ำ."

เรียกสั้น อุทกํ สัญญี. โอกํ (เป็นบทที่ใช้ในคาถาบาทว่า โอกโมกตอุพฺภโต.) สัญญา.

[๒] อีกอย่างหนึ่ง บทปลงของวิเคราะห์ศัพท์ที่มีอัญญบท ท่านเรียกอัญญบทว่าสัญญี เรียกบทปลงว่าสัญญา. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

(โย ปุคฺคโล) สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺเม อภิสมฺพุทฺโธติ **(โส) สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ภควา. อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๓] "บุคคลใด ตรัสรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งปวง ท. โดยชอบและเอง เพราะ-เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อวา สัมมาสัมพุทธะ คือพระผู้มีพระภาค."

โยชนา [๑/๘๑] ว่า โยติ (ปทํ) ปุคฺคโลติ ปทสฺส วิเสสนํ." ปุคฺคโลติ (ปทํ) อภิสมฺพุทฺโธติ ปเท กตฺตา. สมฺมา สามญฺจาติ ปททฺวยํ อภิสมฺพุทฺโธติ ปเท ตติยาวิเสสนํ. สพฺพธมฺเมติ (ปทํ) อภิสมฺพุทฺโธติ ปเท กมฺมํ อภิสมฺพุทฺโธ. (ปทํ) กตฺตุวาจกํ กิตปทํ. อิตีติ (สทฺโท) สมฺมาสมฺพุทฺโธติ ปเท เหตุ. โสติ (ปทํ) สญฺญี. (ถ้าโส ปุคฺคโล บอกว่า โสติ ปทํ ปุคฺคโลติ ปทสฺส วิเสสนํ. ปุคฺคโลติ ปทํ สญฺญี) . สมฺมาสมฺพุทโธติ (ปทํ) สญฺญา. ภควาติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

ข้อสังเกต: บทไขบทปลง ท่านเรียกลิงคัตถะ. แต่โบราณเราเรียกว่าวิเสสลาภี.

อุ. ที่ ๒

(ยํ จิตฺตํ) อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตโลกโต อุตฺตรติ อนาสว-

ภาเวนาติ (ตํ จิตฺตํ) โลกุตฺตรํ มคฺคจิตฺตํ. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๙] " จิตใดย่อมข้ามขึ้นจากโลกกล่าวคืออุปาทานขันธ์ โดยความที่ไม่มีอาสวะ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่า โลกุตตระ คือ มัคคจิต."

โยชนา [๑/๒๑๙] ว่า โลกุตฺตรนฺติ (ปทํ) สญฺญา. มคฺคจิตฺตนฺติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๓ (ตัวอย่างเทียบ)

นิวาสนฏฺเฐน สมถวิปสฺสานธมฺโม อาราโม อสฺสาติ (โส) ธมฺมาราโม. [ธมฺมารามตฺเถร. ๘/๖๑] " ธรรมคือสมถะและวิปัสสนาเป็นที่มายินดี โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ แห่งบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ธัมมารามะ (มีธรรมเป็นที่มายินดี)."

เรียกสั้น โส สัญญี. ธมฺมาราโม สัญญา.

อนึ่ง ตามหลักธรรมดา มีสัญญาก็ต้องมีสัญญีเป็นคู่กัน ดังกล่าวข้างต้น, บทปลงของวิเคราะห์ ที่มีอัญญบท ท่านเรียกว่าสัญญาก็เพราะมีอัญญบทเป็นสัญญี. เพราะฉะนี้ในที่ไม่มีสัญญี ท่านจึงไม่เรียกสัญญา ดังบทปลงของสมาทาน (ไม่มีอัญญบท) ท่านเรียกว่า ลิงคัตถะ. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ปรโม อุตฺตโม อวีปริโต อตฺโถ, ปรมสฺสา วา อุตฺตมสฺส

ญาณสฺส อตฺโถ โคจโรติ **ปรมตฺโถ**. [อภิ. วิ. ปจมปริจฺเฉท. น. ๖๖] "อรรถอย่างยิ่ง (คือ) สูงสุด (คือ) ไม่วิปริต, อีกอย่างหนึ่ง อรรถ (คือ) โคจร แห่งญาณอย่างยิ่ง (คือ) สูงสุด เพราะเหตุนั้น ชื่อปรมัตถะ."

โยชนา [๑/๑๗๐] ว่า ปรมตฺโถติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

ตสฺส ภาโว เอกคฺคตา สมาธิ. [อภิ. วิ. ปจมปริจฺเฉท. น. ๘๖] " ภาวะแห่งเอกัคคจิตนั้น ชื่อ เอกัคคตา คือ สมาธิ."

โยชนา [๑/๔๒๒] ว่า ภาโว เอกคฺคตา สมาธีติ ปทตฺตยํ ลิงฺคตฺโถ.

ข้อสังเกต : บทปลงทั่วไป แปลนำว่า ชื่อ." คำนี้ใช้เสริมความก็มี ฉะนั้น ในที่ไม่ใช่สัญญา และใช้คำว่าชื่อ พึงทราบว่า ใช้เป็นคำเสริมความ.

สัญญี-สัญญานี้ มีลักษณะกลับกันกับสรูป (สรูปวิเสสนะ) และ ถ้าเพ่งความกลับกัน สรูปก็กลายเป็นสัญญี-สัญญา, สัญญี-สัญญา ก็กลายเป็นสรูป. ดังตัวอย่างในสรูปว่า จิตฺตสฺส อาลมฺพิตุกามตามตฺตํ ฉนฺโท ถ้าเพ่งความว่า กิริยาสักว่าความที่แห่งจิตใคร่เพื่อหน่วง ชื่อว่าฉันทะ อาลมฺพิตุกามตามตฺตํ ก็เป็นสัญญี, ฉนฺโท ก็เป็นสัญญา. หรือดังตัวอย่างในสัญญี-สัญญา นี้ว่า จินฺตนมตฺตํ จิตฺตํ ถ้าเพ่งความว่า จิต คือสิ่ง (คือธรรมชาต) มาตรว่าคิด จินฺตนมตฺตํ ก็เป็นบทสรูปของ จิตฺตํ, จิตฺตํ ก็เป็นลิงคัตถะ.

สรูปอธิบาย : สัญญาวิเสสนะ เป็นบทที่เป็นตัวชื่อว่า คู่กับ สัญญีวิเสสิยะ เรียกสั้นว่า สัญญี-สัญญา.

บทคุณนาม

๔. บทคุณนามยังใช้ในอรรถอื่นอีก นอกจาก ๓ อย่าง ที่แสดงไว้ในแบบวากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น จะนำมากล่าวไว้ในที่นี้ คือ :-

สัมภาวนะ หรือ อาการ

(๑) เป็นคุณนามก็ดี เป็นนามนามแต่ใช้ดุจคุณนามก็ดี ที่เข้ากับกิริยาว่ารู้ ว่ากล่าว เป็นต้น โดยอาการดุจมี อิติ ที่แปลว่า ' ว่า' คั่นอยู่ ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ ในพากย์ที่เป็นกัตตุวาจก และประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ในพากย์ที่เป็นกัมมวาจก เรียกชื่อว่า สมฺภาวนํ บ้าง อากาโร บ้าง อุ :-

อตฺตานญฺเจ ปียํ ชญฺญา.

ตมหํ พรูมิ พฺราหฺมณํ.

วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

อมตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ.

อธิบาย : [๑] สัมภาวนะหรืออาการ เพราะเหตุไรในพากย์กัตตุวาจก ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ และในพากย์กัมมวาจก ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ มีอธิบายเช่นกับที่กล่าวแล้วในวิกติกัมม ในอธิบายวายกสัมพันธ์ เล่ม ๑. คุณนามที่ใช้ในอรรถนี้ แปลว่า ' ว่า' หรือ ' ว่าเป็น' อุ :-

ในพากย์กัตตุวาจก

อุ. ที่ ๑

อตฺตานญฺเจ **ปิยํ ชญฺญา.** [โพธิราชกุมาร. ๖/๔] "ถ้าบุคคลพึงรู้ซึ่งตน ว่าเป็นที่รักไซร้." [แปลเรียงความว่า "ถ้าบุคคลพึงรู้ว่าตนเป็นที่รักไซร้" บ้าง แม้ อุ. อื่นก็พึงทราบดุจเดียวกัน."]

ปิยนฺติ ปทํ ชญฺญาติ ปเท สมฺภาวนํ.

อุ. ต่อไปก็พึงทราบดุจเดียวกัน.

อุ. ที่ ๒

ตมหํ **พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.** [กีลาโคตมี. ๘/๑๒๑] "เราเรียกบุคคลนั้นว่าเป็นพราหมณ์."

อุ. ที่ ๓

ปฏาจารํ **ตนุภูตโสกํ ญตฺวา.** [ปฏาจารา. ๗/๘๗] "ทรงทราบทางปฏาจารา ว่ามีโศกสร่างแล้ว. [อุ. นี้เป็นพากยางค์ แต่ก็มีอรรถเช่นกับพากย์.]

ในพากย์กัมมวาจก

อุ. ที่ ๑

วิราโค เตสํ **อคฺคมกฺขายติ**. [ปญฺจสตภิกฺขุ. ๗/๖๑] "บรรดาธรรมเหล่านั้น วิราคะบัณฑิตกล่าวว่าเลิศ." [อคฺคํ เป็นปฐมาวิภัตติ มิใช่ทุติยาวิภัตติ, เทียบกับ เทียบกัน ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ. [อภิธัมม. หน้า ๖๔] ในโยชนาแก้ว่า อคฺคํ ได้แก่ อคฺโค)

อุ. ที่ ๒

อ**มตํ วุจฺจติ** นิพฺพานํ, [สามาวตี. ๒/๖๘] "นิพพาน เรียกว่า อมตะ."

อุ. ที่ ๓

มนฺตา วุจฺจติ ปญฺญา. [โกกาลิก. ๘/๕๙] "ปัญญา เรียกว่า มันตา."

สัมภาวนะ ลักษณะนี้ โบราณแปลว่า 'ให้ชื่อว่า' ดัง อุ. มนฺตา วุจฺจติ ปญฺญา นั้น แปลยกศัพท์ว่า ปญฺญา ปัญญา, ภควตา อัน พระผู้มีพระภาค, มนฺตา ให้ชื่อวา มันตา, วุจฺจติ ย่อมตรัสเรียก.

[๒] ที่เรียกชื่อว่า สัมภาวนะ เพราะยกขึ้นว่าดุจสัมภาวนบุพพบท กัมมธารยสมาส, โดยนัยนี้ คำว่า สัมภาวนะ ในที่นี้ จึงมิได้หมาย ความว่า สรรเสริญที่คู่ติเตียน หมายความเพียงยกขึ้นว่าเช่นเดียวกับ สัมภาวบุพพท กัมมมธารยสมาสเท่านั้น. อนึ่ง ที่เรียกว่าอาการ เพราะแปลว่า ' ว่า ' ดุจ อิติ ศัพท์ที่เป็นอาการ. ในโยชนาใช้ชื่อ หลังนี้ เช่น อุ. ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขานติ นั้น ในโยชนาบอก สัมพันธ์ว่า อคฺคํ อาการใน อกฺขายติ.

สรูปอธิบาย : สัมภาวนะ เป็นเครื่องยกขึ้นว่า หรือเป็นอาการ, เข้ากับกิริยาว่ารู้ ว่ากล่าว เป็นต้น.

สรูป

(๒) เป็นคุณนามก็ดี เป็นนามนามแต่ใช้ดุจคุณนามก็ดี ที่เข้า กับอิติศัพท์ เรียกชื่อว่า สรูปํ อุ :-

สมจริยาย สมโณ-ติ วุจฺจติ

อุปธึ วิทิตฺวา สงฺโค-ติ โลเก.

อธิบาย : [๑] คุณนามที่ใช้ในอรรถนี้ เมื่อเพ่งถึงความ ก็เช่นเดียวกับสัมภาวนะ ต่างแต่ในที่นี้มี อิติ ศัพท์ จึงเรียกชื่อสัมพันธ์ต่างไป และเรียกเข้าใจอิติศัพท์นั้น อุ. :-

[ในพากย์กัมมวาจก]

สมจริยาย สมโณ-ติ วุจฺจติ. [อญฺญตาปพฺพชิต. ๘/๑๑๐] "พราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว เรียกว่าสมณะเพราะประพฤติสงบ."

สมโณติ ปทํ อิติสทฺเท สรูปํ อิติสทฺโท วุจฺจตีติ ปเท อากาโร.

ในพากย์กัตตุวาจก

อุ. ที่ ๑

อุปธึ วิทิติวา สงฺโค-ติ โลเก. [มาร. ๗/๑๖๕] "รู้อุปธิว่าเป็นเครื่องข้องใจในโลก." (อุ. นี้เป็นพากยางค์).

อุ. ที่ ๒,๓

สมโณ โคตโม อตฺตโน สาวเก ปพฺพชิตา-ติ วทติ.

นาหํ เอตฺตเกน ปพฺพชิโต-ต วทามิ.

[อญฺญตรปพฺพชิต. ๘/๑๑๐]

"พระโคตาตรัสเรียกสาวกของพระองค์ว่าเป็นบรรพชิต."

"เรากล่าว (ซึ่งบุคคล) ว่าเป็นบรรพชิตด้วยเหตุเท่านี้หามิได้."

ใน อุ. คู่นี้ อุ. ที่หนึ่งแสดงรูปเป็นพหุวจนะคือ ปพฺพชิตา. อุ. ที่สองแสดงรูปเป็นเอกวจนะคือ ปพฺพชิโต และไม่ได้เขียนกรรมแห่ง วทามิไว้ ต้องเข้าในเอาเองคือ ปุคฺคลํ.

[๒] ในพากย์เป็นกัตตุวาจก บทสรูปในอิติศัพท์ประกอบเป็น ปฐมาวิภัตติ ไม่ประกอบเป็นทุติยาวิภัตติ เหมือนบทนามนามที่เป็น อวุตตกัมมในกิริยา, ทั้งนี้เพราะมีอิติศัพท์คั่น จึงถือเป็นขาดตอนกันได้. เทียบดูกับ สัมภาวนะ จะเห็นว่าความเท่ากัน, เพราะฉะนั้น จึงไม่พ้นจากคุณนามไปได้. ตัวอย่างเทียบกันเช่น นาหํ ภิกฺขเว พหุํ ภาสิตฺวา ปเร วิเหจยมานํ **ปณฺฑิโต-ติ** วทามิ. เขมินํ ปน อเวรํ อภยเมว **ปณฺฑิตํ** วทามิ. [ฉพฺพคฺคิยา. ๗/๔๕] "ภิกษุ ท., เรา ไม่กล่าวบุคคลผู้พูดมากเบียดเบียนคนอื่นว่าเป็นบัณฑิต, แต่เรากล่าว บุคคลผู้มีความเกษม ไม่มีเวร ไม่มีภัย เท่านั้นว่าเป็นบัณฑิต."

สรูปอธิบาย : สรูปเป็นคุณนามหรือนามนามที่ใช้ดุจคุณนามที่ เนื่องในอิติศัพท์.

ข้อสังเกตการสัมพันธ์บทว่า สรณํ

[๑] บทว่า สรณํ ในพากย์ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ หรือว่า โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต เป็นอาทิ มีมติ สังเกต :-

ก. ว่าในมหาสัททนีติ และตามสมันตปาสาทิกา [๑/๑๙๒] เติม อิติ ว่า สรณนฺติ คจฺฉามิ. เมื่อเติม อิติ, สรณํ จึงสรูปใน อิติ และ

เป็นปฐมาวิภัตติ เหมือนบทสรูปดังกล่าวมาแล้วในข้อว่าด้วยสรูป. บาง-อาจารย์ให้เติมประโยคว่า พุทฺโธ สรณํ โหติ ก็มี.

ข. บางอาจารย์ให้เห็น วิกติกัมม ใน กตฺวา ที่เติมเข้ามา หรือใน คจฺฉามิ ทีเดียว.

[๒] เห็นว่า : ท่านเติม อิติ เพราะมุ่งแก้อรรถว่าเป็นสัมภาวนะ ซึ่งเหมือนมีอิติศัพท์แฝงอยู่ ฉะนั้น บอกเป็นสัมภาวนะจะเหมาะ และเพราะ สรณํ เป็นสัมภาวนะ ในพากยฺกัตตุวาจก จึงเป็นทุติยาวิภัตติ.

กิริยาวิเสสนะ

[๓] เป็นบทวิเสสนะ ที่เป็นเครื่องทำกิริยาให้แปลกจากปกติ คือเป็นคุณบทแห่งกิริยา เรียกชื่อว่า กิริยาวิเสสนํ อุ. :-

ลหุํ นิปฺปชฺชิสฺสติ.

อธิบาย : [๑] คุณนามที่ใช้ในอรรถนี้ มีอธิบายเช่นเดียวกับบทนามนามที่ใช้ในอรรถเป็นกิริยาวิเสสนะ ตามที่กล่าวแล้วในทุติยาวิภัตติในอธิบายเล่ม ๑. อุ :-

อุ. ที่ ๑

ลหุํ นิปฺปชฺชิสฺสติ [วิสาขา. ๓/๗๔] "จักสำเร็จพลัน."
ลหุนฺติปทํ นิปฺปชฺชิสฺสตีติ ปเท กิริยาวิเสสนํ.
อุ. ต่อไปพึงทราบดุจเดียวกัน.

อุ. ที่ ๒

ปฐมมฺปาหํ อาจริเย อปรชฺฌึ [ติสฺสตฺเถร. ๑/๔๐] " กระผม

ผิดในท่านอาจารย์แม้ก่อน."

อุ. ที่ ๓

ปุริมตรํ คนฺตฺวา . [โลฬุทายิตฺเถร. ๕/๑๑๘] "ไปก่อนกว่า."

[๒] บางบทชวนให้บอกเป็นวิกติกัมม แต่ที่แท้เป็นกิริยาวิเสสนะ มิใช่วิกติกัมม. อุ. ตํ **ทฬฺหํ** คเหตฺวา [จุนฺทสูกริก . ๑/๑๒๓] ' จับเขามั่น.' พึงสังเกตความต่างกันดังนี้: วิกติกัมม แม้เข้ากับกิริยาว่าทำ แต่ก็เป็นคุณบทแสดงภาวะของนามนาม คือ บททุติยาวิภัตติที่เป็นกัมม ในกิริยาว่าทำนั้น เช่นทำเหล็กให้เป็นมีดเป็นต้น. ส่วนกิริยาวิเสสนะ เป็นคุณบทแสดงกิริยา เช่น ทฬฺหํ ใน อุ. นั้น แสดงกิริยาที่จับว่ามั่น. ถ้าใช้ผิดจะเสียความ เช่น ทฬฺหํ ถ้าใช้ผิดเป็นวิกติกัมม ต้องหมายความว่า เขานั่งเองเป็นผู้มั่น มิใช่กิริยาที่จับมั่น.

สรุปอธิบาย : กิริยาวิเสสนะ เป็นเครื่องทำกิริยาให้แปลกจากปกติ, เข้ากับกิริยา.

บทสัพพนาม

๕. บทสัพพนามที่ใช้ในอรรถพิเศษ คือ :-

กิริยาปรามาส

บทว่า ยํ ซึ่งเป็นวิเสสนะในพากย์ โดยปกติวางไว้หน้าพากย์ ทำพากย์นั้นทั้งพากย์ให้มีความสัมพันธ์ เป็นประธานโดยเป็นโยคของ ต ศัพท์ในอีกพากย์หนึ่ง เรียกว่า กิริยาปรามสนํ บ้าง กิริยาปรามโส บ้าง กิริยาปรามาโส บ้าง อุ :-

อิธ โข ตํ ภิกฺขเว โสเภถ, ยํ ตุมฺเห เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตา สมานา ขมา ข ภวเยฺยาถ โสรตา จ.

บทว่า ยสฺมา ซึ่งมีลักษณะเช่นนั้น ท่านเรียกว่า กิริยา-ปรามสนํ บทว่า ยโต ท่านก็เรียกบ้าง แต่มีห่าง ๆ.

อธิบาย : [๑] ยํ กิริยาปรามาสนี้สังเกตได้ง่าย เพราะเรียงไว้หน้าพากย์ และไม่เป็นวิเสสนะของนามบทให้บทหนึ่ง แต่เป็นวิเสสนะของพากย์ทั้งหมด จับตั้งแต่ต้นจนกิริยาในพากย์ทีเดียว จึงเรียกว่า กิริยาปรามาส ด้วยอรรถว่าลูบคลำหรือจับต้องถึงกิริยา. กิริยาปรามาสนี้คล้ายกิริยาวิเสสนะ แต่ต่างกัน: กิริยาวิเสสนะ เป็นวิเสสะของเฉพาะกิริยา เช่น สุขํ เสติ. สุขํ แต่งเฉพาะกิริยาว่านอนเป็นสุข, ส่วนกิริยาปรามาส เป็นวิเสสนะของพากย์ทั้งพากย์ ไม่เฉพาะบทกิริยา, แต่พากย์ทั้งปวง ย่อมมีกิริยาในพากย์ จึงตั้งชื่อยกกิริยา (ในพากย์) เป็นที่ตั้งว่า กิริยาปรามาส และทำพากย์นั้นทั้งพากย์ให้มีความสัมพันธ์ เป็น

ประธานโดยเป็นโยคของ ต ศัพท์ ในอีกพากย์หนึ่งในทางไวยากรณ์ เพราะในภาษาบาลีไม่ใช้พากย์เป็นประธาร (หรือเป็นวิเสสน) ตรง ๆ ใช้วาง ย-ต (หรือวางไว้แต่ ย) เพื่อให้เล็งความว่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น ในเวลาแปลยกศัพท์ ท่านจึงสอนให้ถอนเอาศัพท์ในพากย์กิริยา-ปรามาส มาประกอบเป็นโยคของ ต ศัพท์ ให้เป็นประธานในพากย์ ต ศัพท์, หรือโดยย่อก็ใช้ศัพท์กลาง ๆที่บ่งไปถึงข้อความทั้งหมด ในพากย์กิริยาปรามาสได้ เช่น ปพฺพ เป็นต้น ประกอบให้เป็นบทโยคของ ต ศัพท์. อุ.:-

อุ. ที่ ๑

อิธ โข ตํ ภิกฺขเว โสเภถ, ยํ ตุมฺเห เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตา สมานา ขมา จ ภาเวยฺยาถ โสรตา จ. [โกสมฺพิก. ๑/๕๔] " ภิกษุ ท., ท่านทั้งหลายเป็นผู้บวชอยู่ในธรรม-วินัยที่กล่าวเดียวดีแล้วอย่างนี้ พึงเป็นผู้อดทน และเป็นผู้เสงี่ยมใด, ข้อ (ตํ โยค ปพฺพํ หรือ ตุมฺหากํ เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตานํ สมานานํ ขมโสรตตฺตํ. ความที่แห่งท่าน ท...) นั้น พึงงามในธรรมวินัยนี้แล."

ยนฺติ ปทํ ภวเยฺยาถาติ ปเท กิริยาปรามาโส.

ข้อว่า ' เป็นประธาน' นั้น พึงเห็นในเวลาแปลตัด ย-ต, ดัง อุ. นั้น แปลตัดว่า ' ภิกษุ ท., **ข้อที่ท่าน ท. เป็นผู้บวชอยู่... และเป็นผู้เสงี่ยม** พึงงามในธรรมวินัยนี้แล.' ประธานในประโยค คือ คำว่า ' ข้อที่.....เสงี่ยม' ก็คือประโยค ยํ กิริยาปรามาสนั่นเอง.

อุ. ที่ ๒

ญาตเมตํ กุรุงฺคสฺส, ยํ ตฺวํ เสปณฺณิ **เสยฺยสิ.**

[เทวทตฺต. ๑/๑๔๒]

"ดูก่อนไม้หมากมื่น (มะลื่นหรือมะกก), ข้อที่เจ้ากลิ้ง อันกวาง รู้แล้ว." (เจ้าย่อมกลิ้งใด ข้อ [หรือ ตว เสยฺยนํ] นั่นอันกวาง รู้แล้ว).

อุ. ที่ ๓

อนจฺฉริยํ โข ปเนตํ ภิกฺขุ, ยํ ตวํ มาทิสํ อาจาริยํ ลภิตฺวา อปฺปิจฺโฉ อโหสิ. [นิคมวาสีติสฺสตฺเถร. ๒/๑๑๘] "ภิกษุ, ก็ข้อที่ เธอได้อาจารย์ผู้เช่นกับด้วยเรา ได้เป็นผู้มักน้อย ไม่อัศจรรย์เลย."

[๒] ในโยชนา เรียกบทว่า ยสฺมา ในพากย์ เป็นกิริยาปรามาส เป็นพื้น อุ. :-

อุ. ที่ ๑

.... ยสฺมา ปุเร อฏฺจกถา **อกํสุ.**

[ส. ปา. ๑/๓]

พระอรรถกถาจารย์ชาวสีหล ท.... ได้ทำอัฏฐกถา ท. ในก่อน เหตุใด.'

โยชนา [๑/๑๖] ว่า ยสฺมาติ ปทํ อกํสูติ ปเท กิริยปรามสนํ.

อุ. ที่ ๒

ยสฺมา วิภาควนฺตานํ ธมฺมานํ สภาวิภาวนํ วิภาเคน วินา

น โหติ. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท น. ๖๘] "การยังสภาวะแห่งธรรม ท. ที่มีวิภาค ให้แจ่มแจ้ง เว้นวิภาค ย่อมไม่มีได้ เหตุใด."

โยชนา [๑/๒๐๓] ว่า ยสฺมาติ (ปทํ) น โหตีติ ปเท กิริยาปรามสนเหตุ.

ข้อสังเกต: ยสฺมา ที่เป็นกิริยาปรามาส ท่านสองให้แปลว่า ' เหตุใด.' ส่วน ตสฺมา ในประโยค ตสฺมา คงบอกเป็นเหตุ. ที่ท่านเรียกเป็นกิริยาปรามาส คงหมายให้คลุมทั้งพากย์อย่าง ยํ.

ข้อว่า ' ยสฺมา ในพากย์' นั้น คือ ยสฺมา ที่ท่านเรียกว่า กิริยาปรามาส ต้องอยู่ในประโยคที่เป็นพากย์ [มีกิริยาในพากย์] ดัง อุ. ที่แสดงมาแล้ว, ถ้าอยู่ในพากยางค์ ที่เป็นประโยคลิงคัตถะ ท่านไม่เรียก อุ. :-

อุ. ที่ ๑

.... ยสฺมา ปมาณํ อิธ ปณฺฑิตานํ.

[ส. ปา. ๑/๓]

"คำนั้น ....เป็นประมาณแก่บัณฑิต ท...ในศาสนานี้ เพราะเหตุใด."

โยชนา [๑/๑๙] ว่า ยสฺมาติ ปทํ ปมาณนฺติ ปเท เหตุ. (ปมาณนฺติ ปทํ วจนนฺติ ปทสส วิเสสนํ) อิธาติ ปทํ ปณฺฑิตานนฺติ. ปเท อาธาโร. ปณฺฑิตานนฺติ ปทํ ปมาณนฺติ ปเท สมฺปทานํ วจนนฺติ ปทํ ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

ยสฺมา ปเนเต จตุภูมิกา ธมฺมา อนุปุพฺพปณีตา. [อภิ. วิ. ปฐมาปริจฺเฉท. น. ๖๘] "แต่ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ เหล่านี้ ประณีตโดยลำดับเพราะเหตุใด."

โยชนา [๑/๒๐๗] ว่า ยสฺมาติ (ปทํ) อนุปุพฺพปณีตาติ ปเทเหตุ. (ปนสทฺโท วิเสสตฺโถ). เอเต จตุภูมิกา อนุปพฺพปณีตาติปทตฺตยํ ธมฺมาติ ปทสฺส วิเสสนํ. ธมฺมาติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

ต่อไปนี้ จะแสดงตัวอย่าง ในธัมมปทัฏฐกถาเทียบ :-

กิริยาปรามาส

อุ. ที่ ๑

ยสฺมา ชราพฺยาธิมรณมิสฺสตาย ชาติ นาเมสา ปุนปฺปุนํ อุปคนฺตุํ ทุกฺขา, น จ สา ตสฺมา อทิฏฺเฐ **นิวตฺตติ**; ตสฺมา ตํ คเวสนฺโต สนฺธาวิสฺสํ. [ปฐมโพธิ. ๕/๑๒๑] " ชื่อว่าชาตินั่น คือความเข้าถึง (บังเกิด) บ่อย ๆ เป็นทุกข์ เพราะเจือด้วยชรา พยาธิมรณะ, และชาตินั้นเมื่อคหการะนั้นอันเราไม่เห็นแล้ว ย่อมไม่กลับเหตุใด ; เพราะเหตุนั้น เราเมื่อแสวงหา คหการะ นั้น ท่องเที่ยวไปแล้ว."

อุ. ที่ ๓

ยสฺมา นาพฺพณํ **วิสมนฺเวติ** (ตสฺมา หเรยฺย ปาณินา วิสํ). [กุกฺกุฏมิตฺต. ๕/๒๗] "ยาพิษไม่ซึมซาบฝ่ามือที่ไม่มีแผล เหตุใด. (เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงนำยาพิษด้วยมือได้)."

เหตุ

ยสฺมา สพฺพสตฺตานํ ชีวิตํ **มรณปริโยสานเมว**. (ตสฺมา ภิชฺชติ ปูติสนฺเทโห). [อุตฺตรตฺเถรี. ๕/๑๐๕] "ชีวิตของสัตว์ทั้งปวง มีความตายเป็นที่สุดอย่างเดียว เพราะเหตุใด (เพราะเหตุนั้น กายอันเน่าจะแตก)."

[๓] ยโต ในพากย์ท่านเรียกเป็นกิริยาปรามาส แต่มีห่าง ๆ อุ.:- วิญฺญูนํ [ส. ปา. ๑/๒๓๐] " คำไร ๆ ที่ไม่นำความเลื่อมใส...ไม่ปรากฏแก่วิญญูชน ท. ผู้ตรวจดูอยู่ในวินยัฏฐกถา ชื่อสมันปาสาทิกานี้."

โยชนา [๑/๒๐๗] ว่า ยโตติ ปทํ น ทิสฺสตีติ ปเท กิริยา-ปรามสนํ.

สรูปอธิบาย : กิริยาปรามสนะ หรือกิริยาปรามสะ หรือกิริยาปรามาส เป็นวิเสสนะในพากย์ จับตั้งแต่ต้น จนจดกิริยาในพากย์. บอกเข้าในกิริยาพากย์. กิริยาปรามาสนี้ได้เฉพาะบท ยํ หน้าพากย์. ในโยชนา เรียกบท ยสฺมา ในพากย์เป็นกิริยาปรามาส, เรียกบท ยโต ในพากย์ด้วย แต่มีห่าง ๆ.

บทกิริยา

๖. บทกิริยาใช้ในอรรถพิเศษบ้าง บทกิริยาพิเศษบ้าง คือ :-

กิริยาปธานนัย

[๑] บทกิริยา ตฺวา ปัจจัย ที่วางไว้ในที่สุดข้อความเรียกชื่อว่า กิริยาปธานนโย. กิริยาปธานนัยนี้ ท่านวางไว้ในที่สุดข้อความท่อนหน้าบ้าง ท่านหลังบ้าง ในข้อความหลายท่อน ที่กล่าวรวมแล้วแยก หรือแยกแล้วรวม, แต่ในท่อนที่สุด ก็มีกิริยาในพากย์เสมอ อุ. อิเมสํ สตฺตานํ ชาติอาทโย นาม ทณฺฑหตฺถ-โคปาลกสทิสา, ชาติ ชราย สนฺติกํ เปเสตฺวา, ชรา พฺยาธิโน สนฺติกํ, พฺยาธิ มรณสฺส สนฺติกํ, มรณํ กุธาริยา ฉินฺทนฺตา วิย ชีวิตํ ฉินฺทติ.

อธิบาย : [๑] ชื่อว่า กิริยาปธานนัยนี้ ใช้เรียกบทกิริยา ตฺวา ปัจจัย ที่วางไว้ในที่สุดข้อความ, จะกล่าวว่าบทกิริยาตูนาทิปัจจัยเช่นนั้นก็ได้ แต่พบแต่กิริยา ตฺวา ปัจจัย เป็นพื้น. ประโยคที่วางบทกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้เป็นที่สุดนี้ จะเรียกว่าพากย์ก็ไม่ถนัด เพราะขัดด้วยกิริยาในที่สุดเป็นกิริยา ตฺวา ปัจจัยซึ่งเป็นชั้นกิริยาในพากยางค์, จะจัดเข้าในกิริยาพากยางค์ลิงคัตถะก็ไม่ถนัด เพราะในพากยางค์ลิงคัตถะแม้จะมีบทกิริยาในที่สุด ก็เป็นบทกิริยาที่ใช้เป็นวิเสสนะของ

บทประธานได้ (กิริยาอนฺต มาน ปัจจัย), และเรียกบทประธานว่า ลิงคัตถะ. แต่ในที่นี้กิริยา ตฺวา ปัจจัย ที่วางไว้ในที่สุด ไม่เป็นวิเสสนะของบทประธาน เพราะโดยรูปก็เป็นรูปของพากย์นั่นเอง แต่แทนที่จะวางกิริยาในพากย์ไว้ในที่สุด กลับวางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้, น่าจะเป็นเพราะเหตุนี้ จึงต้องตั้งชื่อบทกิริยานั้นใหม่ว่า กิริยาปธานนัย คือจัดเป็นกิริยาที่เป็นประธาน คือกิริยาใหญ่, ส่วนบทประธานซึ่งเป็นกัตตา เรียกชื่อเหมือนกัตตาในกิริยาในพากย์ และน่าจัดเป็นชั้นพากยางค์ ชนิดที่เป็นตอนหนึ่งจากพากย์ (ไม่ใช่ตอนหนึ่ง ๆ ของพากย์) เพราะตั้งเป็นประโยคของตนต่างหาก เช่นเดียวกับพากยางค์ลิงคัตถะ.

[๒] เพราะเหตุไร ท่านจึงวางกิริยา ตฺวา ปัจจัย ไว้ในที่สุดข้อความ, ปัญหานี้ตอบได้จากการสังเกตตัวอย่างที่ท่านใช้, กล่าวโดยย่อว่า ท่านใช้ในข้อความที่กล่าวรวม ๆ แยก ๆ ซึ่งจะต้องแบ่งประโยคออกเป็นหลายท่อน น่าเป็นเพราะเหตุนี้ จึงวางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ในที่สุดข้อความของท่อนที่กล่าวรวม หรือกล่าวแยก, ซึ่งในท่อนที่สุดก็คงใช้กิริยาในพากย์นั่นเอง. ท่อนที่วางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ในที่สุดนั้นจึงเป็นเหมือนอนุประโยค.

[๓] ในข้อความที่กล่าวรวม ๆ แยก ๆ นั้นวางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ ในตอนไหน สังเกตได้จากที่ท่านใช้ดังต่อไปนี้ :-

ก. รวม - แยก: ในข้อความหลายท่อน ท่อนต้นกล่าวรวม ท่อนหลังกล่าวแยก, วางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ในที่สุดของท่อนที่กล่าว

แยก อุ. :-

อิเมสํ สตฺตานํ ชาติอาทโย นาม ทณฺฑหตฺถโตปาลกสทิสา, ชาติ ชราย สนฺติกํ เปเสตฺวา, ชรา พฺยาธิโน สนฺติกํ (เปเสตฺวา), พฺยาธิ มรณสฺส สนฺติกํ (เปเสตฺวา) ๕/๕๖] "ขึ้นชื่อว่าสาภาวธรรม ท. มีชาติเป็นต้นของสัตว์เหล่านี้ เช่นกับคนเลี้ยงโคมีมือถือท่อนไม้, ชาติส่งไปสู่สำนักของชรา, ชราส่งไปสู่สำนักของพยาธิ, พยาธิส่งไปสู่สำนักของมรณะ, มรณะตัดชีวิตเหมือนพวกมนุษย์ตัด (ต้นไม้) ด้วยขวาน."

ข. รวม-แยก : ข้อความหลายท่อนเหมือนข้อ ก. แต่วางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ในท่อนรวม (วางกลับกันกับข้อ ก.) อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เตน กถิตํ ธมฺมํ สุตฺวา การกปุคฺคลา ยถานุสิฏฺฐํ **ปฏิปชฺชิตฺวา**, เกจิ ปฐมฌานาทีนิ ปาปุณนฺติ, เกจิ วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา มคฺคผลานิ ปาปุณนฺตฺ. [เทฺวสหายกภิกฺขุ.๑ /๕๔] "การกบุคคลผู้ฟังธรรมที่ภิกษุนั้นกล่าวแล้ว ปฏิบัติตามที่สอน, บางพวกบรรลุปฐมฌานเป็นต้น, บางพวกเจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคผล."

อุ. ที่ ๒

เต เอกมคฺเคนาปิ **อคนฺตฺวา**. เอโก ปจฺฉิมทฺวาเรน มคฺคํ คณฺหิ, เอโก ปุรตฺถิมทฺวาเรน (คณฺหิ). [สูกรเปต. ๗/๗๐]

"พระเถระเหล่านั้น ไม่ไปทางมรรคาเดียวกัน, รูปหนึ่งถือมรรคทางประตูทิศตะวันตก. รูปหนึ่งถือมรรคาทางประตูทิศตะวันออก."

อุ. ที่ ๓

เอวํ ขาทนฺตา ปญฺจสุ อตฺตภาวสเตสุ อญฺญมญฺญสฺส ทุกฺขํ อุปฺปาเทตฺวา, อวสาเน เอกา ยกฺขินี หุตฺวา นิพฺพตฺติ. เอกา สาวตฺถิยํ กุลธีตา หุตฺวา นิพฺพตฺติ. [กุกฺกุฏฌฺฑขาทิกา. ๗/๑๐๑] "หญิงทั้งสองนั้นเคี้ยวกิน ยังทุกข์ให้เกิดแก่กันและกัน ในอัตภาพ ๕๐๐ อย่างนั้น, ในที่สุดหญิงผู้หนึ่งเกิดเป็นยักษิณี, หญิงผู้หนึ่งเกิดเป็นกุลธิดาในกรุงสาวัตถี."

ใน อุ. นี้ อิตฺถิโย เหตุกัตตา ใน อุปฺปาเทตฺวา เพราะเป็นเหตุกัตตุวาจก.

ค. แยก - รวม : ในข้อความหลายท่อน: ท่อนต้นกล่าวแยกท่อนหลังกล่าวรวม กลับกันกับข้อ ก. - ข. , วางกิริยา ตฺวา ปัจจัยไว้ในท่อนแยก อุ :-

เอวํ สตฺถารา เทสิตาสุ อิมาสุ คาถาสุ เอกเมกิสฺสา คาถาย ปริโยสาเน เอกเมกํ ภิกฺขุสตํ นิสินฺนนิสินฺนฏฺฐาเนเยว สห ปฏิ-สมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปตฺวา เวหาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา, สพฺเพปิ เต ภิกฺขู อากาเสเนว วีสสโยชนาสติกํ กนฺตารํ อติกฺกมิตฺวา คถาคนสฺส สุวณฺณวณฺณํ สรีรํ วณฺเณนฺตา ปาเท วนฺทึสุ. [สมฺพหุลภิกฺขุ. ๘/๗๘] " เมื่อพระศาสดาทรงแสดงคาถาเหล่านี้ อย่างนั้น ในที่สุดคาถาหนึ่ง ๆ ภิกษุ ๑๐๐ รูป ๆ บรรลุพระอรหัต พร้อมกันปฏิสัมภิทา

ในที่ที่นั่น ๆ นั่นแหละ เหาะขึ้นสู่เวหาส, ภิกษุเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ล่วงกันดาร ๑๒๐ โยชน์ ทางอากาศทีเดียว ชมเชยพระสรีระ มีวรรณะเพียงดังวรรณะแห่งทอง ของพระตถาคต ถวายบังคมพระบาทแล้ว."

รวมความว่า ในข้อความหลายที่กล่าวรวมแล้วแยก หรือแยกแล้วรวมบ้าง ในท่อนที่กล่าวแยกบ้าง, แต่ในท่อนที่สุดก็วางกิริยาในพากย์ไว้เสมอ.

[๔] พึงสังเกตุรูปประโยคแปลก ๆ ตาม อุ. ต่อไปนี้ :-

รูปที่ ๑

เตปิ เทวโลกโต จวิตฺวา, พนฺธุมติยํ เอกสฺมึ กุลเคเห เชฏฺโจ เชฏฺโจ ว หุตฺวา, กนิฏฺโจ ว หุตฺวา ปฏิสนฺธึ คณฺหึสุ. [โชติกตฺเถร. ๘/๑๖๔] " กุฎุมพีพี่น้องแม้เหล่านั้น เคลื่อนจากเทวโลกแล้ว, คนพี่ถือปฏิสนธิเป็นพี่เที่ยว, คนน้องถือปฏิสนธิเป็นน้องเทียวในเรือนสกุลหนึ่ง ในพันธุมดีนคร."

อุ. นี้ น่าเห็นว่าย่อมมาจาก เตปิ เทวโลกโต จวิตฺวา,...เชฏฺโจ เชฏฺโจ ว หุตฺวา ปฏิสนฺธึ คณฺหิ, กนิฏฺโจ กนิฏฺโจ ว หุตฺวา ปฏิสนฺธึ คณฺหิ. เพื่อมิให้ต้องเรียง ปฏิสนฺธึ คณฺหิ ๒ ครั้ง จึงใช้ คณฺหึสุ ทีเดียว. เมื่อดูรูปเต็มดังนี้แล้ว ก็จะเห็นชัดว่า จวิตฺวา เป็นกิริยาปธานนัย จัดเข้าในประเภท**รวม**-แยก (ข้อ ข.) ที่กล่าวมาแล้ว. และ เชฏฺโจ (บทต้น) และ กนิฏฺโจ (บทต้น) เป็น

กัตตา ใน คณฺหึสุ เหมือนอย่างกัตตาเอกพจน์ตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป ใช้กิริยาร่วมกันเป็นพหูพจน์.

รูปที่ ๒

เต...เถรํ ขมาเปตฺวา, โจรเชฏฺฐเกน 'อหํ อยฺยสฺส สนฺติเก ปพฺพชิสฺสามีติ วุตฺเต, **เสสา ' มยํปิ ปพฺพชิสฺสามาติ วตฺวา,** สพฺเพว เอกจฺฉนฺทา หุตฺวา เถรํ ปพฺพชฺชํ ยาจึสุ. [ขานุโกณฺฑญฺญตฺเถร. ๔/๑๓๕] " โจรเหล่านั้น ยังพระเถระให้อดโทษแล้ว เมื่อโจรผู้หัวหน้ากล่าวว่า ' ข้าจักบวชในสำนักของพระผู้เป็นเจ้า, โจรที่เหลือกล่าวว่า ' แม้ข้าเจ้า ท. ก็จักบวช,' โจรทั้งหมดเทียว เป็นผู้มีฉันทะอันเดียวกัน ขอบวชกะพระเถระ."

เสสา มยํปิ ปพฺพชิสิสามาติ วตฺวา เหมือนเป็นประโยคแทรก. เรียกสัมพันธ์ว่า (เสสา) โจรา สยกัตตา ใน วตฺวา วตฺวา กิริยา-ปธานนัย. ส่วน ขมาเปตฺว่า ปุพพกาลกิริยาใน ยาจึสุ.

ประโยคกิริยาปธานนัยนี้ มีความกล่าวแยกแทรกเข้ามาในระหว่างประโยคที่กล่าวรวม.

รูปที่ ๓ ก.

คามวาสิโก ตสฺสา วจเน ฐตฺวา **เอเกโก** เอเกกํ กตฺวา สทฺธึ รตฺติฏฺฐานทิวาฏฺฐาเนหิ ปณฺณสาลาสหสฺสํ กาเรตฺวา....อุปฏฺฐหึสุ. [มหากปฺปิน. ๔/๑๐] " ชาวบ้าน ท. ตั้งอยู่ในคำของนาง . คนหนึ่ง ๆ ทำแห่งหนึ่ง ๆ , (รวมเป็น) ให้ทำบรรณศาลาพันหนึ่ง พร้อมกับที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน บำรุง...."

อุ. นี้ เอเกโก เอเกกํ กตฺวา คล้ายแทรกเข้ามาดัง อุ. รูปที่ ๒ แต่ต่างกัน เพราะ เอเกโก กล่าวถึง 'แต่ละคน' ของคนทั้งหมด ไม่เหมือน เสสา (โจรา) และเหตุฉะนี้ กตฺวา จึงเป็นกิริยาของทุกคน, ไม่เหมือน วตฺวา ที่เป็นกิริยาของ เสสา (โจรา) เท่านั้น ไม่รวมทั้งหัวหน้าโจรด้วย. บอก เอเกโก เป็นวิกติกัตตา ใน หุตฺวา. บอก กตฺวา เป็นสมานกาลกิริยา ใน กาเรตฺวา.

รูปที่ ๓ ข.

ทารกา ' มยํ อิทานิ คเหตุํ น สกฺขิสฺสาม, เสฺว อาคนฺตฺวา คณฺหิสฺสามาติ เอเกโก เอเกกํ สาขาภงฺคมุฏฺฐิมาทาย สตฺตปิ ชนา สตฺต ฉิทฺทานิ ปิทหิตฺวา ปกฺกมึสุ. [ตโยชน. ๕/๔๐] "เด็กชาย ท. คิดว่า ' เราจักไม่อาจเพื่อจะจับในบัดนี้, พรุ่งนี้ เราจักมาจับ,' คนหนึ่ง ๆ เอากิ่งไม้หัก (เต็ม) กำมือ, ทั้ง ๗ คน ปิดช่องทั้ง ๗ หลีกไป."

เอเกโก วิกติกัตตา ใน หุตฺวา...อาทาย ปุพพกาลกิริยา ใน ปิทหิตฺวา...(ชนา วิกติกัตตา ใน หุตฺวา (เติม) สตฺต วิเสสนะ ของ ชนา).

[๕] ในที่สุดข้อความที่ไม่ต้องด้วยลักษณะดังกล่าวแล้ว วางกิริยา ตฺวา ปัจจัย ไว้ก็มี อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เอกํ กิร พุทฺธนฺตรํ อวีจินิรเย ปจิตฺเว ตโต จุตา สฏฺฐิ-

โยชนิกาย โลหกุมฺภิยา นิพฺพตฺติตฺวา อฏฺจสฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ **ปจิตฺวา**, เอวํปิ เตสํ ทุกฺขา มุจฺจนกาโล น ปญฺญายติ, อหมฺปิ...นิทฺทํ น ลภึ. [อณฺณตรปุริส. ๓/๑๑๔] " ได้ยินว่า เปรตเหล่านั้นไหม้ในอวีจินิรยะสิ้นพุทธันดร ๑ เคลื่อนจากอวีจินิรยะนั้นแล้ว บังเกิดในโลหกุมภี ประกอบด้วย ๖๐ โยชน์ หมกไหม้สิ้น ๖๗,๐๐๐ ปี; แม้อย่างนั้น กาลเป็นที่พ้นจากทุกข์ของเปรตเหล่านั้น ยังไม่ปรากฏ, แม้เรา...ไม่ได้ความหลับ.

[ในฉบับสีหลและยุโรป เป็น ปจฺจิตฺวา, ดูก็เข้าที เพราะใช้ในฐานเป็นกิริยาของคนที่ถูกเผา เหมือนอย่าง ปจฺจติ คือลง ย ปัจจัย].

อุ. ที่ ๒

ราชา ' กินฺนุ โข เอตนฺติ จินฺเตตฺวา 'ภนฺเต อิโต ตาว นิกฺขมถาติ วตฺวา, เถเร ตโต นิกฺขมิตฺวา ปมุเข จิเต, ปุน สา เถรสฺส ปิฏฺฐิปสฺสเส อฏฺฐาสิ. [โกณฺฑธานตฺเถร. ๕/๕๒] "พระราชาทรงคิดว่า ' ข้อนี้อย่างไรหนอแล' ตรัสว่า ' ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงออกจากที่นี้ก่อน,' เมื่อพระเถระออกจาวิหารนั้นยืนที่หน้ามุข, หญิงนั้นได้ยืนที่ข้างหลังของพระเถระอีก."

ปจิตฺวา ใน อุ. ที่ ๑ และวตฺวา ใน อุ. ที่ ๒ น่าประกอบเป็นกิริยาในพากย์ วตฺวา ใน อุ. ที่ ๒ ฉบับยุโรปเป็น อาห.

[๖] กิริยาปธานนัยนี้ บางท่านเห็นว่าท่านเรียงไว้ด้วยความเผลอ, แต่เมื่อพิจารณาดู ก็จักเห็นได้ว่าหาใช่ด้วยเผลอไม่ ท่านเรียง

ด้วยมีหลักเกณฑ์ ดังที่กล่าวแล้วจากสังเกต เว้นได้แต่ในที่บางแห่ง ดังที่ยกมาเป็นตัวอย่างในข้อ [๕].

อนึ่ง ใจข้อความที่กล่าวรวม ๆ แยก ๆ อันควรวางกิริยา ตฺวา ปัจจัยในที่สุด ท่านวางกิริยาอื่นก็มี อุ :-

ตา เคเห ฌายนฺเต เวทนาปริคฺคหกมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรนฺติโย, กาจิ ทุติยผลํ, กาจิ ตติยผลํ ปาปุณึสุ. [สามาวตี. ๒/๑๐] " หญิงเหล่านั้น, เมื่อเรือนอันไฟไหม้อยู่, กระทำไว้ในใจ ซึ่งกัมมัฏฐานกำหนดเวทนาเป็นอารมณ์; หญิงบางพวกบรรลุผลที่ ๒; บางพวกบรรลุผลที่ ๓."

มนสิกโรนฺติโย น่าเรียกเป็นกิริยาปธานนัย แต่เมื่อไม่กล้าเรียกก็ต้องเรียกเป็นวิเสสนะ. (จะเรียกเป็นอัพภันตรกิริยาก็ขัด เพราะไม่เป็นกิริยาภายใน คือ ในระหว่าง ๆ แต่เป็นกิริยาในที่สุด.) ถ้าจะให้เป็นกิริยาปธานนัย ก็ต้องเติม หุตฺวา ให้ กโรนฺติโย เป็น วิกติกตฺตา ใน หุตฺวา ๆ เป็นกิริยาปธานนัย. (บทกิริยา อนฺต มาน ปัจจัยเป็นวิกติกตฺตา ได้). แต่ดูไม่น่าเติม ท่านวางไว้พอดีแล้ว.

สรูปอธิบาย: กิริยาปธานนัย คือกิริยา ตฺวา ปัจจัยที่วางไว้ในที่สุดข้อความ ที่กล่าวรวมบ้าง แยกบ้าง บรรดาข้อความหลายท่อนที่กล่าวรวม ๆ แยก ๆ และวางไว้ในท่อนต้นบ้าง ท่อนหลังบ้าง ไม่แน่, แต่ในท่อนที่สุด ก็มีกิริยาในพากย์เสมอ, บทกัตตา เรียกว่า กัตตา หรือสยกัตตาบ้าง เหตุกัตตาบ้าง ตามควรแก่บทกิริยา.

กิริยาตติยาวิเสสนํ

(๒) บทกิริยา ตฺวา ปัจจัยที่เป็นทางเครื่องแปลก ท่านเรียกชื่อว่า กิริยาตติยาเสสนํ (โดย), อุ. อนาคเต ปน กปฺปสตสหสฺสาธิกํ เอกํ อสงฺเขยฺยํ อติกฺกมิตฺวา โคตโม นาม พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ. (สญฺชยวตฺถุ เรื่องที่ ๘). อติกฺกมิตฺวา ท่านเคยแปลว่า โดยก้าวล่วง เป็นกิริยาตติยาวิเสสนะ ใน อุปฺปชฺชิสฺสติ. วิธีอย่างนี้ท่านได้ใช้มาแล้ว.

อธิบาย : [๑] บทกิริยา ตฺวา ปัจจัยที่เป็นกิริยาตติยาวิเสสนะนี้ท่านได้ใช้มาแล้ว. อุ :-

อุ. ที่ ๑

อนาคเต ปน กปฺปสตสหสฺสาธิกํ เอกํ อสงฺเขยฺยํ **อติกฺกมิตฺวา** โคตโม นาม พุทฺโธ โลเก **อุปฺปชฺชิสฺสติ**. [สญฺชย. ๑/๑๐๖] "ก็พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคดม จักเกิดในโลก โดยล่วงอสงไขยหนึ่ง ยิ่งด้วยแสนกัลปในอนาคต.

ทราบว่า อติกฺกมิตฺวา ท่านเคยใช้มาอย่างนี้.

อุ. ที่ ๒

....เยน เกนจิ อากาเรน วจีเภทํ กตฺวา วา สีสกมฺปาทีหิ วา **สมฺปฏิจฺฉติ**. [ส. ปา. ๒/๕๒] " ... รับ ... โดยเปล่งวาจา ว่า ...ด้วยอาการอันใดอันหนึ่ง หรือด้วยกายวิการมีไหวศีรษะเป็นต้น." ๑

๑. สมเด็จพระวันรัต เขมจารี แปล, จากหนังสือที่พิมพ์แจก พ.ศ. ๒๔๘๕ น. ๔๓.

อุ. ที่ ๓

เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย. [ปรมตฺถทีปนี. น. ๔๕๕๕] "ปัจจัยโดยเป็นเหตุ."

อุ.นี้ มีคำอธิบายในปรมัตถทีปนี นั้น ต่อไปนี้ เหตุภาเวน ปจฺจโย (เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ).

[๒] พวก อารพฺภ, นิสฺสาย, ปฏิจฺจ ผู้รู้ภาษาบาลีต่างประเทศมักแปลเป็น ' โดย ...' ก็มี. ไทยเราใช้เป็นสมานกาลกิริยาบ้าง กิริยาวิเสสนะบ้าง.

สรูปอธิบาย : กิริยาตติยาวิเสสนะ เป็นบทกิริยา ตฺวาปัจจัยที่เป็นทางเครื่องแปลก.

กิริยาบท

(๓) นิบาตหรืออัพยยกิริยา คือ สกฺกา ลพฺภา เป็นกิริยาบทพิเศษ. สกฺกา ใช้ในพากย์กัมมวาจกบ้าง ภาววาจกบ้าง. ลพฺภา ใช้ในพากย์กัมมวาจกเป็นพื้น. กิริยาบทเหล่านี้ที่เป็นกัมมวาจก เรียกชื่อว่า กมฺมวาจกํ กิริยาปทํ, ที่เป็นภาววาจก เรียกชื่อว่า ภาววาจกํ กิริยาปทํ. อุ. :-

สกฺกา:

พุทฺธา จ นาม น สกฺกา สเธน อาราเธตุํ.

น หิ สกฺกา อมฺเหสุ เอเกน (ชเนน) อปพฺพชิตุํ.

ลพฺภา:

ลพฺภา...โภคา จ ภุญฺชิตุํ. (ลพฺภา) ปุญฺญานิ จ กาตุํ.

อิทํ (รชฺชํ) น ลพฺภา เอวํ กาตุํ.

อลํ เป็นนิบาต หรือ อัพยยกิริยาอย่างนั้นบ้าง อุ. :-

นวหุ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตํ กุลํ อนุปคนฺตฺวา จ นาลํ อุปคนฺตุํ, อุปคนฺตฺวา จ นาลํ อุปนิสีทิตุํ.

แต่ อลํ นิบาต ใช้ในอรรถวารณะคือห้าม (อย่าเลย) เป็นต้นโดยมาก.

อธิบาย : [๑] กิริยาบทนี้ ใช้แต่ในพากย์กัมมวาจกและภาววาจก และคงรูปอยู่เดียวเหมือนอัพยยศัพท์ จึงจัดเป็นนิบาต ใช้ได้ทุกลิงค์ ทุกวจนะ. จะกล่าวทีละบท :-

สกฺกา

สกฺกา เมื่อกล่าวตามหลักไวยากรณ์ ก็ไม่ควรใช้เป็นกิริยา-กัมมวาจก เพราะเป็นอกัมมธาตุ, แต่ตามภาษานิยมในคัมภีร์ทั้งปวง ท่านใช้เป็นกิริยากัมมวาจกด้วย, แม้ในโยชนาสมัตปาสาทิกาและอภิธัมมัตถวิภาวินี ก็บอกเป็นกัมมวาจกในพากย์เช่นนั้น. ถ้าถือว่าเป็นกัมมวาจกไม่ได้ เพราะ สกฺกา เป็นอกัมมธาตุ ก็ควรถือว่าเป็นกัตตุวาจกได้ เพราะอกัมมธาตุย่อมเป็นกัตตุวาจกได้, แต่ภาษานิยมที่ใช้ในที่ทั่วไป ไม่ยอมให้ถือเช่นนั้น คือไม่มีใช้เป็นกัตตุวาจก ใช้แต่เป็นกัมมวาจกบ้าง ภาววาจกบ้าง ตามรูปประโยค. ถ้ามีคำถามว่า

ที่ใช้เป็นภาววาจกจงยกไว้, ส่วนที่ใช้เป็นกัมมวาจก จะได้บทกัมม มากล่าวเป็นประธานจากไหน เพราะ สกฺกา ไม่มีกรรม ? ตอบว่า : ได้บทกัมมของบทกิริยา ตุํ ปัจจัยแทน เพราะในประโยค สกฺกา ย่อมมีบทกิริยา ตุํ ปัจจัย ประกอบอยู่ด้วยเสมอ คือใช้กัมมของกิริยา ตุํ ปัจจัยนั้นนั่นแหละเป็นประธาน, และเมื่อประกอบเป็นพากย์ภาววาจก, บทกัมมนั้น ก็เป็นอวุตตกัมมบ้าง การีตกัมมบ้าง ในบท ตุํ ปัจจัยนั้น อุ. :-

กัมมวาจก

พุทฺธา จ นาม น **สกฺกา** สเจน อาราเธตุํ [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๘] " ก็ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้า ท. อันคนโอ้อวดไม่อาจเพื่อให้ทรงโปรดปราน."

พุทฺธา วุตตกัมม ใน สกฺกา. สกฺกา กิริยาบท กัมมวาจก.

พุทฺธาติ ปทํ น สกฺกาติ ปเท วุตฺตกมฺมํ. สกฺกาติ ปทํ พุทฺธาติ ปทสฺส กมฺมวาจกํ กิริยาปทํ.

ภาววาจก

น หิ **สกฺกา** อมฺเหสุ เอเกน [**ชเนน**] อปพฺพชิตุํ. [เทวทตฺต. ๑/๑๓๒] " เพราะว่า ในเรา ท. อันคนหนึ่งไม่อาจเพื่อไม่บวช."

เอเกน วิเสสนะ ของ ชเนน. ชเนน อนภิหิตกัตตาใน น สกฺกา. สกฺกา กิริยาบท ภาววาจก.

สกฺกาติ ปทํ ภาววาจกํ กิริยาปทํ. เอเกนาติ ปทํ น สกฺกาติ

ปเท อนภิหิตกตฺตา.

ข้อสังเกต: ก. วิธีเรียงประโยค สกฺกา สังเกตจากอาคตสถาน นั้น ๆ ดังนี้ :-

(ก) สกฺกา เรียงไว้หน้าหรือหลังบท ตุํ ปัจจัย กับบททีเนื่องด้วยบท ตุํ ปัจจัยนั้น อุ. :-

สกฺกา เรียงไว้หน้าบท ตุํ ปัจจัย

อุ. ๑ พุทฺธา จ นาม น **สกฺกา** สเจน อาราเธตุํ.

อุ. ๒ น หิ **สกฺกา** อมฺเหสุ เอเกน อปพฺพชิตุํ.

อุ. ๓ **สกฺกา** เคหํ อชฺฌาวสนฺเติ ปุญฺญานิ กาตุํ.

[จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๖]

อุ. ๔ คิหินา หุตฺวา **สกฺกา** ทุกฺขา มุจฺจิตุํ.

[อุกฺกณฺจิตภิกฺขุ. ๒/๑๓๔]

สกฺกา เรียงไว้หลังบท ตุํ ปัจจัย

อุ. ๕ โส อิมสฺส สนฺติเก อุปฺปาเทตุํ น **สกฺกา**.

[สญฺชย. ๑/๘๕]

อุ. ๖ ตยา คนฺตุํ น **สกฺกา**.

[โกสมฺพิก. ๑/๕๖]

อุ. ๗ อโนนเตน ปวิสิตุํ น **สกฺกา**.

[ปณฺฑิตสามเณร. ๔/๓๑]

(ข) บทอนภิหิตกัตตา เรียงไว้หลัง สกฺกา บ้าง ดัง อุ. ๑,๒,๓. เรียงไว้หน้า สกฺกา บ้าง ดัง อุ. ๔,๖,๗. แต่เรียงไว้หน้าบท ตุํ ปัจจัยเสมอ.

(ค) ถ้าเป็นประโยคกัมมวาจก บทวุตตกัมม เรียงไว้หน้า สกฺกา บ้าง อุ ๑,๕; เรียงไว้หลัง สกฺกา บ้าง อุ. น สกฺกา **โส** อคารมชฺเฌ ปุเรตุํ. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๖]

(ฆ) เป็นประโยคคำถาม เรียง สกฺกา ไว้หน้าประโยค อุ. น สกฺกา มยา ตํ คเหตุํ ? [สามาวตี. ๒/๓๓]

ข. บางแห่ง แต่ห่าง ๆ สกฺกา เข้าในกิริยาว่ามีว่าเป็น (เป็นวิกติกัตตา). กิริยานั้น โดยปกติ เรียงไว้หลัง สกฺกา อุ. โน เจตํ ภิกฺขเว **สกฺกา อภวิสฺส** กุสลํ ภาเวตุํ. [ปหานภาวนาสูตร] "ภิกษุ ท. ถ้ากุศลนั่น จักเป็นกิจอันบุคคลไม่อาจเพื่อให้มีได้ไซร้."

ค. แต่ถ้าเข้ากับกิริยาว่ามีว่าเป็นนั้นไม่ได้ ก็ต้องเป็น กัตตา ในกิริยานั้นบ้าง อุ. ตตฺถ นํ อาคตํ คเหตุํ **สกฺกา** ภวิสฺสติ. [สามาวตี. ๒/๓๓] "การที่เราอาจเพื่อจะจับท้าวอุเทนผู้เสด็จมาในที่นั้น จักมี." สกฺกา สยกัตตา ใน ภวิสฺสติ.

มีหลักที่พึงสังเกตคือ เมื่ออาจยกบท กัมม ของบท ตุํ ปัจจัยเป็นประธาน คือเป็นกัตตา ในกิริยาว่ามีว่าเป็นได้ สกฺกา ก็เป็นวิกติกัตตา ในกิริยาว่ามีว่าเป็นนั้น ; ถ้าไม่อาจ, สกฺกา ก็ต้องเป็นประธาน คือเป็นกัตตาเอง เช่นใน อุ. ว่า ตตฺถ นํ อาคตํ คเหตุํ สกฺกา ภวิสฺสติ นั้น. (แปลโดยพยัญชนะว่า ' อันว่าอันเราอาจเพื่อจะจับท้าวอุเทนผู้เสด็จมาในที่นั้นจักมี. บางท่านแปล: คเหตุํ- เพื่อจะจับ.' คหณตฺถํ -เพื่ออันจับ).

ลพฺภา

ลพฺภา ใช้คล้าย สกฺกา แต่พบน้อยกว่า. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ลพฺภา....โภคา จ ภุญฺชิตุํ, **[ลพฺภา] ปุญฺญานิ** จ กาตุํ. [มหาวิภงฺค ปฐมภาค. ๑/๒๙] "โภคะ ท. อันเจ้าได้เพื่อบริโภค และบุญ ท. อันเจ้าได้เพื่อทำ."

สมันตปาสาทิกา [๑/๒๔๒] แก้ความ ลพฺภา เป็น ลพฺภนฺติ.

อุ. ที่ ๒

ตํ กุเตตฺถ **ลพฺภา**, ยํ เม ปเร อนภิรตึ วิโนเทตฺวา อภิรติ อุปฺปาเทยฺยุํ. [นิกฺขนฺตสุตฺต. ๑๕/๒๗๒] "ข้อที่คนอื่นพึงบรรเทาความไม่ยินดี ยังความยินดีให้เกิดแก่เรา จะได้ในเมื่อราคะนี้เกิดขึ้นแล้วจากที่ไหน."

ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา ใช้ในที่หลายแห่ง, บางแห่ง ตํ ใช้เป็นเหตุ (สุ. วิ. ๒/๒/๔ ว่า ตนฺติ ตสฺมา), บางแห่งแสดงความ ลพฺภา เป็น สกฺกา ลทฺธุํ บ้าง เป็น ลทฺธพฺพ บ้าง [สุ. วิ. ๓-๒๑๐].

อุ. ที่ ๓

ลพฺภา หิ ปุมุหา **อิทํ**. [เวสฺสนฺตรชาตก. ๒๘/๔๑๙] "เพราะทุกข์นี้อันชาย (ผู้ยังเที่ยวอยู่ในภพ] พึงได้."

ชาตกกัฏฐกถา [๑๐/๔๓๐] ว่า ปุมุนาติ อิทํ ภเว วิจรนฺเตน ปุริเสน ลภิตพฺพํ. แก้ความ ลพฺภา เป็น ลภิตพฺพ.

อุ. ที่ ๔

อิทํ **(รชฺชํ)** น **ลพฺภา** เอวํ กาตุํ. [วิฑูฑภ. ๓/๖] "ราชสมบัตินี้ อันเจ้าไม่ได้ เพื่อทำอย่างนั้น."

ลพฺภา นี้ เป็นสกัมมธาตุ ตรงกันข้ามกน สกฺกา. ทั้งวิธีประกอบประโยคก็ไม่ลงรูปเหมือน, คือประโยค ลพฺภา ที่ใช้บท ตุํ ปัจจัย และยกบทกัมม ของ ตุํ ปัจจัย เป็นประธานในพากย์กัมมวาจกก็มี ดังในตัวอย่างที่ ๓ ยกบทกัมมของบท ตุํ ปัจจัย คือ โภคา และ ปุญฺญานิ เป็นประธาน, ที่ไม่ใช้บท ตุํ ปัจจัยก็มี เพราะในบางประโยค ไม่ใช้บท ตุํ ปัจจัย ดังตัวอย่างที่ ๒ และที่ ๓, ต่างจาก สกฺกา ซึ่ง ต้องมีบท ตุํ ปัจจัยอยู่คู่ด้วยเสมอ. ประโยค ลพฺภา ที่ไม่ใช้บทกัมม ของ บท ตุํ ปัจจัยเป็นประธานก็มี อุ. อย สมเณสุ สกฺยปุตฺติเกสุ ปพฺพชนฺติ, น เต ลพฺภา กิญฺจิ กาตุํ, [มหาวคฺค. ๔/๑๕๓] "ชนเหล่าใดบวชในพระสมณะ ท. ผู้สักยปุตติกะ, ชนเหล่านั้นอันใคร ๆ ไม่ได้เพื่อจะทำอะไรๆ." ถ้ามีประโยค ลพฺภา ที่ประกอบอย่าง สกฺกา ภาววาจก ก็น่าเป็นภาววาจกได้ด้วย.

ภาวสาธนะ ย่อมสำเร็จมาจากภาววาจก เพราะเป็นภาวรูปอย่างเดียว. ก็ภาวสาธนะนั้น ใช้ได้ในธาตุทั้ง ๒, อกัมมธาตุจงยกไว้, กล่าวเฉพาะสกัมมธาตุ เมื่อตั้งวิเคราะห์ก็ต้องเป็นภาววาจก. จึงเห็นว่าสกัมมธาตุเป็นภาววาจกได้ ในที่ควรเป็น.

อลํ

อลํ ใช้เป็นกิริยาบทได้ เช่นเดียวกับ สกฺกา แต่ใช้เป็นนิบาต

ในอรรถวารณะคือห้าม (อย่างเลย) เป็นต้นโดยมาก จนมักแหนงใจในเมื่อจักใช้กิริยาบท. อลํ บทนี้ ท่านแสดงว่าสำเร็จรูปมาจากธาตุเช่นเดียวกับ สฺกกา ลพฺภา ดังจะกล่าวในตอนท้าย, เหตุฉะนี้ แม้จะไม่ค่อยชินหูชินตา ก็พึงทราบว่าเป็นกิริยาบทได้ ในที่เป็นกิริยาบท ไม่ต้องฝืนของท่าน. อุ. :-

อุ. ที่ ๑ กัมมวาจก

นวหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตํ **กุลํ** อนุปคนฺตวา จ นาลํ อุปคนฺตุํ, อุปคนฺตฺวา จ **นาลํ** อุปนีสีทิตุํ. [วิฑูฑภ. ๓/๘] "ภิกษุ ท. ตระกูลที่ประกอบด้วยองค์ ๙ (อันภิกษุ) ยังไม่เข้าไป ไม่ควรเพื่อเข้าไป, และเข้าไปแล้ว ไม่ควรเพื่อเข้าไปนั่ง."

กุลนฺติ ปทํ น อลนฺติ ปเท วุตฺตกมฺมํ. อลนฺติ ปทํ กุลนฺติ ปทสฺส กมฺาวาจกํ กิริยาปทํ.

อุ. ที่ ๒ ภาววาจก

อลํ หิ โว กาลามา กงฺขิตุํ, อลํ วิจิกิจฺฉิตุํ. [ติก.องฺ. ๒๐/๒๔๓] " ดูก่อนชาวกาลาม ท. อันท่าน ท. ควรแท้เพื่อสงสัย, ควรเพื่องงงวย." (อลํ=ยุตฺตํ. มโน. ปู. ๒/๒๓๙) โว อนภิหิตกัตตา ใน อลํ. อลํ กิริยาบท ภาววาจก.

[๒] แม้บทนามกิตก์บางบทใช้เป็นกิริยา อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ลพฺภเมตํ วิชานตา [โสนนฺทชาตก ๒๘/๖๖ "ผล (อิฏฐผล)

นั่น อันผู้รู้แจ้งพึงได้." (ลพฺภํ=ลภฺ+ณฺย ไม่เป็นนิปาตบทเหมือน ลพฺภา. แต่ ลพฺภา ในบางแห่ง อาจคิดว่าเป็นนามกิตก์ ปุ๊. ป. พหุ. ก็ได้).

อุ. ที่ ๒

เต จ ภิกฺขู คารยฺหา. [มหาวิภงฺค. ๒/๔๒๔] "ภิกษุ ท. นั้น ถูกติเตียนด้วย."

(คารยฺหา=ครฺห+ณฺย).

อุ. ที่ ๓

วุฑฺฒิเยว ภิกฺขเว ภิกฺขูนํ **ปาฏิกงฺขา**. [อปริหานิยธมฺมสุตฺต. ๒๓/๒๑] "ภิกษุ ท., ความเจริญอย่างเดียว อันภิกษุ ท. พึงหวังได้."

(ปาฏิกงฺขา=ปฏิ+กงฺข+ณ เพราะอัฏฐกถาแก้อรรถเป็น ปาฏิกงฺขิตพฺพา [เช่น ป. สู. ๑/๒๓๑ ตอนแก้ วตฺถูปมสุตฺต]. เทียบ วหิตพฺโพติ วาโห. วห+ณ).

บทนามกิตก์ที่ใช้เป็นกิริยานี้ นักเรียนมักไม่กล้าใช้เป็นกิริยา แต่สังเกตดูว่าท่านมุ่งให้เป็นกิริยา เพราะฉะนั้น เรียกเหมือนกิริยากิตก์ในพากย์ ก็สมควร.

แม้กิริยากิตก์ ที่ใช้เป็นนาม ก็บอกสัมพันธ์เป็นนามกันได้, ไฉนนามกิตก์ ที่ใช้เป็นกิริยาจะบอกเป็นกิริยาไม่ได้.

[๓] ต่อไปนี้จะแสดงศัพท์ สกฺกา ลพฺภา และ อลํ ตามที่ท่านผู้หนึ่งค้นได้จากอภิธารศัพท์บางฉบับ ประกอบสันนิษฐาน:-

สกฺกา ลพฺภา

สกฺกา ลพฺภา ว่าเป็นนิบาต มาจากกิริยาอาขยาตสัตตมีวิภัตติ แสดงรูปทางสํสกฤต คือ ศกฺ ลภฺ ธาตุ ลงสัตตมีวิภัตติ สำเร็จเป็น ศกฺยาตฺ, ลภฺยาตฺ.

สันนิษฐายว่า ศกฺยาตฺ ลภฺยาตฺ ในสํสกฤต, เมื่อมาสู่บาลี ตฺ หายไป คงเหลือเพียง สกฺกา, ลพฺภา, เทียบ สฺยาตฺ. กฺรฺยาตฺ มาสู่บาลีเป็น สิยา กยิรา. ตามสันนิษฐานนี้ เดิมจึงเป็นกัตตุวาจก.

ฉะนี้ สกฺกา ลพภา เป็นอัพยยศัพท์หรือนิบาต, และมาใช้เป็นกัมมวาจกบ้าง ภาววาจกบ้าง

ศัพท์ทำนองนี้ คือเดิมเป็นกิริยาของอาขยาต แล้วมาเป็นนิบาต อัพยยศัพท์ มีแนวเทียบ คือ :-

มญฺเญ มาจาก มนฺ+ย+เอ วัตตมานาวิภัตติ อัตตโนบท.

ภเณ มาจาก ภณฺ+อ+เอ วัตตมานาวิภัตติ อัตตโนบท.

อญฺญทตฺถุ มาจาก อญฺญ+อตฺถุ. (อสฺ+ตุ ปัญจมีวิภัตติ.)

แต่ ลพฺภา โดยอรรถ ท่านแก้หลายอย่างดังกล่าวไว้กับตัวอย่างในหนหลังแล้ว.

อลํ

อลํ ว่าเป็นนิบาต มีทางมาเป็น ๒ คือ :-

ก. ออกจาก อลฺ ธาตุ เป็นไปในความสันทัด อาจ และอะไร ๆ พวกนี้, ลงนิคคหิตเมื่อสำเร็จรูปศัพท์. อลฺ ธาตุ นี้ เป็นธาตุประดิษฐ์ขึ้นเพื่อ อลํ ศัพท์.

ข. ออกจาก ฤ ธาตุ ใน สํสกฤต เป็นไปในความรวดเร็ว สำเร็จรูปเป็น อร. แล้วทำให้เป็นกัมมการก กิริยาวิเสสนะ เป็น อรํ. เกิดรูปใหม่อีกรูปหนึ่งเป็น อลํ, มีความหมายว่า ควร, เหมาะ, อาจ, สามารถ. แล้วกลายเป็นนิบาตไป.

สันนิษฐานว่า ความหมายเดิมว่า เร็ว (อรํ) กับความหลายใหม่ว่า ควร. เป็นต้น (อลํ) เข้ากันได้ เพราะอะไร ๆ ถ้ารวดเร็วคล่องแคล่ว ก็คงมีอรรถรสไปทางเหมาะ, สม, ควร, อยู่ในตัว.

อนึ่ง กิริยาวิเสสนะนั้น สำเร็จอยู่ที่นิคคหิตเป็นใหญ่ เช่น สุขํ เสติ, และศัพท์ที่ลงนิคคหิตเพื่อจำกัดให้เป็นกิริยาวิเสสนะ (ภาวนปุํสก) แล้ว เมื่อนิคคหิตยังคงอยู่ ก็แจกไม่ได้อีกต่อไป อัพยย), แม้แจกกันมาแล้ว เมื่อลงนิคคหิตอีก ก็เป็นกิริยาวิเสสนะหนักแน่นแน่นอนขึ้น เช่น จิรสฺส เอา ํ ประทับลงอีกครั้งเป็น จิรสฺสํ อลํ จึงกลายเป็นนิบาต อัพยยศัพท์ไปฉะนี้.

เทียบบาลี : ในบาลีมี อรฺ ธาตุเป็นไปในความไป, ในอภิธานัปปทีปิกา ข้อ ๔๐ แสดง อรุ ในหมวดศัพท์จำพวกที่แปลว่ารวดเร็ว.

การใช้ : อลํ ใช้ในความหมายได้หลายอย่าง , ในความหมายห้าม เช่น อลํ เม พุทฺเธน, ในความหมายว่าควร ว่าสามารถ เช่น อลํ กาตุํ อลํ สํวิธาตุํ เป็นต้น. ในทางสัมพันธ์ ก็มักใช้เป็นวิกติกัตตาเป็นต้น เหมือนอย่างนามศัพท์, ส่วนที่ใช้เป็นกิริยาบทโดยแท้มีน้อยต่างจาก สกฺกา ลพฺภา.

สรูปอธิบาย : กิริยาบท คือ สกฺกา ลพฺภา อลํ ที่ใช้เป็นบทกิริยาในพากย์ กัมมวาจกบ้าง ภาววาจกบ้าง.

สัมพันธ์ซ้อน

๗. บททั้งหลายในพากยางค์หรือในพากย์ทั่วไป ย่อมมีความหมายเนื่องถึงกันโดยปกติ และเรียกชื่อว่า ลิงคัตถะ สยกัตตา เป็นต้น ตามที่กล่าวมาแล้ว, แต่บางแห่ง บทหรือแม้พากยางค์และพากย์ ยังเนื่องถึงกันด้วยความหมายอีกอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้ :-

วิวริยะ-วิวรณะ

(๑) เป็นบทเดียวหรือหลายบทที่ควรไข คือขยายเปิดเผยความให้ชัดด้วยบทเดียวหรือหลายบทอื่นอีก, บทที่ควรไขอันตั้งอยู่เบื้องหน้า เรียกชื่อว่า วิวริยํ, บทที่ไขออกไปอันตั้งอยู่เบื้องหลัง เรียกชื่อว่า วิวรณํ. เหมือนในพากย์ อนฺโตอคฺคิ พหิ น นีหริตพฺโพ ยังไม่ชัดว่า "ไฟภายใน ไม่พึงนำออกภายนอก" นั้น ภายนอกคือในที่ไหน จึงมีบทไขในตอนอธิบายว่า สสฺสุสสุรสามิกานํ อคุณํ ทิสฺวา พหิ ตสฺมึ ตสฺมึ เคเห ธตฺวา มา กเถสิ. ได้ความชัดว่า เห็นโทษมิใช่คุณของแม่ผัวพ่อผัวและสามีแล้ว อย่าตั้งกล่าวในภายนอก คือในเรือนนั้น ๆ . พหิ เป็น วิวริยะ, เคเห เป็น วิวรณะ.

วิวริยะ-วิวรณะ นี้ ใช้ในอรรถกถาที่แก้บาลี, ในฎีกาที่แก้อรรถกถา, ในอนุฎีกาที่แก้ฎีกาเป็นพื้น, และบทที่มาในบาลี เช่นในคาถาธัมมบทเป็นต้น ต้องเป็นวิวริยะเสมอ. อุ. ในอรรถกถา

ลาชเทวธีตาวัตถุ (เรื่องที่ ๔๗) ตอนแก้อรรถบาทคาถา สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย ว่า ปุญฺญสฺส หิ อุจฺจโย วุฑฺฒิ อิธโลกปร-โลกสุขาวหนโต สุโข.

อธิบาย : [๑] บทเช่นไรเรียกว่า วิวริย-วิวรณะ ได้กล่าวไว้ในหัวข้อข้างต้นแล้ว, แต่พึงกำหนดว่าต้องบอกชื่อสัมพันธ์ วิวริยะ -วิวรณะด้วย ชื่อสัมพันธ์โดยปกติด้วย ดัง อุ อมฺม ตว สสฺสุสสุร-สามิกานํ อคุณํ ทิสฺวา **พหิ: ตสฺมึ ตสฺมึ เคเห ฉตฺวา มา กเถสิ.** [วิสาขา. ๓/๖๔] "แม่, เจ้าเห็นโทษมิใช่คุณของแม่ผัวพ่อผัวและสามีของเจ้าแล้ว อย่าตั้งกล่าวในภายนอก คือในเรือนนั้น ๆ"

อมฺม อาลปนะ. ตวํ สยกัตตา ใน กเถสิ. กเถสิ อาขยาตบท กัตตุวาจก. ตว สามีสัมพันธ ใน สสฺสุ...สามิกานํ สสฺสุ...สามิกานํ สามีสัมพันธ ใน อคุณํ. อคุณํ อวุตตกัมม ใน ทิสฺวา. ทิสฺวา ปุพพกาลกิริยา ใน กเถสิ. พหิ วิวริยะ และ อาธาร ใน กเถสิ. ตสฺมึ ตสฺมึ ๒ บท วิเสสนะ ของ เคเห. เคเห วิวรณะ ของ พหิ และ อาธาร ใน กเถสิ. ฉตฺวา สมานกาลกิริยา ใน กเถสิ. มา ศัพท์ ปฏิเสธ ใน ฉตฺวา กเถสิ.

สัมพันธ์เป็นภาษามคธ พึงดูตามที่ท่านสัมพันธ์เป็นตัวอย่างในแบบวายกสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น ตอนท้าย.

[๒] วิวริยะ-วิวรณะนี้ ใช้ในอรรถกถาที่แก้บาลีเป็นต้นเป็นชั้นๆ ลงมาเป็นพื้น, กล่าวเฉพาะในอัฏฐกถาธรรมบท เมื่อมีบทที่มาในคาถา บทที่มาในคาถาต้องเป็น วิวริยะ เสมอ อุ.:-

อุ. ที่ ๑

ปุญฺญสฺส หิ **อุจฺจโย : วุฑฺฒิ** อิธโลกปรโลกสุขาวหนโต สุโข. [ลาชเทวธีตา. ๕/๙] "เพราะว่า ความสั่งสม คือความเจริญแห่งบุญ ชื่อว่าเป็นสุข เพราะเป็นเครื่องนำมาซึ่งความสุขในโลกนี้และโลกอื่น."

อุจฺจโย เป็นบทมาในคาถาบาทที่ ๔ ว่า สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย ไขเป็น วุฑฺฒิ บอกสัมพันธ์เฉพาะที่ต้องการว่า :-

[ไทย] อุจฺจโย วิวริยะ และสยกัตตา ใน โหติ. วุฑฺฒิ วิวรณะ ของ อุจฺจโย และ สยกัตตา ใน โหติ. โหติ อาขยาตบท กัตตุวาจก.

[มคธ] อุจฺจโยติ ปทํ วิวริยํ โหตีติ ปเท สยกตฺตา. วุฑฺฒิ วิวรณะ ของ อุจฺจโย และ สยกัตตา ใน โหติ. โหติ อาขาตบท กัตตุวาจก.

[มคธ] อุจฺจโยติ ปทํ วิวริยํ โหตีติ ปเท สยกตฺตา. วุฑฺฒีติ ปทํ อุจฺจโยติ ปทสฺส วิวรณํ โหตีติ ปเท สยกตฺตา. โหตีติ ปทํ อุจฺจโย วุฑฺฒีติ ปททฺวยสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ.

อุ. ที่ ๒

โย อตฺตนา **พาโล: อปณฺฑิโต** สมาโน พาโล อหนฺติ ตํ อตฺตโน **พาลฺยํ** : พาลภาวํ มญฺญติ: ชานาติ. [คณฺฐิเภทกโจร. ๓/๑๓๐] "บุคคล ใด เป็นพาลอยู่ คือไม่เป็นบัณฑิต ด้วยตน ย่อมสำคัญ คือรู้ ความที่ตนเป็นพาล คือเป็นผู้เขลา นั้น ว่าเราเป็นพาล."

พาโล เป็นต้น มาในคาถาบาทที่ ๑ ว่า โย พาโล มญฺญาติ พาลฺยํ ไขเป็นดังนี้: พาโล: อปณฺฑิโต พาลฺยํ: พาลภาวํ. มญฺญติ:

ชานาติ. บอกสัมพันธ์ว่า:

[ไทย] ปุคฺคโล สยกัตตา ใน มญฺญติ ชานาติ. มญฺญติ วิวริยะ. ชานาติ วิวรณะ ของ มญฺญติ. ทั้ง ๒ บท อาขยาตบท กัตตุวาจก. โย วิเสสนะ ของ ปุตฺตโล. อตฺตนา กรณ ใน พาโล อปณฺฑิโต, พาโล วิวริยะ และ วิกติกัตตา ใน สมาโน อปณิฑฺโต วิวรณะ ของ พาโล และ วิกติกัตตา ใน สมาโน. สมาโน อัพภนตร-กิริยา ของ ปุคฺคโล. อหํ สยกัตตา ใน อมฺหิ. อิติ ศัพท์ อาการ ใน มญฺญติ ชานาติ.ตํ วิเสสนะ ของ พาลฺยํ พาลภาวํ. อตฺตโน ภาวาทิสัมพันธ์ ใน พาลฺยํ. และ-ภาวํ. พาลฺยํ วิวริยะ และ อวุตตกัมม ใน มญฺญติ ชานาติ. พาลภาวํ วิวรณะ ของ พาลฺยํ และอวุตตกัมม ใน มญฺญติ ชานาติ.

[มคธ] โยติ ปทํ ปุคฺคโลหติ ปทสฺส วิเสสนํ. ปุคฺคโลติ ปทํ ปญฺญติ ชานาตีติ ปททฺวเย สยกตฺตา. อตฺตนาติ ปทํ พาโล อปณฺฑิโตติ ปททฺวยสฺศ กรณํ. พาโลติ ปทํ วิวริยํ สมาโนติ ปเท วิกติกตฺตา. อปณฺฑิโตติ ปทํ พาโลติปทสฺส วิวรณํ สมาโนติ ปเท วิกติกตฺตา. อปณฺฑิโตติ ปทํ ปุคฺคโลติ ปทสฺส อพฺภนิตรกิริยาปทํ. พาโลติ ปทํ อมฺหีติ ปเท วิกติกตฺตา. อนหนฺติ ปทํ อมฺหีติ ปเท สยกตฺตา (หรือ ปกติกตฺตา). อมฺหีติ ปทํ อหนฺติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ. อิติสทฺโท มญฺญติ ชานาตีติ ปททฺวเย อากาโร. ตนฺติ ปทํ พาลฺยํ พาลภาวนฺติ ปททฺวยสฺส วิเสสนํ. อตฺตโนติ ปทํ พาลฺยนฺติ จ-ภาวนฺติ จ ปททฺวเน ภาวาทิสมฺพนฺโธ. พาลฺยนฺติ ปทํ วิวริยํ

มญฺญติ ชานาตีติ ปททฺเวย อวุตฺตกมฺมํ. พาลภาวนฺติ ปทํ พาลฺยนฺติ ปทสฺส วิวรณํ มญฺญติ ชานาตีติ ปททฺวเย อวุตฺตกมฺมํ. มญฺญตีติ ปทํ วิวริยํ ปุคฺคโลต ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํง ชานาตีติ ปทํ มญฺญตีติ ปทสฺส วิวรณํ ปุคฺคโลติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ.

[๓] แม้หลายบทผสมกันเป็นพากยางค์และพากย์ ก็เป็นวิวริยะ -วิวรณะได้ อุ. ตสฺมา ตุมฺเห มา ปมาทมนุยุญฺเชถ: มา ปมาเทน กาลํ วีตินามยิตฺถ. [พาลนกฺขตฺต. ๒/๙๔] "เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลาย อย่าตามประกอบความประมาท คืออย่างยังกาลให้น้อมล่วงไปด้วยความประมาท."

มา ปมาทมนุยุญฺเชถ มาในคาถา ยกมาทั้งบาท เป็น วิวริยะ, มา ปมาเทน กาลํ วีตินามนิตฺถ เป็น วิวรณะ ของบาทคาถานั้น. (บอกสัมพันธ์โดยปกติอีกส่วนหนึ่ง).

[๔] แม้มิใช่บทมาในคาถาก็มี วิวรณะ ได้ อุ. มรีจิ ทูเร จิตานํ รูปคตํ วิย : คยฺหุปคา วิย โหติ. [มรีจิกมฺมฏฺฐาริกตฺเถร. ๓/๔] " พยับแดดย่อมเป็นเหมือนรูป คือ เหมือนควรที่จะถือเอาได้."

ความท่อนนี้ อธิบายความบทว่า มรีจิธมฺมํ ในคาถาว่า เผณูปมํ เป็นอาทิ. บทว่า รูปคตํ เป็น วิวริยะ, บทว่า คยฺหุปคา เป็น วิวรณะ.

[๕] วิวริยะ กับ วิวรณะ ต้องเสมอกันหรือเทียบเท่ากัน เช่น เป็นบทนามเสมอกัน อุ. อุจฺจโย: วุฑฺฒิ, เป็นกิริยาชั้นเดียวกัน อุ. มญฺญติ : ชานาติ, แม้เป็นพากย์ก็ด้วยกัน อุ. มา ปมานุยุญฺเชถ:

มา ปมาเทน กาลํ วีตินามยิตฺถ ตามที่แสดงแล้ว. บางแห่งเติมบทที่ละไว้เข้ามา อุ. ....**ทุกฺโข (โหติ) ทุกฺขเมว อาวหติ.** [เสยฺยสกตฺเถร. ๕/๖] " ย่อมเป็นทุกข์ คือย่อมนำมาซึ่งทุกข์นั่นเทียว." ทุกฺโข เป็นบทมาในบาทคาถาว่า ทุกฺโข ปาปสฺส อุจฺจโย ไขเป็น ทุกฺขเมว อาวหติ, ต้องเติม โหติ เข้ามาเป็น ทุกฺโข โหติ. (ทุกฺโข เป็นวิกติกัตตาใน โหติ แต่ไม่เขียน โหติ ไว้ ต้องเข้าใจเอาเอง).

[๖] คำที่เป็นไวพจน์ (วิวิธํ) เอกสฺมึ อตฺเถ วจนํ คำมีรูปต่าง ๆ กัน แต่ใช้ในอรรถเดียวกัน) ไม่เป็นวิวริยะ-วิวรณะ. คำที่เป็นไวพจน์ของกันและกันนี้ มีในสำนวนบาลีโดยมาก เช่นในธรรมนิยาม-สูตรว่า ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ, ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ. "พระตถาคตย่อมตรัสรู้ตลอด ย่อมทรงทราบตลอดธาตุนั้น, ครั้นตรัสรู้ตลอด ครั้นทรงราบตลอดแล้ว ย่อมทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงกำหนด ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ตื้น." อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ เป็นไวพจน์กัน, อภิสมฺพุชฺฌิตฺวส อภิสเมตฺวา ก็เช่นเดียวกัน, และ ๗ บท มี อาจิกฺขติ เป็นต้น ก็เป็นไวพจน์กัน. ในธัมปทัฏฐกถาก็มีบ้าง เช่นในท้ายเรื่องมรีจิกัมมัฏฐานิ-กัตเถระ [๓ /๓] แสดงว่าพระเถระบรรลุพระอรหัตพร้อมกับปฏิสัมภิทาในที่สุดแห่งคาถาแล้ว ' สตฺถุ สุวณฺณวณฺณํ สรีรํ โถเมนฺโร วณฺเณนฺโต วนฺทนฺโต อาคโต ชมเชย สรรเสริญ ไหว้พระสรีระ มีวรรณะเพียงดังวรรณะแห่งทองของพระศาสดาอยู่มาแล้ว.' โถเมนฺโต วณฺเณนฺโต เป็นไวพจน์กัน.

ส่วนในอรรถกถา ก็มีใช้บทเป็นไวพจน์ แต่เพราะมุ่งแก้บทมาในคาถา จึงเรียกเป็นวิวริยะ-วิวรณะ อุ. โก วิเชสฺสติ วิชานิสฺสติ ปฏิวิชฺฌิสฺสติ สจฺฉิกริสฺสติ. [ปจวีกถาปสุตปญฺจสติภิกฺขุ. ๓/๒]"ใครจักรู้แจ้ง คือจักรู้ชัด คือจักแทงตลอด คือจักทำให้แจ้ง.." วิเชสฺสติ เป็นบทมาในคาถา บทต่อไปเป็นบทไขแห่ง วิเชสฺสติ, เรียกสัมพันธ์ส่งต่อกันไปว่า วิเชสฺสติ วิวริยะ: วิชานิสฺสติ วิวรณะ ของ วิเชสฺสติ และ วิวริยะ ฯลฯ. แต่ถ้าไม่ได้มุ่งแก้ เป็นคำที่พูดควบกัน เช่น มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา ก็ไม่ต้องไข.

[๗] ในโยชนาเรียกวิวรณะอีกอย่างหนึ่งคือ คำอธิบายท่อนที่ ๒ ที่เป็นข้อความใน อตฺโถ (อธิบาย) บ้าง ใน เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ บ้าง ท่านก็เรียกว่า วิวรณะ. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ลาภคฺคมหตฺตนฺติ ลาภสฺส อคฺคมหตฺตํ. ฯ เป ฯ 'ลาเภน วส อคฺคมหตฺตมฺปิ ลาเภน เสฏฺฐตฺตญฺจ มหนฺตตฺตญฺจ ปตฺโตติ อตฺโถ. [ส. ปา. ๑/๒๒๑] "บทว่าลาภคฺคมหตฺตํ ความว่า ซึ่งความเป็นหมู่ใหญ่เลิศแห่งลาภ. ฯลฯ อีกแห่งหนึ่ง อธิบายว่า ถึงความเป็นหมู่เลิศและใหญ่ด้วยลาภ คือความเป็นหมู่ประเสริฐ และความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยลาภ."

โยชนา [๑/๒๐๒] ว่า ลาเภนาติ อาทิ วิวรณํ.

ข้อความใน อตฺโถ นี้ ท่านว่าเป็นวิวรณะ เพราะเป็นคำอธิบาย

ท่อนที่ ๒ ที่ไข คือขยายออกไปอีกจากท่อนที่ ๑ คือ ลาภสฺส อคฺคมหตฺตํ.

อุ. ที่ ๒

ตํ ปเนตํ น กสิยา น วณิชฺชาย สมฺภตํ, อปิจ โข อิตฺถิกาย อิตฺถีธนํ. 'ยํ อิตฺถิกาย ญาติกุลโต สามิกุลํ คจฺฉนฺติยา ลทฺธพฺพํ นฺหานจุณฺณาทีนํ อตฺถาย อิตฺถีธนํ, ตํ ตาว เอตฺตกนฺติ เอวมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. [ส. ปา. ๑/๒๔๒] "ก็ทรัพย์นี้นั้น ได้มาแล้ว ด้วยการทำนา ก็หาไม่, ด้วยการค้าขาย ก็หาไม่, ที่แท้ ทรัพย์นั้น เป็นทรัพย์สำหรับหญิง ขอฝ่ายหญิง. พึงเห็นเนื้อความในคำว่า อิตฺถิกาย อิตฺถีธนํ นี้อย่างนี้ว่า ' ทรัพย์สำหรับฝ่ายหญิงเพื่อประโยชน์แก่จุณ เป็นเครื่องอาบเป็นต้น ใด ที่หญิง ผู้ไปสู่ตระกูลสามีจากตระกูลญาติ พึงได้ ทรัพย์นั้น ประมาณเท่านี้ก่อน."

โยชนา [๑/๒๑๗] ว่า ยนฺติ อาทิ วิวรณํ.

[๘] ยังมีวิธีไขศัพท์ในการแปลศัพท์อีกอย่างหนึ่ง ที่โบราณเรียก ' มักว่า ' (= เมาะว่า, เมาะ) เช่น อิติ ม. ตสฺมา ในบัดนี้ ใช้คำว่า ' คือว่า.' วิธีไขศัพท์อย่างนี้ มีใช้ห่าง ๆ ดังเช่น :-

อุ. ที่ ๑

นิพฺพานํ หิ สุคเตน เทสตํ, ตสฺมา ตสฺส มคฺคํ ภาเวหิ, [สารีปุตฺตเถรสฺสสทฺธิวิหาริก. ๗/๘๒] "พระนิพพานอันพระสุคตทรง

แสดงแล้ว (หิ ม. ยสฺมา) เพราะเหตุใด, เพราะเหตุนั้น ท่านจงยังหนทางแห่งพระนิพพานนั้นให้เจริญ."

อุ. นี้ เป็นอรรถกถาแห่งบาทคาถาว่า นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ แก้เป็นประโยค นาคโสณฑิ, ดูอธิบายด้วยเรื่องนั้น.

อุ. ที่ ๒

เอตญฺหิ ตุมฺเห ปฏิปชฺชถ. [ปญฺจสติภิกฺขุ. ๗/๖๐] " (หิ ม. ตสฺมา) เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติทางนั้น" (ตามแก้อรรถ).

อุ. ที่ ๓

วสฺสิกา วิย ปุปฺผานิ มชฺชวานิ ปมุญฺจติ
เอวํ ราคญฺจ โทสญฺจ วิปฺปมุญฺเจถ ภิกฺขโว.
[ปญฺจสตภิกฺขุ. ๗/๗๙]

"มะลิย่อมปล่อยดอก ท. ที่เหี่ยว (วิย ม. ยถา) ฉันใด, ภิกษุ ท., ท่าน จงปล่อยราคะโทสะเสียฉันนั้น."

การใช้ ' ม.' คือไขศัพท์ ดังใน อุ. ที่แสดงมานี้ เป็นการแสดความรู้อรรถของศัพท์ในเวลาแปล เช่น หิ ในที่นั้น โดยอรรถว่า ยสฺมา, ในที่นั้น โดยอรรถว่า ตสฺมา เป็นต้น. ยสฺมา ตสฺมา เป็นต้น ซึ่งเป็นบทวิวรณะโดยอรรถนั้น ไม่มีตัวอยู่ ต่างจาก วิวริยะ-วิวรณะ ซึ่งต่างก็มีตัวอยู่ด้วยกัน, ฉะนั้น ในเวลาสัมพันธ์ ไม่ต้องบอกว่า วิวริยะ-วิวรณะ, บอกตรงโดยอรรถของศัพท์หรือบทนั้น ๆ ทีเดียว เช่น หิ เหตุ, หรือบอกว่า หิ ม. ตสฺมา ๆ เหตุ ดังนี้ก็ได้.

ในโยชนา ท่านแสดงอรรถของศัพท์ไว้เหมือนกัน เช่น โน โดยอรรถว่า อมฺเห ท่านบอกว่า โนติ ปทสฺส วิวรณํ อมฺเหติ. [ส. ปา. ๑/๒๔๔. โยชนา ๑/๒๑๘]. "อมฺเห เป็น วิวรณะ ของ บทว่า โน." ฉะนั้น จะใช้คำว่า ' วิวรณะ.' แทน ม. ก็ได้ เพราะความเท่ากัน เช่น หิ วิวรณะ ตสฺมา.

อนึ่ง ในประโยคที่วาง ตถา อนุกกัฑฒนัตถนิบาตไว้ เพื่อชักถึงความท่อนต้นมาพูดในความท่อนหลังอีก ไม่ต้องบอก ตถา และความที่ ตถา ชักถึงเป็น วิวริยะ-วิวรณะ. เรื่องนี้จักมีในตอนที่ว่าด้วยนิบาต.

[๔] มีคาถา ๒ บาท ในอภิธานัปปทีปิกา ข้อ ๑๑๔๕ แสดงว่า

ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตเนติ การเณ สิยุํ.

" บทเหล่านี้คือ ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตน พึงใช้ในเหตุ." วทามิ, ภทฺทํ โว. [กปิลมจฺฉ. ๘/๖] " (ตํ) เพราะเหตุนั้น เรากล่าวกะท่าน ท., ความเจริญจงมีแก่ท่าน ท."

สรูปอธิบาย : วิวริยะ เป็นบทที่พึงไข, วิวรณะ เป็นบทของวิวริยะ.

สัญญี-สัญญา

(๒) เป็นบทเดียวหรือหลายบท ที่กล่าวอธิบายความกันอย่างวิวริยา-วิวรณะ, แต่วางกลับกันเสีย บทไขก็กลายเป็นคำวิเคราะห์เพราะวางไว้หน้าเหมือนคำวิเคราะห์ศัพท์, บทที่พึงไขก็กลายเป็นคำ

ที่พึงวิเคราะห์ เพราะวางไว้หลังเหมือนบทปลง, ท่านบัญญัติชื่อเรียกคำวิเคราะห์ว่า สัญญี, เรียกคำที่พึงวิเคราะห์ว่า สัญญา (ชื่อว่า), มีความเท่ากับวิวริยะ-วิวรณะ ต่างกันแต่วิธีเรียงและชื่อที่บัญญัติขึ้นเรียกเท่านั้น. ชื่อนี้ น่าบัญญัติขึ้นอนุโลม สัญญี-สัญญา ที่เรียกในโยชนา, แต่สัญญี-สัญญา ที่เรียกในโยชนา ก็คือสัญญาวิเสสิยะ-สัญญาวิเสสนะ ซึ่งแสดงในหนหลังแล้ว, ส่วนที่บัญญัติเรียกว่า สัญญี-สัญญา ในข้อนี้ ในโยชนาไม่ได้เรียก เช่นเดียวกับไม่ค่อยได้เรียกวิวริยะ-วิวรณะ, เรียกตามสัมพันธ์โดยปกติเป็นพื้น, ที่บัญญัติเรียกซ้อนลงไปอีก กับสัมพันธ์ตามปกติก็เป็นการละเอียด. อุ. ในอรรถกถาปิโลติกัตเถรวัตถุ (เรื่องที่ ๑๑๖) ว่า เอวรูโป ปุคฺคโล ทุลฺลโภ (โหติ) โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ. ในตัวอย่างนี้ โกจิ-เทว โลกสฺมึ วิชฺชติ ยกมาจากคาถาทั้งบาท ความในบาทคาถานี้มีเท่ากับ ทุลฺลโภ เพราะมีน้อยคน (โกจิเทว...วิชฺชติ). ก็เท่ากับหาได้ยาก(ทุลฺลโภ) หรือหาได้ยากก็เท่ากับมีน้อย, ในที่นี้เรียง ทุลฺลโภ ไว้หน้าความท่อนที่ยกมาจากคาถา บัญญัติเรียกว่า สัญญี (เติม โหติ เพื่อให้มีรูปเสมอกัน) และเรียงความท่อนที่มาในคาถาว่า สัญญา (ชื่อว่า). บทหรือความท่อนที่มาในคาถาต้องเป็นสัญญาเสมอ.

อธิบาย : [๑] คำว่า วิเคราะห์ ในทางไวยากรณ์หมายถึงวิเคราะห์ศัพท์ เหมือนอย่าง สยมฺภู ตั้งวิเคราะห์ว่า สยํ ภวาตีติ สยมฺภู, สยํ ภวติ เป็นบทวิเคราะห์ สยมฺภู เป็นบทปลง นี้วิเคราะห์ทางไวยากรณ์, แต่ในที่นี้ สัญญีเป็นคำวิเคราะห์ทางความมิใช่วิเคราะห์ศัพท์ คือมุ่งอธิบายความของบทสัญญา อุ. เอวรูโป ปุคฺคโล ทุลฺลโภ (โหติ)

โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ. [ปีโลติกตฺเถร. ๕/๘๑] " บุคคลเห็นปานนั้นหาได้ยาก ชื่อว่ามีน้อยคนนั่นเทียวในโลก."

(จินฺโต กาโก จ กึสทฺโท อปฺปกตฺถสฺส วาจโก.'

"ศัพท์ว่า กา โก กึ ที่มี จิ เป็นที่สุด บอกอรรถคือน้อย)."

โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ เป็นข้อที่พึงวิเคราะห์ว่าความอย่างไร ? ท่านจึงให้วิเคราะห์ความ (รวมกัน) ว่า ทุลฺลโภ, เรียงดุจตั้งวิเคราะห์ศัพท์ว่า ทุลฺลโภ (โหติ) โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ 'หาได้ยาก ชื่อว่ามีน้อยนักในโลก.'

[ไทย] ปุคฺคโล สยกัตตา ใน โหติ และ วิชฺชติ. โหติ และ วิชฺชติ อาขยาตบทกัตตุวาจก. เอวรูปโป วิเสสนะ ของ ปุคฺคโล. ทุลฺลโภ โหติ สัญญี. ทุลฺลโภ วิกติกัตตา ในโหติ. โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ สัญญา. โกจิ วิกติกัตตา ใน หุตฺวา. เอว ศัพท์ อวธารณะ เข้ากับ โกจิ. หุตฺวา สมานกาลกิริยา ใน วิชฺชติ. โลกสฺมึ อาธาร ใน วิชฺชติ.

[มคธ] เอวรูโปติ ปทํ ปุคฺคโลติ ปทสฺส วิเสสนํ. ปุคฺคโลติ ปทํ โหตีติ จ วิชฺชตีติ จ ปททฺวเย สยกตฺตา. ทุลฺลโภ โหตีติ ปททฺวยํ สญฺญี. ทุลฺลดภติ ปทํ โหตีติ ปเท วิกติกตฺตา. โหตีติ ปทํ ปุคฺคโหติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ. โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชตีติ ปทานิ สญฺญา. โกจีติ ปทํ หุตฺวาติ ปเท วิกติกตฺตาฯ เอวสทฺโท อวธาณตฺโถ. หุตฺวาติ ปทํ วิชฺชตีติ ปเท สมานกาลกิริยาปทํ. โลกสฺมินฺติ ปทํ วิชฺชติ ปเท อาธาโร วิชฺชตีติ ปทํ ปุคฺคโลติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ.

(วิชฺชติ = วิทฺ+ย (ในหมวด ทิวฺ ธาตุ) + ติ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านใช้เป็นกัมมวาจก (อัน...) ย่อมได้, หาได้).

[๒] ข้อที่พึงสังเกตก็คือ :-

ก. สัญญี-สัญญานี้ใช้ในอรรถกถาเป็นพื้น และบทที่มาในคาถา หรือในบาลี ต้องเป็นสัญญาเสมอ เพราะเป็นบทตั้งพึงวิเคราะห์ หรือ อธิบายความ.

ข. สัญญี ต้องเรียนอยู่เบื้องหน้า, สัญญา ซึ่งเป็นบทมาในคาถา ต้องเรียงอยู่เบื้องหลัง, ถ้าเรียงกลับกัน ก็ไม่ใช่สัญญี-สัญญา แต่เป็น วิวริยะ-วิวรณะ ดัง อุ. ทุลฺลโภ โกจิเทว... นั้น ถ้าเรียงกลับกันว่า โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ ทุลฺลโภ (โหติ), โกจิเทว โลกสฺมึ วิชฺชติ ก็กลายเป็น วิวริยะ, ทุลฺลโภ โหติ วิวรณะ แปลว่า "....มีน้อยคน นั่นเทียวในโลก คือหาได้ยาก." แม้ อุ. ในข้อที่ด้วย วิวริยะ-วิวรณะ ถ้าเรียกกลับกัน เอาบทมาในคาถาไว้เบื้องหลัง ก็กลายเป็น สัญญี-สัญญา. เพราะฉะนั้น ในที่นี้ พึงกำหนดบทที่มาในคาถาเป็นเกณฑ์. ถ้าบทมา ในคาถา ตั้งอยู่เบื้องหน้า ก็เป็นวิวริยะ-วิวรณะ ถ้าตั้งอยู่เบื้องหลัง ก็เป็นสัญญี-สัญญา.

พึงพิจารณาตัวอย่าง ดังต่อไปนี้ :-

อุ. ที่ ๑

ยถา ปน, อคนฺธกํ ปุปฺผํ โย นํ ธาเรติ,
ตสฺส สรีเร คนฺโธ น ผรติ: เอวํ, เอตํปิ,

โย นํ สกฺกจฺจํ สวนาทีหิ น สมาจรติ,

สัญญี ตสฺส สกฺกจฺจํ อสมาจรนฺตสฺส,

สัญญา ยํ ตตฺถ กตฺตพฺพํ, ตํ อกุพฺพโต

สุตคนฺธํ ธารณคนฺธํ ปฏิปตฺติคนฺธญฺจ

สัญญี น อาวหติ

สัญญา อผลํ โหติ.

[ฉตฺตปาณิอุปาสก. ๓/๔๖]

"เหมือนอย่างว่า ดอกไม้ไม่มีกลิ่นหอม, ผู้ใดทรงมัน, กลิ่นของมันย่อมไม่แผ่ไปในสรีระของผู้นั้น ฉันใด; พระพุทธวจนะ คือปิฎก ๓ แม้นั้น, ก็ฉันนั้น, ย่อมไม่นำมา ซึ่งกลิ่นคือการสดับ กลิ่นคือการทรงจำ และกลิ่นคือปฏิบัติ ชื่อว่า ย่อมเป็นของไม่มีผล, ผู้ใดย่อมไม่ประพฤติพระพุทธวจนะนั้น ด้วยกิจมีการสดับเป็นต้นโดยเคารพ, แก่ผู้ไม่ประพฤติโดยเคารพนั้น ชื่อว่า **ผู้ไม่ทำกิจที่พึงทำในพระพุทธวจนะนั้น."**

โย นํ ฯ เป ฯ สกฺกจฺจํ อสมาจรนฺตสฺส สัญญี. ยํ ฯเปฯ อกุพฺพโต สัญญา. เพราะ อกุพฺพโต เป็นบทมาในคาถา.

สุตคนฺธํ ฯ เป ฯ น อาวหติ สัญญี. อผลํ โหติ สัญญา. เพราะ อผลํ โหติ ก็คือ อผลา โหติ ในคาถา.

อุ. ที่ ๒

ยถา ตํ ปุปฺผํ ธาเรนฺตสฺส สรีเร คนฺโธ ผรติ;

เอวํ เตปิฏกพุทฺธวจนสงฺขาตา สุภาสิตา วาจาปิ วิวริยะ สุกุพฺพโต.

วิวรณะ โย สกฺกจฺจํ สวนาทีหิ ตตฺถ กตฺตพฺพํ กโรติ,
อสฺส ปุคฺคลสฺส

วิวริยะ สผลา โหติ

วิวรณะ สุตคนฺธธารณคนฺธปฏิปตฺติคนฺธานํ อาวหนโต
มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา.

[ฉตฺตปาณิอุปาสก. ๓/๔๖]

"กลิ่นย่อมแผ่ไปในสรีระของผู้ทรงดอกไม้นั้น ฉันใด ; แม้วาจาสุภาษิต กล่าวคือพระพุทธวจนะคือปิฎก ๓ ก็ย่อมเป็นของมีผล คือย่อมเป็นของชื่อว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะนำมาซึ่งกลิ่นคือการสดับ กลิ่นคือการทรงจำ และกลิ่นคือปฏิบัติ แก่ผู้ทำดีอยู่ คือแก่บุคคลผู้ทำกิจที่พึ่งทำในพระพุทธวจนะ ด้วยกิจ ท. มีการสดับเป็นต้นโดยเคารพ ฉันนั้น."

สุกุพฺพโต (มาในคาถา) วิวริยะ โย สกฺกจฺจํ ฯ เป ฯ อสฺส ปุคฺคสฺส วิวรณะ ของ สุกุพฺพโต. สผลา โหติ (มาในคาถา) วิวริยะ. สุตคนฺธ- ฯ เป ฯ มหานิสํสา วิวรณะ ของ สผลา โหติ.

ตัวอย่างทั้ง ๒ นี้ พึงถือเป็นแบบได้ เพราะแสดงวิธีเรียงเป็น ๒ อย่าง เทียบกันจากคาถาที่มีรูปเดียวกัน และถ้าจักเรียงกลับกัน อุ. ที่ ๑ ก็กลายเป็นวิวริยะ-วิวรณะ อุ.ที่ ๒ ก็กลายเป็น สัญญี-สัญญา.

อุ. ที่ ๓

ตสฺมา หิ

สัญญี ธิติสมฺปนฺนํ

สัญญา ธีรญฺจ

สัญญี โลกิยโลกุตฺตรปฺปญฺญาสมฺปนฺนํ

สัญญา ปญฺญญฺจ

สัญญี อาคมาธิคมสมฺปนฺนํ

สัญญา พหุสฺสุตญฺจ....

ตํ ตถารูปํ สปฺปริสํ โสภนปฺปุญฺญํ

ภเชถ ปยิรุปาเสถ.

[สกฺก. ๖/๑๓๘]

"เพราะเหตุนั้นแล บุคคลควรคบ คือ ควรเข้าไปนั่งใกล้ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยธิติ ชื่อว่าธีระ, และผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาทั้งเป็นโลกิยะทั้งเป็นโลกุตระ ชื่อว่าผู้มีปัญญา, และผู้ถึงพร้อมอาคม (ปริยัติ) และอธิคม (มรรคผล) ชื่อว่าผู้มีสุตะมาก,...ผู้เป็นสัตบุรุษมีปัญญางามเช่นนั้นนั้น..." ธีรํ, ปญฺญํ, พหุสฺสุตํ เป็นบทมาในคาถา, และทั้งบทที่เป็นสัญญี ทั้งบทที่เป็นสัญญาต้องบอกเป็นวิเสสนะอีกส่วนหนึ่ง.

สรูปอธิบาย: สัญญี เป็นคำวิเคราะห์แสดงอธิบายความแห่งสัญญา, สัญญาเป็นคำที่พึงวิเคราะห์แสดงอธิบายด้วยสัญญี.

สัญญี-สัญญาอีกอย่างหนึ่ง

(๓) อีกอย่างหนึ่ง สัญญี เรียกคำที่แสดงอธิบาย ซึ่งเป็นกิริยาประกอบด้วย อนฺต หรือ มาน ปัจจัยเป็นพื้น อันวางอยู่เบื้องหน้า, สัญญา เรียกคำที่พึงแสดงอธิบาย อันวางอยู่เบื้องหลัง, คำทั้งคู่นี้ ประกอบธาตุเหมือนกันบ้าง ต่างกันบ้าง แต่ต้องมีความ

เท่ากัน. การประกอบอย่างนี้ ใช้ในอรรถกถาเป็นพื้น เรียกกันว่า ทอดเหตุ. อุ. กมฺมตปฺปเนน ตปฺปนฺโต ปาปํ เม กตนฺติ ตปฺปติ. ใน อุ. นี้ กมฺมตปฺปเนน ตปฺปนฺโต เป็นคำแสดงอธิบายว่าเดือดร้อน เพราะกรรม เป็นสัญญี, ปาปํ เม กตนฺติ ตปฺปติ มาในคาถา ยกมา เรียงไว้เบื้องหลังให้รับกันว่า ชื่อว่า เดือดร้อนว่า บาปอันเราทำแล้ว เป็นสัญญา.

อธิบาย: [๑] สัญญี-สัญญาอย่างนี้ ใช้เรียกกันในหลายสำนัก จึงนำมาแสดงไว้. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

บาลี

ปาปํ เม กตนฺติ ตปฺปติ
ภิยฺโย ตปฺปติ ทุคฺคตึ คโต.

อรรถกถา

โส หิ

สัญญี	กมฺมตปฺปเนน ตปฺปนฺโต
สัญญา	ปาปํ เม กตนฺติ ตปิปติ,...
สัญญี	วิปากตปฺปเนน ปน ตปฺปนฺโต
สัญญา	ภิยฺโย ตปฺปติ ทุคฺคตึ คโต.

[เทวทตฺต. ๑/๑๔๖/๑๔๗]

"ก็ผู้ทำบาปนั้นเดือดร้อน (โดยเดือดร้อน) เพราะกรรม ชื่อว่า ย่อมเดือดร้อนว่า บาปอันเราทำแล้ว. เดือดร้อนเพราะวิบาก ชื่อว่า ถึงทุคติ ย่อมเดือดร้อนยิ่ง."

อุ. ที่ ๒

บาลี

อุตฺติฏฺเฐ นปฺปมชฺเชยฺย ธมฺมํ สุจริตํ จเร
ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ
ธมฺมํ จเร สุจริตํ น ตํ ทุจฺจริตํ จเร
ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ.

อรรถกถา

(คัดแต่เฉพาะที่ต้องการ)

สัญญี ปิณฺฑจาริกวตฺตํ หิ ปริหาเปตฺวา
ปณีตโภชนานิ ปริเยสนฺโต

สัญญา อุตฺติฏฺเฐ ปมชฺชต นาม.

"ก็ภิกษุยังบิณฑจาริกวัตรให้เสื่อม แสวงหาโภชนะอันประณีต ชื่อว่า ย่อมประมาทในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ."

สัญญี สปทานํ ปิณฺฑาย จรนฺโต ปน

สัญญา นปฺปมชฺชติ นาม.

"แต่เที่ยวไปเพื่อบิณฑะ ตามลำดับตรอก ชื่อว่า ย่อมไม่ประมาท."

สัญญี เอวํ กโรนฺโต

สัญญา อุตฺติฏฺเฐ นปฺปมชฺเชยฺย.

"ทำอย่างนั้น ชื่อว่าไม่พึงประมาทในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ."

สัญญี อเนสนํ ปหาย สปทานํ จรนฺโต

สัญญา ตเมว ภิกฺขาจริยธมฺมํ สุจริตํ จเรยฺย.

"ละอเนสนา เที่ยวไปตามลำดับตรอก ชื่อว่า พึงพระพฤติธรรม

คือ ภิกษาจาร นั้นนั่นเทียวเป็นสุจริต."

สัญญี ภิกฺขาจริยธมฺมํ จรนฺโต

สัญญา ธมฺมจารี.

"ประพฤติภิกขาจริยาธรรม ชื่อว่า ธรรมจารี."

สัญญี เวสิยาทิเภเท อโคจเร จรนฺโต

สัญญา ภิกฺขาจริยธมฺมํ ทุจฺจริตํ จรติ นาม.

"เที่ยวไปในอโคจร ต่างด้วยหญิงแพศยาเป็นต้น ชื่อว่า ประพฤติภิกขาจริยธรรม เป็นทุจริต."

[สุทฺโธทน. ๖/๓๓-๓๔]

[๒] สัญญี-สัญญาในลักษณะที่กล่าวนี้ บางอาจารย์ให้ใช้เรียกเฉพาะแห่งที่มีบทมาในคาถาเป็นคำที่พึงอธิบาย และถ้ามีนามศัพท์วางอยู่ด้วยแล้วก็ไม่ต้องใช้เรียก.

พิเคราะห์ดูเห็นว่า การที่จะเรียกว่าสัญญี-สัญญา ควรกำหนดด้วยลักษณะอันควรเรียก, แต่โดยมากมีในอรรถกถาที่ยกคำในคาถามาแสดงอธิบาย, อาจารย์จึงยกแต่ที่มีคำในคาถามาสอน, และถ้ามีนามศัพท์ถึงอาจารย์ไม่บอกว่านี่สัญญา ก็ต้องแปลชื่อว่าอยู่นั่นเอง อาจารย์จึงบอกแต่ที่ไม่มีนามศัพท์ว่านี่สัญญา เพื่อให้นักเรียนสังเกตแปลให้ถูก.

ก็คำที่มีนามศัพท์บ้าง ไม่มีบ้าง แต่แปลว่าชื่อว่ายังมีอีกมาก แต่ก็หาเรียกว่าสัญญาไม่ เช่นคำมาในคาถาที่แสดงอธิบายด้วยบทเหตุอยู่เบื้องหน้า อันเรียกว่าหนุนเหตุ อุ... อรหตฺตปาปนสงฺขาตาย ธุรวหนสีลตาย โธรยฺหสีลํ....ภเชถ ปยิรุปาเส.[สกฺก ๖-๑๓๘]
"บุคคลควรคบ คือควรเข้าไปนั่งใกล้...ผู้ชื่อว่ามีปกตินำธุระไป เพราะ

ความเป็นผู้มีอันนำธุระไปเป็นปกติ กล่าวคือการให้ถึงพระอรหัต..."
บทเหตุคือ ธุวหนสีลตาย ไม่ใช่ลักษณะที่เป็นสัญญี, โธรยฺหลีลํ จึง
ไม่เป็นสัญญา, แปลว่าชื่อว่า เพียงเสริมความเช่นเดียวกับบทปลงของ
สมาสนามที่ไม่มีอัญญบท, เรื่องนี้ได้กล่าวในข้อสัญญีวิเสสิยะ-สัญญา-
วิเสสนะในหลังแล้ว.

แท้ที่จริง ชื่อคู่ดังเช่น วิวริยะ- วิวรณะ, สัญญา นี้ ใน
โยชยายังมีใช้อีก คืออุปมา-อุปเมยฺยํ. อุ. ตสฺส ปุริสสฺส นิทฺทายนกาโล
วิย ภวงฺคกาโล. [อภิธมฺมตฺถ. จตุตฺถปริจฺเฉท. น. ๑๓๘] "กาลแห่ง
ภวังค์ ราวกะกาลแห่การหลับของบุรุษนั้น." ท่านเรียกว่า นิทิทายน-
กาโล อุปมา, ภวงฺคกาโล อุปเมยยะ. แต่เรียกตามอรรถโดยปกติ
ก็มาก เช่น นิรุฬฺโฬ หิ เอส จกฺขุสทฺโท ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมช-
ภูตปฺปสาทลกฺขเณ จกฺขุปฺปสาเทเยว มยุราทิสทฺทา วิย สกุณวิเสสทีสุ.
[อภิธมฺมตฺถ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๗๖] "แท้จริง ศัพท์ว่า จักขุนั่น
ลงแล้วในจักขุปสาท ที่มีปสาทแห่งภูตะ เกิดแก่กรรมที่มีความเป็นผู้ใคร่
เพื่อจะเห็นเป็นนิทานนั่นเทียวเป็นลักษณะ เหมือนศัพท์ว่า มยุระ เป็นต้น
ลงในสกุณวเสสเป็นต้น." ท่านบอก มยุราทิสทฺทา ลิงคัตถะ, วิยศัพท์
อุปมาโชตก. [โยชนา. ๑/๓๐๕].

สรูปอธิบาย: - สัญญี เป็นคำวิเคราะห์แสดงอธิบายความแห่ง
สัญญา, สัญญาเป็นคำที่พึงวิเคราะห์แสดงอธิบายด้วยสัญญี.

เบ็ดเตล็ด

๘. มีบทและศัพท์เบ็ดเตล็ดเล็กน้อย คือ:-

บทตั้ง

(๑) บทนามบ้าง บทกิริยาบ้าง ศัพท์นิบาตบ้าง เป็นบทตั้งเนื่องใน อิติศัพท์ เรียกว่า สรูป เข้ากับอิติศัพท์นั้น, สรูปนี้ไม่เชิงเป็นชื่อ เพราะบทตั้งย่อมมีชื่อตามสัมพันธ์ในประโยคที่ยกมา, เป็นแต่บอกความเนื่องในอิติศัพท์ อุ. ตตฺถ ภยนฺติ ภายิตพฺพํ.

ในตัวอย่างนี้ เป็นอรรถกถา (มหาธนวาณิชวัตถุ ที่ ๑๐๑) ยก ภยํ จากบาทคาถาว่า วาณิโชว ภยํ มคฺคํ มาตั้งแก้อรรถ. ภยํ สรูปในอิติศัพท์. ยกมาตั้งหลายบทจนถึงทั้งบาทคาถา หรือทั้งพากย์ หรือมากกว่านั้นก็มี.

อธิบาย : [๑] คำว่า บทนาม หมายถึง บทนามทั้ง ๓, คำว่า บทกิริยา หมายถึง บทกิริยาทุกอย่าง ทั้งในพากยางค์ ทั้งในพากย์. บทเหล่านั้น บทเดียวก็ตาม หลายบทก็ตาม แม้ศัพท์ที่ยกมาตั้งแก้อรรถ เรียกว่า สรูป. บทสรูปในลักษณะนี้ นักเรียนได้ทราบตั้งแต่เริ่มหัดแปลธัมมปทัฏฐกถาแล้ว, นำมาแสดงไว้ด้วยเพื่อให้บริบูรณ์. แท้จริง บทเดียว หรือ หลายบทที่ยกมาตั้งแก้อรรถนั้น ก็มีสัมพันธ์เดิมโดยเฉพาะของตน เช่นในตัวอย่างนั้น ภยํ เป็น วิเสสนะ ของ มคฺคํ ในบาทคาถาว่า วาณิโชว มคฺคํ, นี้เป็นสัมพันธ์เดิมของ ภยํ แต่

เมื่อยกมาตั้งแก้อรรถ ก็มีสัมพันธ์ใหม่กับอิติศัพท์ จึงไม่ต้องบอกสัมพันธ์เดิม บอกแต่สัมพันธ์ใหม่ว่าสรูปในอิติศัพท์. ส่วนบทแก้ต้องบอกสัมพันธ์ อนุวัตสัมพันธ์เดิมของบทตั้ง ดังใน อุ.นี้ บอก ภายิตพฺพํ ว่าวิเสสนะของ มคฺคํ. นี้เป็นข้อที่พึงทราบ. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ตตฺถ **ภยนฺ-ติ** ภายิตฺพฺพํ. [มหาธนวานิช. ๕/๒๒] "บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภยํ ได้แก่ ที่พึงกลัว."

ตตฺถาติ ปทํ ปเทสูติ ปทสฺส วิสสนํ. ปเทสูติ ปทํ นิทฺธารณํ. ภยนฺติ ปทํ อิติสทฺเท สรูปํ. อิติสทฺโท ปทสฺสาติ ปเท สรูปํ. ปทสฺสาติ ปทํ ปเทสูติ ปทสฺส นิทฺธารณิยํ, อตฺโถติ ปทสฺส สมฺพนฺโธ. อตฺโถติ ปท ลิงคตฺโถ. ภายิตพฺพนฺติ ปทํ มคฺคนฺติ ปทสฺส วิเสสนํ. อิติสทฺโท อตฺโถติ ปเท สรูปํ.

อุ. ที่ ๒

ตโต นํ สุขมเนฺวตี-ติ ตโต ติวิธสุจริตโต ตํ ปุคฺคลํ สุขมเนฺวติ. [มฏฺฐกุณฺฑลํ. ๑/๓๖] " บาทคาถาว่า ตโต นํ สุขมเนฺวติ ความว่า สุขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะสุจริต ๓ อย่างนั้น."

ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ ปทานิ อิติสทฺเท สรูปํ. อิติสทฺโท คาถาปาทสฺสาติ ปเท สรูปํ. คาถาปทาสฺสาติ ปทํ อตฺโถติ ปทสฺส สมฺพนฺโธ. อตฺโถติ ปทํ ลิงคฺตฺโถ.

[๒] หรือบทศัพท์เล็กน้อยที่ยกมาอ้าง เพื่อสาธกความ ซึ่ง

เนื่องในอิติศัพท์ ก็สงเคราะห์เข้าในบทตั้ง

[๓] บทที่มิใช่บทดังกล่าวในข้อ [๑] - [๒] พึงบอกสัมพันธ์ตามควรแก่อรรถ. อุ. กินฺนุ โข อหํ ' **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ** ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา โยคกฺเขมํ กาตุํ นาสกฺขึ. [ปาฏิกาชีวก. ๓/๔๒] "เรายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า ' ไม่เที่ยง ทุกข์ อนัตตา' ไม่ได้อาจเพื่อทำความเกษมจากโยคะหรือหนอแล."

อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ติปทํ ลิงฺคตฺโถ. (หรือ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ติปทํ ขนฺธปญฺจกนฺติ ปทสฺส วิเสสนํ. ขนฺธปญฺจกนฺติ ปทํ ลิงฺคตฺโถ).

สรูปอธิบาย :- บทตั้งที่เนื่องในอิติศัพท์ บอกสรูปในอิติศัพท์.

กติปยศัพท์

(๒) ศัพท์เล็กน้อย เช่น กิสฺส กิสฺมึ เป็นรูปวิภัตติอื่นของ กึ ศัพท์ ใช้ในอรรถตามวิภัตติของตน, กิมตฺถํ ยทตฺถํ ยาวทตฺถํ เป็นต้น เป็นรูปภาวนปุํสกลิงค์ ใช้ในอรรถสัมปทานบ้าง กิริยาวิเสสนะบ้าง , ภูตปุพฺพํ วางต้นข้อความ ใช้เป็นลิงคัตถะ.

อธิบาย : [๑] กึ ศัพท์ คงเป็นรูป กึ อยู่แต่ใน นปุํ. ป. ทุ. เอก. เท่านั้นเป็นพื้น, รูปอื่นที่มีใช้บ้างคือ กิสฺส กิสฺมึ.

อุ. ที่ ๑

กิสฺส ปน เถโร เอเกนูนมกาสิ. [สมนฺต. ๑๗/๗] "ก็พระเถระได้ทำให้หย่อนหนึ่งเพื่ออะไร." กิสฺส สัมปทาน.

อุ. ที่ ๒

กิสฺส ปน นิสฺสนฺเทน ตาเยตํ ปสาธนํ ลทฺธํ [วิสาขา. ๓-๕๗] "ก็ปาสธนะนั้น นางได้แล้วเพราะความหลั่งออกแห่งอะไร. (หรือแห่งกรรมอะไร. กิสฺส วิเสสนะของ กมฺมสฺส).

อุ. ที่ ๓

กิสฺมึ วตฺถุสฺมึ [วิ. จุลฺลวคฺค. ๒/๓๘๓] "ในเพราะวัตถุอะไร."

[๒] กิมตฺถํ ยาวทตฺถํ เป็นต้น จำพวกมี อตฺถ เป็นเบื้องปลาย นิยมประกอบเป็นรูปภาวนปุํสกลิงค์ ไม่ใช่บัญญัติว่าจตุตถีวิภัตติอย่าง ปุริสตฺถํ, ถ้าเป็นจตุตถีวิภัตติ ต้องเป็น กิสฺส ยสฺส เป็นต้น ไม่ใช่ กิมตฺถํ, ยทตฺถํ. บทเหล่านี้ใช้เป็นสัมปทานเป็นต้นเรียกชื่อตามอรรถที่ใช้.

อุ. ที่ ๑ สัมปทาน

ยทตฺถํ โภคมิจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ.

[องฺ. จตุกฺ. ๒๑/๙๐]

"บัณฑิตครอบครองเรือน พึงปรารถนาเรือน พึงปรารถนาโภคะ เพื่อประโยชน์ใด."

อุ. ที่ ๒ กิริยาวิเสสนะ

ยาวทตฺถํ ภุญฺช. [สามาวตี. ๒/๑๐] "ท่านจงบริโภคเพียงพอต้องการ." (ยาวทตฺถ กำหนดเพียงไรแห่งความต้องการ).

อุ. ที่ ๓

กิมตฺถํ อาคตาสิ. [วิสาขา. ๓/๗๒] กิริยาวิเสสนะ) "ท่านมาต้องการอะไร. " (สัมปทาน) "ท่านมาเพื่อประโยชน์อะไร."

กิมตฺถํ ใน อุ. นี้ มีความเท่ากับ กึการณา ในคำว่า กึการณา อาคโตสิ. [วิสาขา. ๓/๔๘] . กิมตฺถํ (มีอะไรเป็นประโยชน์, เพื่อประโยชน์อะไร) ประกอบเป็นรูป กิมตฺถาย ก็มี.

[๓] ภูตปุพฺพํ ใช้วางต้นข้อความที่เล่าเรื่องซึ่งเคยมีมาแล้วในอดีตกาล ตัดเรียกเป็นลิงคัตถะเฉพาะบท นอกนั้น เรียกสัมพันธ์ไปโดยปกติ.

อุ. **ภูตปุพฺพํ** ภิกฺขเว เทวาสุรสงฺคาโม สมุปพฺพยุฬฺโห อโหสิ. [สํ. ส. ๑๕/๓๒๐] "เรื่องเคยมีมาแล้ว ภิกษุ ท. สงครามแห่งเทพและอสูร ได้เกิดประชิดกันแล้ว."

แต่ ภูตปุพฺพํ ที่ใช้อรรถอื่น ก็เรียกตามอรรถที่ใช้ อุ. สาลิคพฺภํ ผาเลตฺวา ทานํ นาม เนว อตีเต **ภูตปุพฺพํ**. [สณฺชย. ๑/๘๒] "ชื่อวาการผ่าท้องข้าวสาลีให้ ไม่เคยมีแล้วในอดีต."

สรูปอธิบาย: กติปยศัพท์ พึงสังเกตเรียกตามอรรถที่ใช้ในที่นั้น ๆ.

ลักษณะความเป็นต้นบางอย่าง

๙. มีลักษณะความ , บทหรือศัพท์บางอย่างในประโยค คือ:-

นาคโสณฑิ

(๑) มีความ ๒ ท่อน, ท่อนต้นกล่าวผลซึ่งชวนให้ถามถึงเหตุว่าเป็นอย่างนั้น เพราะอะไร จึงกล่าวเหตุในท่อนหลัง, โดยปกติท่านวาง การณโชตกนิบาต (หิ, จ, ปน) ในความท่อนหลังนั้น, แต่บางทีท่านก็ไม่ได้วางไว้. เมื่อจะแสดงอธิบายความอย่างแก้อรรถ (หรือแปล) ให้เห็นว่าเป็นประโยคเหตุ, ก็ต้องประกอบ ยสฺมา หรือ หิ (เหตุ) เข้า เพื่อให้ชัดว่าเป็นความท่อนเหตุ. อุ. ในสาริปุตฺตตฺเถรสฺสสทฺธิวิหาริกวตฺถุ. (เรื่องที่ ๒๐๘) ว่า

สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย,
นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ.

ความท่อนต้นคือ 'สนฺติมคฺคเมว พฺรูปหย' ' สูจงพูนทางแห่งความสงบนั้นแล' กล่าวผล, ความท่อนหลังคือ ' นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ' ' นิพพานอันพระสุคตทรงแสดงแล้ว' กล่าวเหตุ แต่หาได้วางการณโชตกนิบาตไว้ไม่, เพื่อแสดงอธิบายให้ชัด พึงประกอบว่า :-

สนฺติมคฺคเมว พฺรูปหย,
นิพฺพานํ หิ สุคเตน เทสิตํ.

อีกอย่างหนึ่งประกอบว่า

สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย,

ยสฺมา นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ.

ประกอบ ยสฺมา ก็เท่ากับ หิ หรือประกอบ หิ ก็เท่ากับ ยสฺมา นั่นเอง เพราะต่างก็ส่องความปฏิโลมว่าเป็นเหตุของท่านต้น โบราณท่านจึงเรียกว่า นาคโสณฑิ เพราะเหมือนนงวงช้างที่ทอดลงมาแล้วก็งอกลับขึ้นไป. กล่าวสั้น ข้อความที่กล่าวผลก่อน กล่าวเหตุภายหลัง, นาคโสณฑิ เป็นชื่อของความท่อนหลัง เพราะส่องความปฏิโลม คือย้อมกลับไปหาท่อนต้น.

นาคโสณฑินี้ ไม่ใช่ชื่อสัมพันธ์, ชื่อสัมพันธ์เรียกตามอรรถที่ใช้.

อธิบาย : [๑] นาคโสณฑิมีลักษณะอย่างไร ได้แสดงไว้ชัดเจนในหัวข้อพร้อมทั้งตัวอย่างแล้ว, จะอธิบายแต่ที่แปลกออกไป ประโยคเช่นนี้ในการแปลศัพท์หรือแปลโดยพยัญชนะ ท่านสอนกันมาให้แปลแบบงวงช้าง คือแปลท่อนต้นที่กล่าวผลก่อน แล้วจึงแปลท่อนหลังที่กล่าวเหตุ,ให้แปลเติม หิ (เหตุ) ต้นข้อความ, หรือให้แปลเติม ยสฺมา ที่สุดข้อความ, ถ้าแปลเติม ยสฺมา ก็จะต้องมี ตสฺมา รับ (เว้นแต่จะแปลเป็นสากังขคติ), จึงจำต้องชักเอาท่อนต้นมาแปลอีกครั้นหนึ่งให้เป็นประโยค ตสฺมา, แต่ถ้าเติม หิ แปลว่า เหตุว่า, เพราะว่า ก็ไม่ต้องย้อนไปแปลท่อนต้นอีก.

[๒] นักเรียนมักเข้าใจกันว่า ที่เรียกว่า นาคโสณฑิ เพราะต้องย้อนไปแปลความท่อนต้นอีกครั้งหนึ่ง. ถ้าเช่นนั้น ถ้าแปลเติม หิ (เหตุ) ไม่ต้องย้อนไปแปลท่อนต้นอีก จะไม่เป็นนาคโสณฑิหรือ ที่แท้จริงคงเป็นนาคโสณฑินั่นเอง เพราะแปลงท่อนที่กล่าวผลก่อน แปลท่อนที่กล่าวเหตุภายหลัง เหตุก็สองความปฏิโลมกลับไปหาผลอยู่นั่นเอง, ถ้าแปลท่อนเหตุก่อนนั่นแหละ จึงไม่เป็นนาคโสณฑิ เป็นผิดประโยค.

[๓] การประกอบข้อความทั้งปวงนั้น บางทีกล่าวเหตุก่อนผล ให้เหตุอนุโลมแก่ผล นี้เป็นประโยคธรรมดา, บางทีกล่าวผลก่อนเหตุ ให้เหตุปฏิโลมต่อผล นี้เป็นนาคโสณฑิ, นาคโสณฑิมีในธัมมบทหลายแห่ง ท่านแก้อรรถเป็น ยสฺมา - ตสฺมา หรือ หิ ตสฺมา ก็มี วางแต่ ยสฺมา หรือ หิ ก็มี. จะแสดงตัวอย่าง ๓ แบบ :-

แบบที่ ๑

นิพฺพานํ หิ สุคเตน เทสิตํ, ตสฺมา ตสฺส มคฺคํ ภาเวหิ. [สารีปุตฺตตฺเถรสฺสสทฺธิวิหาริก. ๗/๘๒] "พระนิพพาน อันพระสุคตทรงแสดงแล้ว เพราะเหตุใด (หิ= ยสฺมา),เพราะเหตุนั้น ท่านจงยังทางแห่งพระนิพพานนั้นให้เจริญ." อุ. นี้ เป็นอรรถกถาแก้อรรถ "นิพฺพานํ สุคเตร เทสฺตํ."

แบบที่ ๒

ยสฺมา สพฺพสตฺตานํ ชีวิตํ มรณปริโยสานเมว. [อุตฺตรตฺเถรี. ๔/๑๐๕]. นี่เป็นอรรถกถาแก้อรรถ ' มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ. ' ที่กล่าวเหตุ

ของท่อนต้นคือ ' ภิชฺชติ ปูติ สนฺเทโห, ท่านแต่งประโยคแก้อรรถ ว่า กึการณา ? มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ. ยสฺมา สพฺพสตฺตานํ ชีวิตํ มรณปริโยสานเมวาติ วุตฺตํ โหติ "(กายเน่าจะต้องแตก) เพราะ เหตุไร ? เพราะว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุด, ที่คำอธิบายว่า เพราะ เหตุที่ชีวิตของสัตว์ทั้งปวง ท. มีความตายเป็นที่สุดนั้นเทียว (ฉะนั้น กายเน่าจะต้องแตก)." ' มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ' นี้ ท่านวางการณโชตก-นิบาตไว้ด้วย.

แบบที่ ๓

ปุญฺญสฺส หิ อุจฺจโย วุฑฺฒิ อิธโลกปรโลกสุขาวหนโต สุโข. [ลาชเทวธีตา. ๕/๘]. นี้เป็นอรรถกถาแก้อรรถ ' สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย' ที่กล่าวเหตุของท่อนต้น คือ ' ตมฺหิ ฉนฺทํ กยิราถ.' ท่าน แต่งประโยคแก้อรรถว่า กึการณา ? สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโยติ ปุญฺญสฺส หิ อุจฺจโย วุฑฺฒิ อิธโลกปรโลสุขาวหนโต สุโขติ. "(ถามว่า พึงทำความพอใจในบุญนั้น) เพราะเหตุไร ? (แก้ว่า) เพราะ ความสั่งสมแห่งบุญ ให้เกิดสุข, อธิบายว่า เพราะว่า ความสั่งสม คือ ความเจริญแห่งบุญ ชื่อว่าให้เกิดสุข เพราะเป็นเครื่องนำมาซึ่งความสุข ในโลกนี้และโลกอื่น." จะแปล หิ เป็น ยสฺมา และเติม ตสฺมา ตมฺหิ ฉนฺทํ กยิราถ อีกก็ได้.

[๔] ในประโยคท้องเรื่อง บางทีท่านแต่ความท่อนต้นซ้ำไว้ ด้วย เช่น มหาราช (หิ=ยสฺมา) อคฺคราชสฺส สนฺติเก นิสินฺโน ปเทสราชานํ ทิสฺวา อุฏฺฐหนฺโต สตฺถริ อคารโว ภเวยฺยํ, ตสฺมา

น อุฏฺฐหึ. [ฉตฺตปาณิอุปาสก. ๓/๔๔] . ข้อว่า ' ไม่ยืนขึ้น เป็นความท่อนต้น มีในคำตรัสถามของพระเจ้าปัสเสนทิโกศลว่า เอวํ, กสฺมา ปุริมทิวเส สตฺถุ สนฺติเก นิสินฺโน มํ ทิสฺวา น อุฏฺฐหิ. "อย่างนั้น, เหตุไรในวันก่อน ท่านนั่งอยู่ในสำนักของพระศาสดา เห็นเราแล้ว ไม่ยืนขึ้นรับ." ฉัตตปาณิอุบาสกทูลตอบด้วยถ้อยคำที่ยกมาเป็นตัวอย่าง นั้น แปลว่า "ข้าแต่พระมหาราช, เพราะเหตุที่ข้าพระองค์นั่งในสำนัก ของพระราชาผู้เลิศ เมื่อเห็นเจ้าประเทศราชแล้วยินขึ้นรับ." ตสฺมา น อุฏฺฐหึ เป็นประโยคพูดซ้ำต้น. โดยมากท่านไม่พูดให้ซ้ำอีก ดังเช่น ในกุมภโฆสกวัตถุ [๒/๗๕] ตอนที่กล่าวว่า พระราชาตรัสถามเศรษฐี-บุตรว่า วเทหฺ โภ กสฺมา เอวํ กโรสิ ? "ผู้เจริญ, จงกล่าว, เจ้า ทำอย่างนั้นเพราะอะไร ?" เศรษฐีบุตรทูลตอบว่า นิสฺสโย เม นตฺถิ เทว. "ข้าแต่เทวะ, (เพราะว่า)ที่พึ่งของข้าพระองค์ไม่มี.

ในการบอกสัมพันธ์ พึงบอกอย่าแปล แล้วแต่จะใช้วิธีเติม หิ เพราะว่า , หรือ ยสฺมา หรือ หิ เพราะเหตุใด.

สรูปอธิบาย: นาคโสณฑิ เป็นชื่อของความท่อนหลังที่กล่าวเหตุ ของความท่อนต้น เพราะส่องความย้อนกลับไปเป็นเหตุของความท่อนต้น. บอกสัมพันธ์ตาม

กาโกโลกนัย

(๒) ในพากย์หรือพากยางค์เดียวกัน บางทีต้องใช้บท ๆ หนึ่งในอรรถหลายอย่าง แต่ท่านวางบทเช่นนั้นไว้ครั้งเดียว, บท เช่นนี้โบราณท่านเรียกว่า กาโกโลกนัย คือมีนัยอย่างการดูของกา

คือดูแล้วยังเหลียวดูอีก. อุ. เตสํ เม นิปโก อิริยํ ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ มาริส. ใน อุ. นี้ เม ใช้ เป็น อนภิหิตกัตตา ใน ปุฏฺโจ และ สัมปทาน ใน ปพฺรูหิ.

กาโกโลกนัยนี้ ไม่ใช่ชื่อสัมพันธ์, ชื่อสัมพันธ์เรียกตามอรรถที่ใช้.

อธิบาย: ลักษณะบทที่เป็นกาโกโลกนัย ได้กล่าวไว้ชัดเจนในหัวข้อข้างต้นนั้นแล้ว. อุ:-

เตสํ เม นิปโก อิริยํ ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ มาริส.

[ยมกปฺปาฏิหาริย. ๖/๘๖]

"ดูก่อนผู้เช่นกับด้วยเรา, ท่านผู้ อันเรา ถามแล้ว จงบอกความเป็นไปแห่งบุคคลเหล่านั้น แก่เรา."

สรูปอธิบาย :- กาโกโลกนัย คือวางไว้บทเดียว ใช้ในอรรถหลายอย่าง. บอกสัมพันธ์ตามอรรถที่ใช้.

สากังขคติ

(๓) ย สัพพนาม ที่ไม่ถือเอา ต ศัพท์ ท่านเรียกว่า สากังขคติ, ท่านแปลว่า ' ไรเล่า,' โดยความ เป็นสัมพันธวิเสสนะในอีกประโยคหนึ่ง จึงแปลงโดยอรรถด้วยใช้อายตนิบาต เชื่อมประโยคในภาษาไทยว่า ผู้, ที่ , ซึ่ง เป็นต้น. อุ. ใน มงฺคลตฺถทีปนี ตอนทานกถาว่า หตฺถิทนฺเตน ปวตฺติตา ทนฺตมยสลาก, ยตฺถ ทายกานํ นามํ องฺเกนฺติ.

ย สัพพนาม ที่ถือเอา ต ศัพท์ ไม่เป็น สากังขคติ.

สากังขคตินี้ไม่ใช่ชื่อสัมพันธ์, ชื่อสัมพันธ์เรียกเป็นวิเสสนะโดยปกติ, แต่ไม่เติม ต ศัพท์รับ ปล่อยไว้แต่ ย ตามลำพัง.

อธิบาย: [๑] ตามอาจริยกะ (มติพระอาจารย์) ย-ต ศัพท์ใช้เนื่องกัน ๑ ย ศัพท์ใช้แต่อย่างเดียว ๑ ดังคาถาว่า :-

ยนฺติ สุตฺวา ตนฺวิ ปทํ ตนฺติ สุตฺวาน ยนฺติ จ
โยเชยฺย ยตสทฺทานํ นิจฺจสมฺพนฺธิภาวโต.

"ได้ยินว่า ยํ แล้วพึงประกอบบทว่า ตํ (รับ) และได้ยินว่า ตํ แล้ว พึงประกอบบทว่า ยํ (รับ) เพราะ ย, ต ศัพท์เนื่องถึงกันเป็นนิตย์"

ปุพฺโพ วากฺโย ปาตตฺโถ ตุ ยํสทฺโท อุตฺตรวากฺเย
ตํสทฺโทปาทานํ วินา สากงฺโข วากฺยสฺส อุนตฺตํ ชเนติ.

"พากย์ต้นมีเนื้อความชัดแล้ว ยํ ศัพท์ในพากย์หลังเว้นการเข้าไปถือเอา ตํ ศัพท์ ชื่อว่า สากังขคติ ย่อมยังความที่พากย์พร่อง (จาก ตํ ศัพท์) ให้เกิด."

[๒] แบบสากังขคติ บัดนี้ไม่ค่อยได้ใช้กัน แต่พระอาจารย์ท่านใช้มา จะแสดง อุ. และคำแปลแบบ สากังขคติ.

อุ. ที่ ๑

หตฺถิทนฺเตน ปวตฺติตา ทนฺตมยสลากา, ยตฺถ ทายกานํ นามํ องฺเกนฺติ.

[มงฺคลตฺถ. ๒/๓๖]

แปลโดยพยัญชนะ

"สลาก ท. อันบุคคลให้เป็นไปแล้ว ด้วยเงาของช้าง ชื่อว่า ทันตมยสลาก (สลากอักบุคคลทำแล้วด้วยงาของช้าง), ชน ท. ย่อม จดซึ่งชื่อของทายก ท. ในสลาก ท. ไรเล่า.

แปลโดยอรรถ

"สลากที่เป็นไปด้วยงาช้าง เรียกสลากงา ที่ เขาจดชื่อทายก."

อุ. ที่ ๒

ชนา มญฺญนฺติ พาโลติ เย ธมฺมสฺส อโกวิทา.

[สํ. ส. ๑๕/๓๒๕]

แปลโดยพยัญชนะ

"ชน ท. ย่อมสำคัญเห็นว่าคนเขลา ดังนี้, ชน ท. ไรเล่า ผู้ไม่ ฉลาดในธรรม."

แปลโดยอรรถ

"(แต่)พวกชนผู้เขลาในธรรม ย่อมสำคัญเห็นว่าเป็นคนอ่อนแอ ไป."

[คำแปลในมงคลวิเสสกถา พ.ศ. ๒๔๕๕]

สรูปอธิบาย: ย ศัพท์ที่ไม่ถือเอา ต ศัพท์ เป็นสากังขคติ, บอก สัมพันธ์เป็นวิเสสนะโดยปกติ.

นิบาต

หมวดนิบาต

๑๐. นิบาตต่าง ๆ ท่านจัดหมวดแสดงในแบบวากยสัมพันธ์ตอนต้นแล้ว, ในที่นี้จะย่อนิบาตในแบบกล่าวตามหมวด, และจะแทรกนิบาตที่แสดงไว้ หรือที่ใช้ในที่ต่าง ๆต่อ, โดยมากคัดจากอภิธานนัปปทีปิกา ฉบับภาษาบาลีแปลเป็นไทย ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์. ได้บอกข้อไว้ในวงเล็บด้วย และเก็บจากที่อื่นบ้าง, ได้บอกที่มาไว้ด้วย.

นิบาตหมวดที่ ๑

กำหนดด้วยความ ๒ ท่อน ลงในท่อนหลัง

(๑) **วิตฺถารโชตโก, วิตฺถาโร** ส่องความพิสดาร.

หิ = ความพิสดารว่า, ก็

(๒) **วากฺยารมฺภโชตโก, วากฺยารมฺโภ** ส่องความที่เท้าพากย์ก่อน.

หิ, จ, ปน = ก็, แล, ก็แล.

วากยารัมภะในที่มาต่าง ๆ

อโถ. อถ = ก็ (๑๑๙๐); หนฺท (๑๑๙๓).

ขลุ (วากฺยาลงฺการ อลังการ คือ วากยะ) แปลว่า ก็ (๑๑๙๕).

(๓) **การณโชตโก**, เหตุ ส่องความที่เป็นเหตุ.

หิ, จ, ปน= เหตุว่า, เพราะว่า.

(๔) **ผลโชตโก, ผลํ** ส่องความที่เป็นผล

หิ, จ, ปน= ด้วยว่า.

(๕) **วิเสสโชตโก, วิเสโส** ส่องความที่แปลกออกไป.

หิ, จ, ปน=แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น.

วิเสสนะในที่มาต่าง ๆ

ตุ= แต่ว่า (๑๑๙๗)

(๖) **ตปฺปาฏิกรณโชตโก, ตปฺปาฏิกรณํ** ส่องอรรถที่ทำความข้อนั้นให้ชัด.

หิ, จ, ปน = เหมือนอย่างว่า.

(๗) **ทฬฺหีกรณโชตโก** ส่องความเครื่องทำคำก่อนให้มั่น. มี ๒ : อาคมทฬฺหีกรณํ อ้างตำรารับรองให้มั่น, ยุตฺติพฬฺหีกรณํ กล่าวอ้างสมเอง. (เพราะทัฬหิยะ ข้อที่ควรอ้างรับรองให้มั่นมี ๒ : อาคม-ทัฬหิยะ ทัฬหิยะ คือตำรา ๑ ยุตติทัฬหิย ทัฬหิยะ คือคำที่กล่าวเอง ๑).

หิ, จ, = จริงอยู่, แท้จริง.

ทัฬหีกรณโชตกในที่มาต่าง ๆ

ตถาหิ จริงอย่างนั้น. (โยชนา อภิ. ๑/๕๖ อ้างสัททนีติ ว่า 'หิ ตาถหีติ อจิเจเต ทฬฺหีกรณตฺเถ' ' นิบาตเหล่านี้คือ หิ ตถาหิ ลงในอรรถคือ ทัฬหีกรณ์').

(๘) **ปกฺขนฺตรโชตโก** ส่องความอีกฝ่ายหนึ่ง.

จ, ปน.= ฝ่ายว่า, ส่วนว่า.

(๙) **อนุวยโชตโก** ส่องความอนุโลม.

หิ, จ, ปน= อัน.

(๑๐) พยฺติเรกโชตโก ส่องความปฏิเสธห้าม แต่คล้อยตามกัน.

หิ, จ, ปน= อัน.

(๑๑) **สมฺภาวนโชตโก** ส่องความสรรเสริญ.

ปน= ถึงอย่างนั้น, แต่, ก็แต่ว่า.

(๑๒) **ครหโชตโก** ส่องความติ.

ปน = ถึงอย่างนั้น, แต่, ก็แต่ว่า.

นิบาตหมวดที่ ๒

ลงในบทหรือความอันเนื่องถึงกัน

(๑) **สมุจฺจยตฺโถ** บอกอรรถคือควบพากย์หรือบท. มี ๒ : วากฺยสมุจฺจโย ควบพากย์, ปทสมุจฺจโย ควบบท.

จ (เป็นพื้น) = กับ, และ (ใช้ในระหว่า), ด้วย, อนึ่ง (ใช้ข้างท้าย); วา = บ้าง; ปิ = ทั้ง.

สมุจจนัตถะในที่มาต่างๆ

อปิ = บ้าง. อุ. อิติปิ อรหํ. (๑๑๘๓).

อนึ่ง สมุจจยัตถะ ท่านแยกเรียกเป็น ๔ (๑๑๘๗) คือ :

[๑] สมุจฺจย = ด้วย, หนึ่ง, (ไม่ใช่ในสมาส) อุ. :-

จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ

อทาสิ อุชฺภูเตสุ วิปฺปสนฺเนน เจตสา.

[๒] สมาหาร = ด้วย, หนึ่ง. (ใช้ในทวันทวมาส) อุ. จกฺขุญฺ จ โสตญฺ จ จกฺขุโสตํ.

[๓] อันวาจย = หนึ่ง. (กล่าวประธานเดียวกัน) อุ. สีลํ รกฺขทานญฺจ เทหิ.

[๔] อิตรีตร = ด้วย, หนึ่ง (เหมือนทวันทวสมาส) อุ. สมโณ จ ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ จ ติฏฺฐติ สมณพฺราหฺมณา ติฏฺฐนฺติ.

(๒) **สมฺปิณฺฑนตฺโถ** บอกอรรถ คือ บวกความเข้า.

จ (เป็นพื้น) = ด้วย, (ใช้ท้ายความ). ท่านแสดงตัวอย่าง (๑๑๘๗) ว่า ปุพฺโพ จ สเย จ.

(๔) **วิกปฺปตฺโถ** บอกอรรถ คือ แยกคือเอาอย่างเดียว. มี ๒ : วากฺยวิกปฺโป แยกพากย์, ปทวิกปฺโป แยกบท.

วา (เป็นพื้น) = หรือ (ใช้ในระหว่าง), บ้าง, ก็ดี, ก็ตาม (ใช้ข้างท้าย) ; ยทิวา, อุท, อถวา = หรือว่า ; ปิ= บ้าง, วาปน= ก็หรือ ; อปิจ = อีกอย่างนึ่ง; กวจิ= บ้าง.

วิกัปปัตถะในที่มาต่าง ๆ

อโห,กึ, กิม, อุทาหุ, กิมุต, (อุท) = หรือ, หรือว่า, หรือไม่. (วิกปฺปตฺถวาจก นิบาตบอกออก คือ ความตรึก. ๑๑๓๘).

จ = หรือ, บ้าง. (๑๑๘๗) ท่านแสดงตัวอย่าง คือ โท ธสฺม จ อาเทศ ธ เป็น ท บ้าง.

อถวา = อีกอย่างหนึ่ง. บางท่านเรียก อปรนยโชตก หรือ อปรนย. (ชะรอยจะเรียกตามอรรถของศัพท์ ดังที่ท่านแก้ว่า ' อถวา อปโร นโย เวทิตพฺโพ' [โยชนา อภิ. ๑/๔๐] , หรือ ปุพฺพนยปริจฺจาโค นโยส คมฺยเต [โยชนา อภิ. ๑/๒๔๔]. หรือตามที่มีคำแสดงว่า อถวา = อถ: ปุพฺพนโย โหตุ, วา : อปรนโย วุจฺจเต).

อปิจ อีกอย่างหนึ่ง บางท่านก็เรียก อปรนยโชตก หรือ อปรนย,

(๑) **ปริกปฺปตฺโถ** บอกอรรถ คือ กำหนดไว้ยังไม่แน่.

สเจ, เจ, ยทิ, อถ= ถ้าว่า, หากว่า, ผิว่า; อปฺเปวนาม, ยนฺนูน = ถ้าไฉน, ถ้าอย่างไร, บ้าง.

ปริกัปปัตถะในที่มาต่าง ๆ

เจ สเจ เรียก อนิยมตฺถ (๑๑๔๗). อปฺเปว, อปฺเปวนาม, นุ = ไฉนหนอ เรียก สํสยตฺถ. (สํสยตฺถวาจก บอกอรรถ คือ สนเท่ห์. ๑๑๕๘).

มญฺเญ = ชะรอยว่า, เห็นจะ, สงเคราะห์เรียก ปริกัปปัตถ หรือ สังสยัตถะ. อุ. ' มม สาวก ตุมฺหากํ สนฺติเก วิสฺสาสํ น ลภนฺติ มญฺเญ. [วิฑูฑภ. ๓/๑๒] " สาวา ท. ของอาตมภาพ ชะรอยว่าจะไม่ได้วิสาสะ ในสำนักของสมเด็จบรมบพิตร."

จรหิ = ถ้าว่า. อุ โภตี **จรหิ** ชานาติ. [ขุ. สุตฺ. ปรายน-วคฺค. ๒๕/๕๒๕] "ถ้าท่านผู้เจริญย่อมรู้." อรรกถา [ป. โช. ๒/๔๙๗] แก้เป็น เจ. จรหิ ในที่นี้ จึงเป็น ปริกัปปัตถะ.แต่ จรหิ โดยมากใช้กับ กึ ศัพท์, จักกล่าวในข้อที่ว่าด้วย ปุจฉนัตถ.

หญฺจิ = ถ้าว่า. พบใช้ในพระอภิธรรม อุ. **หญฺจิ** ปุคฺคโล อุป-ลพฺภติ สจฺฉิกตฺถปรมตฺเถน. [กถาวัตถุ. ๓๗/๑] "ถ้าบุคคล อัน...] ย่อมได้ โดยอรรถเป็นแจ้งจริง อรรถอย่างยิ่งไซร้." อรรถกถา [ป. ที. น. ๑๕๑] แก้เป็น ยทิ.

(๖) **อนุคฺคหตฺโถ** บอกอรรถ คือ คล้ายตาม. **อรุจิสูจนตฺโถ** บอกอรรถ คือ แสดงความไม่เห็นด้วย.

อนุคคหัตถะ: กิญฺจาปิ, ยทิปิ.กามํ หรือ กามญฺจ = ถึง (ใช้หน้าคำพูด) , แม้น้อยหนึ่ง (ใช้หลังคำพูด).

อรุจิสุจนัตถะ: ตถาปิ, ปน, อถโข=แต่, ถึงอย่างนั้น, ที่แท้. (ใช้หน้าคำพูด).

อนุคคหัตถะในที่มาต่าง ๆ

เจปิ สเจปิ (-อถโข) อุ. :-

โย **เจปิ** อติจฺจ ชีวติ,
อถโข โส ชรสาปิ มียติ.

[ชราสุตฺต. ๒๕/๔๔๒]

"ถึงหากว่าผู้ใดจะมีอายุยืนเกินร้อยปีไปได้, ผู้นั้นชราเข้าก็คงจะตายเป็นแท้." คำแปลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ว.ว. จากหนังสือศราทธพรตเทศนา).

ตาว (-ปน) ในสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษามรรค (ในแบบ) ข้อ ๑ ท่านเรียกเป็น อนุคคหจถ. (อยฺยา อิธาปิ **ตาว** โทโส มา โหตุ, อิมิสฺสา ปน ปิตา...)

ในโยชนาอภิธัมมัตถ. เรียกอนุคคหัตถนิบาตว่า อุปคมนิบาต, เรียกอรุจิสูนัตถนิบาตว่า วิเสสาภิธานารัมภะ.

(๗) **อุปมาโชตโก** ส่งความอุปมา คือ ข้อความที่นำมาเปรียบ. **อุปเมยฺยโชตโก** ส่องความอุปไมย คือข้อความที่ควรเปรียบ.

อุปมาโชตก: ยถา, เสยฺยถาปิ=ฉันใด; วิย, อิว = ราวกะ, เพียงดัง, เหมือน , เช่น, ดุจ, ประหนึ่ง เป็นต้น.

อุปเมยยโชตก : ตถา, เอวํ = ฉันนั้น.

อุปมา - อุปเมยยโชตกในที่มาต่าง ๆ

อุปมา : ยเถว, ยถายนมม, ยถาปิ, เสยฺยถาปินาม, ยถริว, ยถาจ,= ฉันใด; วา= ราวกะ (เหมือน วิย). อุ. ว่า (อุปมาโชตก): มธุ วา มญฺญติ พาโล. (๑๑๘๙).

อุปไมย: ตถาหิ, เอวเมวํ, ตเถว, เอวํป, ตถริว = ฉันนั้น. (ปฏิภาคตฺถาวาจก นิบาตบอกอรรถ คือ ความเปรียบเทียบ. ๑๑๔๒. ๑๑๔๓).

นิบาตหมวดที่ ๓

ลงในความท่อนเดียว

(๑) **อนุสฺสวนตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความเล่าหรือลือกันต่อๆ มา.

กิร, ขลุ,สุทํ = ได้ยินว่า.

(๒) **ปุจฺฉนตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความถาม.

กึ, ปน, กถ, กจฺจิ, นุ, นนุ, อุทาหุ, อาทู, เสยฺยถีทํ, เป็นต้น. (นิบาตไทยดูในวจีวิภาค ส่วนอัพยยศัพท์ที่ว่าด้วยนิบาต).

ปุจฉนัตถะในที่มาต่าง ๆ

กึสุ = อะไรสิ, กจฺจินุ= บ้างหรือหนอ . (๑๑๓៩).

อปิ= บ้างหรือ. อุ อปิ ภนฺเต ภิกฺขุ ลภิตฺถ. (๑๑๘๓). อปิ นุมานิ ภิกฺขเว ปญฺจ พีชชาตานิ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺเชยฺยุํ. [สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๖๗].

เอวํ = อย่างนั้นหรือ. (๑๑๘๖).

อโถ, อถ. (๑๑๙๐).

จรหิ. โดยมากใช้กับ กึ ศัพท์ อย่างเป็นสร้อยคำ ที่ตรงกับคำไทยว่า ' เล่า ' ในคำว่า ' ทำไมเล่า' เป็นต้น น่าสงเคราะห์เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ. อุ :-

อุ. ที่ ๑

อถ กิญฺจรหิ เต อยํ สาริปุตฺต โอฬารา อาสภิวาจา ภาสิตา. [สมฺปสาทนีย. ๑๑/๑๐๙] " สารีบุตร, เมื่อเป็นเช่นนั้น ทำไมเล่าเธอจึงกล่าวอาสภิวาจาอันโอฬารนี้." กึ = กสฺมา (ตามสัททนีติสูตรและอรรถกถาพระสูตรนี้ที่จะแสดงต่อไป) เรียกชื่อสัมพันธ์ว่า เหตุ (= กสฺมา) ก็ได้ ปุจฉนัตถะ ก็ได้. กึ เช่นนี้ ในวจีวิภาคตอนที่ว่าด้วยนาม แสดงว่าถามถึงเหตุ แปลว่า ' ทำไม.' ส่วน จรหิ เรียก ปุจฉนัตถะ.

อุ. ที่ ๒

อถ โก จรหิ เทวมนุสฺสโลเก
รโต มโน กสฺสป พฺรูหิ เมตํ.

[มหาวคฺค. ๔/๖๖]

"กัสสปะ, ก็ที่นั้น ใจของท่านยินดีแล้วในสิ่งไรเล่า ในเทวโลก หรือในมนุษยโลก? ท่านจงบอกข้อนั้นแก่เรา." โก ใน อุ. นี้ อรรถกถา [สมนฺต. ๓/๒๙] แก้เป็น กุหึ เป็นอาธาร ใน รโต.

กินฺติ ว่ากระไร. ใช้รวมกันในพากย์ที่มีกิริยาในพากย์ประกอบด้วยสัตตมีวิภัตติเป็นพื้น. อุ :-

อุ. ที่ ๑

กินฺติ ตํ กเรยฺยาสิ. [อภยราชกุมารสุตฺต. ๑๓/๙๑] "พระองค์พึงทรงทำทารกนั้น ประการไร."

อุ. ที่ ๒

กินฺติ อนาคตา จ เปสลา สพฺรหฺมจารี **อาคจฺเฉยฺยุํ**. [ภิกฺขุ-อปริหานิยธมฺมสุตฺต] "ทำไฉน เพื่อนสพรหมจารีผู้มีศีลเป็นที่รัก ซึ่งยังไม่มาพึงมา." อรรถกถา [มโน. ปู. ๓/๑๘๔] แก้เป็นเหตุว่า เกน นุ ฉข การเณน.

กินฺติ ตามรูปศัพท์เป็นนิบาตบอกความถาม แต่ในที่บางแห่งใช้แสดงความปรารถนา ดัง อุ. ที่ ๒ นี้.

อุ. ที่ ๓

กินฺติ เต อานนฺท **สุตํ** วชฺชี อภิรฺหสนฺนิปาตา สนฺนิปาต-

พหุลา. [สตฺตก. องฺ ๒๓/๑๘] "อานนท์, เธอได้ยิน (คำ) ว่า- **กระไร** ว่า เจ้าวัชชี ท. ประชุมกันเนือง ๆ มาด้วยการประชุมกัน ? " อุ. นี้ กิริยาไม่ใช่กิริยาสัตตมีวิภัตติ.

กินฺติ เรียกในโยชนาบางแห่งว่า ปสฺสาการปุจฺฉา. [โยชนาสมนฺต. ๑/๑๕๖]. กินฺติ ในที่นั้น ถามข้อความว่า ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ. [สมนฺต. ๑/๑๑๖]. กินฺติ ใช้ในที่แสดงความปรารถนา น่าเรียกว่า ปริกปฺปปุจฉา. ในโยชนาอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า ปุจฺฉากาโร. [โยชนาสมนฺต. ๑/๒๕๗. แก้สมันต. ๑/๓๐๖] ถึงจะถามด้วยมุ่งอย่างไร ก็คงเป็นคำถาม ฉะนั้น พึงเรียกตามแบบแต่อย่างเดียวว่า ปุจฉนัตถะ.

ยถากถํ = ตามอย่างไร, เหมือนอย่างไร. อุ. **ยถากถํ** ปน ตวํ ภิกฺขุ มยา สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ **อาชานาสิ**. [สํ. ขนฺธาวาร. ๑๗/๔๓] "ภิกษุ, ก็ท่านเข้าใจเนื้อความแห่งคำที่เรากล่าวโดยย่อ โดยพิสดาร **เหมือนอย่างไร**." ยถากถํนี้ ใช้ในที่ถามให้แสดงความเข้าใจเป็นต้น ดังมีเรื่องแสดงว่า พระภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ตนโดยย่อ, เมื่อทรงแสดงแล้ว ก็กราบทูลว่ารู้แล้ว, พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามให้แสดงด้วยประโยคที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้น.

ยถา ในคำว่า ยถาห.

ยถา นี้ ท่านแสดงอรรถในบางแห่งเท่ากับ กึ [ยถาห= ยถา: กึ อาห. โยชนาสมนฺต. ๑/๒๘] อุ. โส หิ สงฺขตาสงฺขตเภทํ สกลมฺปิ ธมฺมชาตํ....พุชฺฌิ อญฺญาสิ. ยถาห สยํ อภิญฺญาย กมฺทฺทิเสยฺ-

ยนฺติ [อธิธมฺมตฺถ. ปฐมปริจเฉท. น. ๖๓] "จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธะนั้น ตรัสรู้ คือ ทรงรู้ทั่วธรรมชาตแม้ทั้งสิ้น ต่างโดยสังขตธรรมและอสังขตธรรม. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ' เรารู้ยิ่งโดยตนเองแล้ว พึงยกใครขึ้น (ว่าเป็นศาสดา) **อย่างไรเล่า** ."

โยชนา [๑/๘๙] ว่า ยถาติ ปุจฺฉา. ภควาติ (ปทํ) อาหาติ ปเท กตฺตา. สยนฺตุ (ปทํ) อภิญฺญายาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ. อภิญฺญายาติ (ปทํ) อุทฺทิสฺเสยยนฺติ ปเท ปุพฺพกาลกิริยา. กนฺติ (ปทํ) อุทฺทิสฺเสยฺยนฺติ ปเท กมฺมํ. อหนฺติ (ปทํ) อุทฺทิสฺเสยฺยนฺติ ปเท กตฺตา. อุทฺทิสฺเสยฺยนฺติ (ปทํ) กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ. อิตีติ (สทฺโท) วจนนฺติ ปทสฺส สรูปํ. วจนนฺติ (ปทํ) อาหาติ ปเท กมฺมํ.

ยถา ในคำว่า ยถาห นี้ แปลโดยอรรถว่า เช่น, อย่างที่.

(๓) **สมฺปฏิจฺฉนตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความรับคำถาม.

อาม (เป็นพื้น), อามนฺตา (แต่ในพระอภิธรรม)= ขอรับ, จ้ะ, เออ เป็นต้น ตามชั้น.

สัมปฏิจฉนัตถะในที่มาต่าง ๆ

สาหุ= ดีละ; ลหุ = ดีละ, เบาใจ : โอปายิกํ = สมควร; ปฏิรูปํ = สมควร; สาธุ= ดีละ; เอวํ = อย่างนั้น. (สมฺปฏิจฺฉนตฺถวาจก นิบาตบอกอรรถ คือ ความรับ. ๑๑๔๔).

(๔) **อุยฺโยชนตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความส่งออกไป (ใช้ในคำยอม, คำเตือน, คำชักชวน, คำใช้ให้ทำ).

อิงฺฆ, ตคฺฆ, หนฺท, เตนหิ=เชิญเถิด, เอาเถิด, ถ้าอย่างนั้น (เตนหิ วิภตฺติปฏิรูปโก มีรูปแม้นศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม).

อุยโยชนัตถะในที่มาต่าง ๆ

อิงฺฆ, หนฺท เรียก โจทนัตถะ (โจทนัตถวาจก บอกอรรถ คือ เตือน. ๑๑๕๗).

(๕) **อจฺฉริยตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความหลากใจ, เบิกบานใจ. **สํเวคตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความสลดใจ, กรอมใจ.

อโห (ใช้ต้นคำพูด) = โอ๊ะ (หลากหรือเบิกบานใจ), โอ, พุโธ่ (สลดใจ); วต (ใช้ข้างท้าย) = หนอ.

อัจฉริยัตถะในที่มาต่าง ๆ

อโห, หิ=โอ (วิมหยัตถวาจก. ๑๑๔๙) ; หา = โอ้, อ้า. (บอกอรรถ คือ ทุกข์. ๑๑๕๙).

อโห (บอกอรรถลำบาก, อัศจรรย์ ๑๒๐๑).

นิบาตหมวดที่ ๔ ลงในบท

(๑) **อวธารณตฺโถ, อวธาโร** บอกอรรถ คือ ความหาม นาม, คุณ และกิริยาอื่นเสีย.

เอว, ว (เป็นพื้น), หิ= เท่านั้น นั่นเทียว, เทียว, แล เป็นต้น.

อวธาระในที่มาต่างๆ

เอวํ = เทียว. เท่านั้น. อุ. ตํ กึ มญฺญถ กาลามา ฯ เป ฯ **เอวํ** โน เอตฺถ โหติ. (๑๑๘๖).

จ= แท้, เทียว. อุ. ฆเต จ. (๑๑๘๗).

อิติ แสดงในข้อที่ว่าด้วย อิติ.

วา (ในอรรถวัสสัคค) = เทียว. (๑๑๘๙).

ยาว, ตาว. (๑๑๙๓).

ขลุ. (๑๑๙๕).

ตุ. (๑๑๙๗).

(๒) **อเปกฺขตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความเพ่งนามอื่นด้วย.

ปิ, อปิ = แม้, ถึง.

(๓) **สมฺภาวนตฺโถ** บอกอรรถ คือ ความชม. ครหตฺโถ บอกอรรถ คือ ความติ.

ปิ, อปิ = แม้, ถึง.

สัมภาวนะ - ครหะในที่มาต่างๆ

อปินาม (๑๑๙๑.

อุ. อปิ สัมภาวนะ 'อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รตึ โส นาธิคจฺฉติ.' (๑๑๘๓).

(๔) **ปทปูรโณ** ลงพอให้อักขระในบาทแห่งคาถาเต็มตามกำหนด. **วจนาลงฺกาโร, วจนสิลิฏฺฐโก** ลงพอให้คำไพเราะสละสลวยขึ้น.

วจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์ ที่ว่าด้วยนิบาตสักว่า เป็นเครื่องทำบทให้เต็ม : นุ หนอ, สุ สิ, เว เว้ย, โว โว้ย, โข แล, วต หนอ, หเว เว้ย เป็นต้น และ หิ, จ,ปน ที่ไม่มีความหมายอะไร.

ปทปูรณะในที่มาต่าง ๆ

สุทํ, อสฺสุ, ยคฺเฆ, เว, หา (๑๑๕๐) : อโถ, อถ (๑๕๙๐); ตุ (๒๑๘๗). เหล่านี้ หมายถึงที่ไม่มีความหมายอะไร.

ปทปูรณะ เรียกในคาถา. วจนาลังการ วจนสิลิฏฐกะ เรียกในเวยยากรณปาฐะ.

(๕) **สมสาโย** บอกอรรถ คือ ความพร้อมกันมี ๒ : ทพฺพ-สมวาโย เข้ากับนาม ๑ กิริยาสมวาโย เข้ากับกิริยา ๑.

สทฺธึ, สห = พร้อม.

สมวายในที่มาต่างๆ

สมํ, อมา ('สห, สทฺธึ สมํ, อมา.' ๑๑๓๖) = กับ พร้อม.

(๖) **ปฏิเสธ** บอกอรรถ คือ ความห้าม.

น ไม่, โน ไม่ , มา อย่า, (เป็นพื้น).

ปฏิเสธในที่มาต่าง ๆ

อ, อลํ, นหิ. (นิเสตฺถวาจก บอกอรรถ คือ ปฏิเสธ ๑๑๔๗).

หมายเหตุ: ในวจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์จัด ว, เอว, วินา เป็นนิบาตบอกปฏิเสธ ซึ่งหมายคามรวมถึงอวธารณะด้วย, แต่ในวากยสัมพันธ์ตอนต้น ที่ว่าด้วยนิบาต แสดงแยกประเภทเป็นปฏิเสธหมวด ๑ อวธารณะหมวด ๑. วินา เรียกเป็นกิริยาวิเสสนะก็ได้.

(๗) **อิติ ศัพท์**

ก. อากาโร อมข้อความ เนื่องกับกิริยา = ว่า ...... ดังนี้.

ข. สรูป๎ เนื่องด้วยบทนาม = ว่า ....ดังนี้, คือ.

ค. อาทยตฺโถ อมความย่อไว้ไม่หมด = ว่า........ ดังนี้ เป็นต้น.

ฆ. นิทสฺสนํ เป็นตัวอย่าง = อย่างนี้.

ง. เหตฺวตฺโถ เป็นเหตุ = เพราะเหตุนั้น.

จ. ปกาโร เป็นประการ = ด้วยประการฉะนี้.

ฉ. สมาปนฺโน, ปริสมาปนฺโน มิในที่สุดความ = ดังนี้แล, แล.

ช. สญฺญาโชตโก บอกชื่อ = ชื่อว่า.

ชื่อตามลักษณะอื่น

อวธารณะ = เทียว, นั่นเทียว. อุ. อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรา-มรณนฺติ **อิติ** ปุฏฺเฐน สตา อานนฺท 'อตฺถีติสฺส วจนียํ. (๑๑๘๘) "อานนท์, คำที่ท่านเป็นผู้ถูกถามว่า ชราและมรณะ เพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีอยู่หรือ ดังนี้นั่นเทียว พึงกล่าวว่า มีอยู่ ดังนี้ พึงมี."

นิบาตหมวดที่ ๕ เป็นบท.

(๑) **อาลปนํ** นิบาตบอกอาลปนะทั้งปวง.

วจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์ ที่ว่าด้วยนิบาตบอกอาลปนะ: คมเฆ ขอเดชะ, ภนฺเต, ภทนฺเต ข้าแต่ท่านผู้เจริญ, ภเณ พนาย, อมฺโภ แน่ผู้เจริญ, อาวุโส ผู้มีอายุ, เร, อเร เว้ย, โว้ย, เห เฮ้ย, เช แม่.

อาลปนะในที่มาต่าง ๆ

อิงฺฆ= เชิญเถิด, โภ, อมฺโภ = พ่อเฮ้ย, ผู้เจริญ, หเร เฮ้ย (๑๑๓๙).

นนุ, วต. (๑๑๙๒).

(๒) **กาลสตฺตมี** นิบาตบอกกาลทั้งปวง.

วจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์ ที่ว่าด้วยนิบาตบอกกาล : อถ ครั้นนั้น, ปาโต เช้า, ทิวา วัน, สายํ เย็น, สุเว ในวัน, หิยฺโย วันวาน, เสฺว วันพรุ่ง, สมฺปติ บัดเดี๋ยวนี้, อายตึ ต่อไป.

ปัจจัยลงในกาล คือ ทา ทานิ รหิ ธุนา ทาจนํ ชฺช ชฺชุ: สพฺพทา ในกาลทั้งปวง, สทา ในกาลทุกเมื่อ, เอตรหิ ในกาลนี้, เดี๋ยวนี้ , กรหจิ ในกาลไหนๆ , บาครั้ง, เอกทา ในกาลหนึ่ง, บางที, ยทา ในกาลใด, เมื่อใด, ตทา ในกาลนั้น, เมื่อนั้น, กทา ในกาลไร, เมื่อไร, กทาจิ ในกาลไหน, บางคราว, อิทานิ ในกาลนี้, เดี๋ยวนี้, อธุนา ในกาลนี้, เมื่อกี้, กุทาจนํ ในกาลไหน, อชฺช ในวันนี้ สชฺชุ ในวันมีอยู่, วันนี้, ปรชฺชุ ในวันอื่น, อปรชฺชุ ในวันอื่นอีก.

กาลสัตตมีในที่มาต่าง ๆ

จิรสฺสํ นาน, จิรํ นาน, จิเรน โดยกาลนาน, จิรรตฺตาย ต่อเพื่อราตรีนาน (๑๑๓๖).

กทาปน บางคราว, กทาจิ บางคราว, ('อสากลฺเย ตุ ปน จิ.' 'ปน, จิ ใช้บอกอรรถ คือ บางที. ๑๑๔๕).

รตฺตึ, โทโส= ราตรี, ค่ำ (๑๑๔๗).

(สชฺชุ) สปทิ= เดี๋ยว, วันนั้น, (๑๑๔๘)

(ปาโต) ปเค = เช้า. (๑๑๕๒).

(สทา) สนํ = ในกาลทุกเมื่อ. (๑๑๕๓).

สุเว เสฺว = พรุ่งนี้; ปรสุเว หน้าแต่พรุ่งนี้, (๑๑๕๕).

ตทานิ = ในกาลนั้น. (๑๑๖๑. ลง ทานิ ปัจจัย).

อโถ, (อถ) = ลำดับนั้น, ครั้งนั้น. (๑๙๙๐).

สิยา = ในกาลบางคราว. ('กทาจิสทฺทตฺเถ นิปาโต' ' เป็นนิบาตใช้ในอรรถ กทาจิ ศัพท์.' โยชนา สมนฺต. ๑/๒๖๖) อุ. กิญฺจิ สิยา กิริยาโต, **สิยา** อกิริยโต [สมนฺต. ๑/๓๒๐] " บางสิกขาบทเกิดโดยการทำในบางคราว, โดยการไม่ทำในบางคราว."

ปุเร - ปจฺฉา. อุ. ปุเร วจนีย์ **ปจฺฉา** อวจ. [สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๕] "ได้กล่าวคำที่ควรกล่าวก่อนในภายหลัง."

ปาตํ. อุ. สายํ ปาตํ อุปฏฺฐานํ คจฺฉติ. [วิสาขา. ๓/๗๗] "ไปสู่ที่บำรุงในเวลาเย็นในเวลาเช้า."

สายปาตํ. อุ. สายปาตํ.....อทาสิ. [ยมกปฺปาฏิหาริย. ๖/๘๗] "ได้ให้ทั้งเวลาเย็นทั้งเวลาเช้า."

(๓) **อาธาโร** นิบาตบอกที่ทั้งปวง.

วจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์ ที่ว่าด้วยนิบาตบอกที่ : อุทฺธํ เบื้องบน อุปริ เบื้องบน, อนฺตรา ระหว่าง, อนฺโต ภายใน, ติโร ภายนอก, พหิ, พหิทฺธา, พาหิรา, ภายนอก, อโธ เบื้องต่ำ เหฏฺฐา ภายใต้, โอรํ ฝั่งใน, ปารํ ฝั่งนอก, หุรํ โลกอื่น, สมฺมุขา ต่อหน้า, ปรมฺมุขา ลับหลัง, รโห ที่ลับ.

อาธารในที่มาต่างๆ

ปุเร, อคฺคโต, ปุรโต, = ก่อน, หน้า. (อภิมุขตฺถวาจก ๑๑๔๘).

เปจฺจ, อมุตฺร=ภพอื่น , ข้างหน้า.(๑๑๔๘).

อนฺตเรน (อนฺตรา, อนฺโต) = ระหว่าง (๑๑๕๐)

พาหิรํ = ภายนอก (๑๑๕๓).

(ติโร ภายนอก) , ติริยํ = ขวาง (๑๑๕๘).

(กุตฺร), กุตฺถ = ไหน; (๑๑๖๐).

ปรตฺถา เบื้องหน้า, ทิศตะวันออก เป็นต้น; ปุรา เนื่อง, ติดต่อกัน เป็นต้น (๑๑๙๔).

ติโร = ปิด, ขวาง. (๑๒๐๑).

อารา, ทูรา, อารกา = ไกล. (๑๑๕๗). หมายถึงที่บอกที่.

(๔) **กิริยาวิเสสนํ** นิบาตบอกเขตแดน ประการเป็นต้น ซึ่งเป็นคุณบทของกิริยา.

วจีภาคส่วนอัพยยศัพท์ ที่ว่าด้วยนิบาตบอกปริจเฉท: กีว เพียงใด, ยาว เพียงใด, ตาว เพียงนั้น, ยาวเทว เพียงใดนั่นเทียว, ตามเทว เพียงนั้นนั่นเทียว, ยาวตา มีประมาณเพียงใด, ตาวตา มีประมาณเพียงนั้น, กิตฺตาวตา มีประมาณเท่าใด , เอตฺตาวตา มีประมาณเท่านั้น, สมนฺตา รอบคอบ.

นิบาตบอกประการคือ เอวํ, ตถา ด้วยประการนั้น, กถํ ด้วยประการไร; (ถา, ถํ, ถตฺตา ปัจจัยลงในประการ อุ. อญฺญถา อญฺญถตฺตา ด้วยประการอื่น , อย่างอื่น. ๑๒๐๒).

นิบาตมีเนื้อความต่าง : อญฺญทตฺถุ โดยแท้, อทฺธา แน่แท้, อวสฺสํ แน่แท้, อารา ไกล, นีจํ ต่ำ, นูน แน่, นานา ต่าง ๆ, ปจฺฉา ภายหลัง, ปฏฺฐาย ตั้งก่อน, อาวี แจ้ง, อุจฺจํ สูง. กฺวจิ.

บ้าง, มิจฺฉา ผิด, มุธา เปล่า, มุสา เท็จ, สกึ คราวเดียว.
สตกฺขตฺตุํ ร้อยคราว, (กฺขตฺตุํ ปัจจัย ลงในสังขยา. ๑๒๐๒). ปฎฺฐาย จำเดิม, ปุน อีก, ปุนปฺปุนํ บ่อย ๆ, ภิยฺโย ยิ่ง, ภิยฺโยโส โดยยิ่ง, สณิกํ ค่อย ๆ, (สนิกํ เร็ว, ๑๑๕๓) , สยํ สามํ เอง.

นิบาตในที่มาต่างๆ

(ปุนปฺปุนํ), อภิณฺหํ, อสกึ, อภิกฺขณํ, มุหุ= บ่อย ๆ, เนือง ๆ . (๑๑๓๗).

วินา, นานา, อนฺตเรน, ริเต ; ปุถุ =เว้นเสีย, ต่าง ๆ, นอกจาก ต่าง ๆ . (๑๑๓๗).

พลวํ. สุฏฺฐุ, อติว, กิมุต (สุ, อติ)=ดี, ยิ่ง. (๑๑๓๘).

ตคฺฆ, สสกฺกํ, กามํ, ชาตุ, เว, หเว=แท้ (เอกํสตฺถวาจก บอกอรรถ คือ แท้.๑๑๔๐).

อุ. ที่ ๑

น หิ **ชาตุ** คพฺภเสยฺยํ ปุนเรติ. [เมตฺตสุตฺต. ๒๕/๑๔] "ย่อมไม่ถึงความนอน (เกิด) ในครรภ์อีก โดยแท้ทีเดียว."

อุ. ที่ ๒

น หิ **ชาตุ** โส มมํ หึเส. [องฺคุลิมาลสุตฺต. ๑๔/๔๘๗] "เขาไม่พึงเบียดเบียนข้าพเจ้าโดยแท้ทีเดี่ยว."

อรรถกถา อุ. ทั้ง ๒ นี้ [ป. โช. น. ๒๘๒ และ ป. สู. ๓/๓๑๖] แก้อรรถว่า เอกํเสน.

สํ = เอง (๑๑๔๔).

กทาจิ, ชาตุ = ดอกกระมัง. (๑๑๔๖). ชาตุ ๑๑๔๐ แท้).

สพฺพโต โดย- ทั้งปวง, สมนฺโต, ปริโต, (สมนฺตา) = โดยรอบ (๑๑๔๖).

สทฺธึ = เหมาะ, สม. (๑๑๔๗).

อีสํ, กิญฺจิ, มนํ = น้อย (๑๑๔๗).

สาหสา = ไม่ทันตรึก, ผลุนผลัน; สาหสํ = พลการ. (๑๑๔๘).

ตุณฺหี = นิ่ง ; (๑๑๔๙).

อาวิ, ปาตุ = ปรากฏ, แจ้ง, ชัด (บอกอรรถ คือ ปรากฏก็ได้ บอกอรรถ คือ ต่อหน้าก็ได้ ๑๑๔๙,๑๑๕๗).

ปสยฺห = ข่ม, คุมเหง.(พลักการัตถวาจก. ๑๑๔๙).

สํ, ทิฏฺฐา (อานันทัตวาจก. บอกอรรถ คือ ความยินดี (๑๑๕๑).

อตฺถุ (อุสูโยปคมตฺถวาจก บอกอรรถ คือ เข้าใกล้ริษยา. (๑๑๕๑).

ยถตฺตํ, ยถาตถํ = แท้, จริง. (๑๑๕๒).

ปาโน = มาก (๑๑๕๓).

สนิกํ = เร็ว (๑๑๕๓).

อตฺถํ (อทสฺสนตฺถวาจก บอกอรรถ คือ ไม่เห็น. ๑๑๕๔) อุ. อฏฺฐงฺคต.

นโม= นอบน้อม; สมฺมา = โดยชอบ ; สุฏฺฐุ = ด้วยดี (๑๑๕๔).

(อารา), ทูรา, อารกา = ไกล (๑๑๕๗).

สจฺฉิ= แจ้ง, ใส; ธุวํ = เที่ยง; ทุฏฺฐุ, กุ = ชั่ว, น่าเกลียด (๑๑๕๙).

สุวตฺถิ สวัสดี, เจริญสุข. (๑๑๖๐).

สามิ = กึ่ง, พึงเกลียด. (๑๑๒๐๐)

มิโถ= กันและกัน, ลับ, สงัด. (๑๒๐๐). หรือ มิถุ ดังในคำ มิถุเถทาย. [มหาปรินิพฺพานสุตฺต. ๑๐/๘๙].

เอชฺฌํ อันเดียวกัน, ด้วยกัน (ชฺฌปัจจัย. ๑๒๐๒).

ปฏิกจฺจ ก่อน, ใช้กับเอวศัพท์เป็นพื้น. อุ. ปฏิกจฺเจว ตํ กยิรา. [สํ. ส. ๑๖/๘๑] "พึงทำกิจนั้นก่อนทีเดียว." (ปฏิกจฺเจวาติ ปฐมํเยว. สา. ป. ๑/๑๔๓. ใน อุ. นี้ ฉบับสีหลเป็น ปฏิคจฺเจว).

นิบาตเหล่านี้ ที่เป็นคุณบทของกิริยา เรียก กิริยาวิเสสนะ ทั้งหมด.

ข้อประกอบ

๑๑. นิบาตตามที่กล่าวในข้อก่อนนั้น มีข้อที่ควรอธิบายชี้แจงประกอบ กับทั้งมีข้อปลีกย่อยบางประการเกี่ยวด้วยนิบาต อันควรกล่าวประกอบไว้ ต่อไปนี้ :-

(๑) นิบาตนอกแบบที่สงเคราะห์เข้าในหมวดตามแบบนั้น บางนิบาตมีที่ใช้น้อยมาก, บางนิบาตใช้มากในบางอรรถ, แต่ในบางอรรถใช้น้อย เช่น: หนฺท ใช้ในอรรถอุยโยชนะโดยมาก ใช้ในอรรถวากยารมภะน้อย. ตัวอย่างที่น่าเห็นว่าเป็นวากยารัมภะ: อถ นํ สตฺถา "หนฺท กุโต นุ ตฺวํ มหาราช อาคจฺฉสิ ทิวา ทิวสฺสาติ ปจมตรํ อาลปิ, [อญฺญตรปุริส. ๓/๑๑๑] "ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสทักพระราชานั้นก่อนกว่าว่า ' ดูก่อนมหาบพิตร, ก็พระองค์เสด็จมาจากที่ไหนหนอ ในเวลายังวัน ๆ." ในแบบจึงแสดงไว้ในหมวดที่ใช้มาก, นักเรียนใช้บอกตามแบบอย่างเดียวก็พอ.

(๒) นิบาตหลายศัพท์รวมกัน แสดงอรรถอันเดียว มีใช้เป็นอันมาก ตรงกับคำที่ท่านเรียกว่า นิปาตสมุทาย ' ประชุมแห่งนิบาต' หรือ อภินฺนปนิปาต ' นิบาตที่ไม่แยกกัน' (ดังเรียก อถวา ในอรรถอปรนัย. โยชนา อภิ. ๑/๔๐, ๑๙๖). นิบาตพวกนี้ พึงรวมเรียกชื่อเดียว เพราะถึงมีหลายศัพท์ก็รวมกันแสดงอรรถเดียว เช่น อถวา (อถ+วา) วิกัปปัตถะ, นหิ (น+หิ) ปฏิเสธ.

นิบาตที่แสดงอรรถอันเดียวกัน วางไว้ใกล้กัน เรียกรวมกันทีเดียวก็ได้ ดังเช่น กึ ปน ต่างแสดงความถาม ท่านเรียกรวมว่า กึ ปนาติ ปุจฺฉา. [โยชนา อภิ. ๒/๕๙๘].

แต่ที่แสดงอรรถต่างกัน ดังที่ท่านเรียกว่า ภินนนิบาต [โยชนา อภิ. ๑/๒๙๐] ต้องแยกเรียกตามอรรถ อุ.น จ ปเนตํ วุตฺตนฺติ. [อภิธมฺมตฺถ. ปญฺจมปริเฉท น. ๑๗๕] "ก็แต่ อุทธัจจสหคตจิตนั่น พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสแล." ท่านแยกเรียกว่า นศัพท์ ปฏิเสธ. จศัพท์ วากยารัมภะ. ปนศัพท์ วิเสสัตถะ. [โยชนา ๒/๖๐๖].

พึงสังเกต อุ. ต่อไปนี้ :-

อุ. ที่ ๑

สรสิ ตฺวํ ทพฺพ เอวรูปํ กตฺตา (วาปิ) ยถายํ ภิกฺขุนี อาห. [มหาวิภงฺค. ๑/๓๗๕] "ทัพพะ, เธอระลึกได้หรือว่ากระทำกรรมเช่นที่นางภิกษุนี้กล่าวแล้วแม้บ้าง." วาปิ ไม่มีในบาลี แต่โยชนา [๑/๔๖๕] แก้ว่า ปาฐะ ว่า กตฺตา วาปิ ก็มี และแสดงว่า วาปิ เป็น อเปกขัตถะ (วาปีติ อเปกฺขตฺโถ นิปาตสมุทาโย).

อุ. ที่ ๒

ทุลฺลภํ วาปิ ลภนฺติ [สํ. ส. ๑๕/๖๖] "ย่อมไม่ตุฏฐิ แม้ที่ได้ยาก."

อุ.ที่ ๓

โย พาโล มญฺญตี พาลฺยํ ปณฺฑิโต วาปิ เตน โส

[คณฺฐิเภทกโจร ๓/๑๓๐]

"ผู้ใดเป็นพาล รู้ความที่เป็นพาล, ผู้นั้นแม้เป็นบัณฑิต เพราะความรู้นั้น."

อุ. ที่ ๔

จนฺทนํ ตครํ วาปิ อุปฺปลํ อถ วสฺสิถี
เอเตสํ คนฺธชาตานํ สีลคนฺโธ อนุตฺตโร.

[อานนฺทเถรปญฺห. ๓/๘๒]

"จันทร์ก็ดี กฤษณาก็ดี อุบลก็ดี มะลิเครือก็ดี, กลิ่นแห่งศีลเป็นเยี่ยมกว่าคันธชาตเหล่านี้."

วาปิ, อถ วิกัปปัตถะ. (จะแยกเรียก อปิ เป็นปทปูรณะก็ได้).

อุ. ที่ ๕

ตํ วาปิ ปุตฺต โรทนฺติ. [สานุสามเณร. ๗/๑๕๖] "ลูก, ชน ท. ร้องไห้ถึงแม้บุตรนั้น."

(๓) กิริยาวิเสสนะนั้น หมายถึงแต่ที่เป็นคุณบทของกิริยา, ถ้าเป็นคุณบทของนามหรือแม้ของนิบาตด้วยกันเรียกวิเสสนะ อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ยาวตา ภิกฺขเว.... [องฺ. จตุกฺก. ๒๑ /๔๔] "ภิกษุ ท., สัตว์ ท. มีประมาณเพียงใด....." ยาวตา วิเสสนะ ของ สตฺตา. [โย. อภิ. ๑/๑๐๙].

อุ. ที่ ๒

ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํ หิ อาทึ กตฺวา ยาว สุภทฺทปริพฺพาชก-

วินยนา **กตฺพุทฺธกิจฺเจ** กุสินารายํ อุปวตฺตเน มลฺลานํ สาลวเน ยมกสาลานมฺตเร วิสสขปุณฺณมีทิวเส ปจฺจูสสมเย อนุปาทิเสสาย นพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพุเต ภควติ โลกนาเถ [สมนฺต. ๑/๕] "ความพิสดารว่า เมื่อพระโลกนาถผู้มีพระภาค ผู้ทรงทำพุทธกิจแล้ว ตราบถึงโปรด (แนะนำ) สุภัททปริพาชก จับแต่ทรงยังธรรมจักร ให้เป็นไปเป็นต้น ทรงปรินิพพานแล้ว ด้วยทั้งอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในสมัยใกล้รุ่งในวันวิสาขปุณณมี ณ ระหว่างแห่งไม้สาละทั้งคู่ ใน สาลวันของมัลลกษัตริย์ ท. อันเป็นที่แวะพักใกล้กรุงกุสินารา." พึง สังเกตสัมพันธ์ ในโยชนา [๑/๒๔] ดังต่อไปนี้:-

ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺติ ปทํ กตฺวาติ ปเท ปกติกมฺมํ. หีติ ปทํ วิตฺถาโชตโกง อาทินฺติ ปทํ กตฺวาติ ปเท วิกติกมฺมํ. กตฺวาติ ปทํ ยาวาติ ปเท วิเสสนํ. ยาวาติ ปทํ พุทฺธกิจฺเจติ ปทสฺส วิเสสนํ. สุภทฺท...วินยนาติ ปทํ ยาวาติ ปเท อปาทานํ. กตพุทฺธกิจเจ ภควตีติ ปทฺทวยํ โลกนาเถติ ปทสฺส วิเสสนํง กุสินารายนฺติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท เทสวเสน สามญฺญาธาโร สมีปาธาโร วา. อุปวตฺตเนติ ปทํ สาลวเนติ ปทสฺส วิเสสนํ. มลฺลานนฺติ ปทํ สาลวเนติ ปเท สมฺพนฺโธ. สาลวเนติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท เทสวเสน วิเสสาธาโร. ยมกสาลานนฺติ. ปทํ อนฺเรติ ปเท สมฺพนฺโธ. อนฺตเรติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท วิเสสาธาโร. วิสาขปุณฺณมีทิวเสติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท สามญฺญกาลสตฺตมี. ปจฺจูสสมเยติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท วิเสสกาลสกตฺตมี. อนุปาทิเสสายาติ ปทํ นิพฺพานธาตุยาติ ปทสฺส วิเสสนํ. นิพฺพานธาตุยาติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ.

ปรินิพฺพุเตติ ปทํ สนฺนิปติตานนฺติ ปเท ลกฺขณกิริยา โลกนาเถติ ปทํ ปรินิพฺพุเตติ ปเท ลกฺขณวนฺตํ.

อุ. ที่ ๓

นิกฺขมโต **ปฏฺฐาย ยาว** อรหตฺตมคฺคา กุสลสฺส อุปฺปาทนญฺเจว อุปฺปาทิตสฺส จ ภาวนา. [อานนฺทตฺเถรสฺสปญฺห. ๖/๑๐๕] "การยังกุศลให้เกิด และการยังกุศลที่เกิดแล้วให้เจริญ ตราบถึงอรหัตมรรค จำเดิมแต่ออกบวช." บอกสัมพันธ์ ปฏฺฐาย ยาว เทียบ อาทึ กตฺวา ยาว ว่า ยาว วิเสสนะของ อุปฺปาทนํ และภาวนา. ปฏฺฐาย วิเสสนะของ ยาว.

(๔) นิบาตยังใช้ในอรรถต่าง ๆ เหมือนบทนาม เช่น :-

วิกติกัตตา: อุ. เอกทิวสํ ทินฺโนวาโทเยว หิสฺส สตฺตนฺนํ สํวจฺฉรานํ **อลํ อโหสิ.** [อานนฺทตฺเถรสฺสปญฺห. ๖/๑๐๔] "เพราะว่า โอวาทที่ประทานแล้วในวันหนึ่งของพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ได้เป็นของพอแก่ ๗ ปี."

ประธาน : อุ . **สุวตฺติ** โหตุ สพฺพทา. [รตนตฺตยปฺปภาวาภิยาจนคาถา] "ขอความสวัสดี จงมีในกาลทุกเมื่อ."

สุวตฺถิ นิบาตบอกอรรถ คือ ปรารถนา [อาสีสตฺวาจก. ๑๑๖๐] แปลว่า สวัสดี, เจริญสุข.

(๕) นิบาตจำพวกที่ใช้ลงในตติยาวิภัตติ ท่านมักเรียกเป็น ตติยาวิเสสนะ, บางครั้งเรียกเป็น กรณะ ก็มี เช่น สกฺกจฺจํ โดยเคราพ, ภิยฺโยโส โดยยิ่ง, จิเรน โดยกาลนาน (จิเรน. ๑๑๓๖). สพฺพโต

โดย...ทั้งปวง, สมนฺตโต, ปริโต, สมนฺตา โดยรอบ (๑๑๔๖).
ยถา โดยประการใด, ตถา โดยประการนั้น, เอตฺตาวตา โดย, ด้วยคำมีประมาณเพียงนี้.

(๖) อิติศัพท์ที่วางอาทิศัพท์ได้ด้วย เป็น อิติอาทิ ท่านแสดงเป็นบทสมาส ในเวลาแสดงสัมพันธ์จึงไม่ต้องแยกศัพท์ และให้อ่านข้อความที่อิติอาทิอมไว้ทั้งหมดด้วย. อุ. น หิ สกฺกา ปรโลกํ คจฺฉนฺเตน ' อธิวาเสถ กติปาหํ, ทานํ ตาว เทมิ, ธมฺมํ ตาว สุณามีติอาทีนิ วตฺตุํ. [โฆสกปุตฺต. ๗/๖] "แท้จริง บุคคลเมื่อไปสู่ปรโลก ไม่อาจเพื่อจะกล่าวคำมีว่า ขอท่านโปรดให้ยับยั้งอยู่ ๒-๓ วัน, ข้าพเจ้าจะให้ทานก่อน, ข้าพเจ้าจะฟังธรรมก่อน ดังนี้เป็นต้น." เมื่อแสดงสัมพันธ์ถึงอิติอาทิ ให้แสดงว่า อธิวาเสถ ฯ เป ฯ สุณามีติอาทีนิ อวุตตกัมม ใน วตฺตุํ. (หรือวิเสสนะของ วจนานิ).

(๗) อิติศัพท์ที่วางกลาง แต่อมความทั้งข้างหน้าทั้งข้างหลัง โบราณเรียกว่า อิตินาคพาธ เช่น :-

จนฺทสุริเยหิ เม อตฺโถ เต เม เทหีติ ยาจิโต
โส มาณโว ตสฺส ปาวทิ.

[มฏฺฐกุณฺฑลิ. ๑/๒๘]

"มาณพนั้น ได้กล่าวแก่พราหมณ์นั้นว่า 'ความต้องการของข้าพเจ้า ด้วยดวงจันทร์และสูรย์, ท่านผู้อันข้าพเจ้าขอแล้ว, จงให้ดวงจันทร์และสูรย์ ท. นั้นแก่ข้าพเจ้า ดังนี้."

แท้ที่จริง อิติ พึงวางหลัง ยาจิโต เพราะอมความสุดลงที่บทใด ก็วางหลังบทนั้น แต่ในที่นี้วางแทรกในระหว่าง เพราะฉันทลักษณะ

บังคับ และอมความทั้งข้างหน้าข้างหลัง จึงเรียกว่า นาคพาธ. ชื่อนี้แสดงลักษณะอิติที่ตั้งอยู่ในประโยค ไม่ใช่ชื่อสัมพันธ์. ชื่อสัมพันธ์คงเรียกตามอรรถที่ใช้ เช่น ใน อุ. นั้น อิติ ศัพท์ อาการ ใน ปาวทิ.

(๘) นิบาตที่ใช้ตามที่วางไว้เรียก **ธานปฺปยุตฺต** หรือ ฐาน-สัมปยุต, ส่วนนิบาตที่ชักไปใช้ในที่อื่นจากที่วางไว้เรียก **อฏฺธานปฺ-ปยุตฺต** หรือ อัฏฐานสัมปยุต. (โยชนา อภิธมฺมตฺถ. ๑/๒๘๘).
อุ. อิธ เอกจฺโจ หตฺถิรตนมฺปิ ทสฺสนาย คจฺฉติ, อสฺสรตนมฺปิ ทสฺสนาย คจฺฉติ.... [วากยสัมพันธ์ตอนต้น ส่วนนิบาต ที่ว่าด้วยวิกัปปัตถะ] " บุคคลบางพวกในโลกนี้ ไปเพื่อดูช้างแก้วบ้าง, ไปเพื่อดูม้าแก้วบ้าง...." ปิ ศัพท์ เป็นวากยวิกัปปัตถะ พึงวางแล้ว คจฺฉติ แต่วางหลัง หตฺถิรตนํ เป็นต้น. อิตินาคพาธ ก็สงเคราะห์เข้าใน อัฏฐานสัมปยุต.

อัฏฐานสัมปยุตนี้ โดยที่แท้ท่านวางถูกลักษณะวิธีวากยสัมพันธ์ ดังบี่ศัพท์วิกัปปัตถะนั้น นิยมวางที่บทต่างกัน (หตฺถิรตนํ เป็นต้น) ไม่วางที่บทซ้ำ (คจฺฉติ).

ในทางอรรถแห่งสัมพันธ์ นิบาที่ใช้เป็นธานสัมปยุต มีอรรถอย่างหนึ่ง, อัฏฐานสัมปยุต มีอรรถอีกอย่างหนึ่ง, เรื่องนี้พึงสังเกตให้ดี เช่น วุตฺตํปิ เจตํ, ถ้า อปิ เป็นฐานสัมปยุต ก็เป็น วุตฺตํ อปิจ เอตํ (อปิจ อปรนัย), ถ้าเป็นอัฏฐานสัมปยุต ก็เป็น วุตฺตํ จ เอตํ อปิ (จ ทัพหีกรณะ, อปิ อเปกขัตถะ).

(๙) นิบาตและปัจจัยเบ็ดเตล็ด คือ :-

ก. อตฺถิ บอกอรรถ คือ มี (สตฺตาตฺถวาจก. ๑๑๕๔), นตฺถิ (น+อตฺถิ). ทั้ง ๒ นี้ ในโยชนาเรียก กตฺตุวาจกํ นิปาตปทํ.

ข. กิร เป็นไปในอรรถ คือ ไม่ชอบใจ เรียกชื่อ อรุจฺยตฺโถ หรือ อรุจิ (กิรานุสฺสวารุจีสุ.'' กิร เป็นไปในอรรถ คือ ได้ยินว่า๑ ไม่ชอบใจ ๑.' ๑๑๙๙). ท่านแสดงตัวอย่างไว้ คือ ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา อาปาถํ น วชนฺติ เย, เต ธมฺมารมฺมณา นาม เยสํ รูปาทโย กิร. กิร ใน อุ. ต่อไปนี้ ก็น่าเห็นว่าแสดงอรรถไม่ชอบใจ: ธิรตฺถุ กิร โภ ชาติ นาม. [มีในข้อว่าด้วย ธิ].

ค. กํ เป็นไปในอรรถ คือ วาริ (น้ำ) ๑ มุทฺธนิ (ยอด) ๑. ('กํ ตุ วาริมฺหิ มุทฺธานิ.' ๑๑๙๘).

ฆ. หิ ปัจจัยลงในสัตตมีวิภัตติ เช่น ยหิ (๑๒๐๒) เป็นพวกเดียวกับ ตฺร ตฺถ ห ธ ธิ หึ หํ หิญฺจนํ ว ที่ท่านแสดงไว้แล้วในวจีวิภาคส่วนอัพยยศัพท์.

ง. โตปัจจัย โดยปกติเป็นเครื่องหมายตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ แต่บางศัพท์ใช้ในอรรถอื่น เช่น ยโต ตโต ที่แสดงกาล เรียกกาลสัตตมี แปลว่า ในกาลใด, ในลำดับนั้น, ในกาลนั้น. (ตโต= ตทนนฺตรํ, ตทา. [โยชนาสมนฺต. ๑/๓๖]. ยโต โขติ ยทา โข. [มงฺคลตฺถ. ๒/๑๙๑]. ตโต = ปจฺฉา ในบางแห่ง)

(๑๐) นิบาตที่ใช้ในอรรถถามโดยปกติ ใช้ในอรรถอื่นก็มี เช่น :-

กถญฺจิ บอกอรรถ คือ ยาก, เสียใจ. (กิจฺฉตฺถวาจก. ๑๑๕๘).

กึ บอกอรรถ คือ เกลียด ('กึ ตุ ปุจฺฉาชิคุจฺฉาสุ.' 'กึ เป็นไปในอรรถ คือ ปุจฺฉา ชิคุจฺฉา ๑๑๙๘).

นนุ บอกอรรถ คือ ติเตียน อุ. นนุ อาวุโส ภควตา อเนก-ปริยาเยน วิราคาย ธมฺโม เทสิโต. [มหาวิภงฺค ๑/๓๔] "ผู้มีอายุ, ธรรมอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเพื่อวิราคะโดยอเนกปริยาย มิใช่หรือ." [นนูติ อนุมติ คหรตฺเถ นิปาโต สมนฺต. ๑/๒๕๐].

กถํ (หิ นาม) บอกอรรถ คือ ติเตียน (นินฺทาตฺถวาจก) อุ. กถํ หิ นาม ตฺวํ โมฆปุริส เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตฺวา น สกฺขิสฺสสิ ยาวชีวํ ปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จริตุํ. [มหาวิภงฺค ๑/๓๕] "แน่ะโมฆบุรุษ, ไฉนท่านมาบวชแล้วในธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้ ไม่อาจเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิตได้เล่า."

นิบาตเหล่านี้ จะถามเพื่ออะไรก็ตาม ก็คงสรูปลงใน ปุจฉนัตถะเหมือนอย่าง กินฺติ.

(๑๑) หิ นาม นิบาต มีอำนาจทำกิริยาในพากย์ที่มักประกอบเป็นอนาคตวจนะ (ภวิสฺสนฺติวิภัตติ) ให้เป็นอตีตวจนะโดยความ. (ยตฺรหินิปาตวเสน อนาคตวจนํ, อตฺโต ปเนตฺถ อตีตวเสน เวทิตพฺโพ. สุ. วิ ๒-๒๕) อีกมติหนึ่งว่าให้เป็นปัจจุบันวจนะ (วตฺตมานาวิภัตติ), มตินี้ของสัททนีติ. [การก น. ๑๓๐] อุ. ในข้อก่อน.

หิ นาม นำไปเชื่อมท้ายกิริยาในพากย์ ดัง อุ. นั้น ประกอบว่า สกฺขิสฺสสิ หิ นาม. โบราณแปลว่า มา.... แล้ว.

บางแห่ง ท่านวางแต่นามศัพท์ แต่มีอำนาจเปลี่ยนกาลแห่งบท

กิริยาในพากย์เช่นเดียวกับ หิ นาม. อุ, ตตฺถ. **นาม** ตฺวํ โมฆปุริส ยํ ตฺวํ อสทฺธมฺมํ สมาปชฺชิสฺสสิ. [มหาวิภงฺค ๑/๓๖ " แน่ะโมฆบุรุษ, ท่านมาสมสู่แล้วซึ่งอสัทธรรม... ไรนั่น ในองคชาตของมาตุคามนั้น." (อรรถกถา [สมนฺต ๑/๒๕๕] แก้อรรถ ยํ ตวํ ว่า ยํ เป็นหีฬ-นัตถนิบาต [นิบาตในอรรถ เย้ย, หมิ่น], ตฺวํ เป็นไวพจน์ของ ตํ ศัพท์, ยํ ตฺวํ เมาะ ยํ ตํ, พึงเรียกเป็นวิเสสนะ. นาม ศัพท์นำเชื่อมว่า สมาปชฺชิสฺสสิ นาม).

แต่ หิ นาม ไม่เปลี่ยนกาลแห่งบทกิริยาก็มี อุ. กถํ หิ นาม มาทิโส อุจฺเจ อาสเน นิสีทิตฺวา ตสฺส ภควโต สาสนํ โสตพฺพํ มญฺเญยฺย.[สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๙] " บุคคลผู้เช่นกับเรา จะมาสำคัญ 'ข่าวสาสน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ว่าอันคนพึงนั่งบนอาสนะสูงสดับฟังอย่างไรได้." (พึงสังเกตการใช้วิภัตติกิริยาในพากย์).

(๑๒) คำ ๆเดียว แปลซ้ำ เช่น มุธา เปล่า ๆ โบราณเรียกชื่อพิเศษว่า วิจฉาวจนาเมณฑกนัย.

วิจฺฉา สํสกฤตเป็น วีปฺสา แปลว่า ซ้ำ, วิจฉาวจนะ ก็คือคำซ้ำ, เป็นคำไขของ อาเมณฑก.

อาเมณฑ หรือ อาเมณฑก แปลว่า กล่าวซ้ำ. อาเมณฑิตวจนะ ใช้หมายในที่ทั่วไปถึงคำที่กล่าวซ้ำ ๒ ครั้ง เพราะความร่าเริง เช่น สาธุ สาธุ เป็นต้น ดังคาถาว่า:

ภเย โกเธ ปสํสายํ　　　ตุริเต โกติหลจฺฉเร
หาเส โสเก ปสาเท จ　　　กเร อาเมฑิตํ พุโธ.

[สมนฺต. ๑/๑๙๑]

"ปราชญ์พึงทำคำกล่าวซ้ำ ในเพราะความกลัว, ความโกรธ, ความสรรเสริญ, ความรีบด่วน, ความอลหม่าน, ความอัศจรรย์, ความร่าเริง, ความโศก, ความเลื่อมใส."

แต่ วิจฉาวจนาเมณฑกนัย ในที่นี้ ไม่ใช่อาเมณฑิตวจนะ เพียงเอานัยมาใช้ในคำแปลเท่านั้น, และมุธา เปล่า ๆ ที่เป็นคุณบทของกิริยา ก็คือกิริยาวิเสสนะนั่นเอง.

อนึ่ง ยถา ที่ใช้ในอรรถซ้ำว่า 'ใด ๆ ' ท่านเรียกว่า วิจฺฉาวาจก เช่นในคำว่า ยถาธิปฺเปตํ. (โยชนา อภิ. [๑/๑๕๗] ว่า อธิปฺปิยติ อิจฺฉิยตีติ อธิปฺเปตํ, ยํ ย อธิปฺเปตํ ยถาธิปฺเปตํล ยถาสทฺโท วิจฺฉาวาจโก).

(๑๓) มีชื่อนิบาตที่ท่านเคยเรียกมาแต่ก่อน เช่น หิ ส่องความสังเขป เรียก สังเขปโชตก, ส่องความว่าธรรมเนียน หรือ ธรรมดา เรียกธัมมตาโชตก ดังคำว่า อตฺถสมฺปนฺนา หิ (ธรรมเนียนหรือธรรมดาผู้ที่ถึงพร้อมแล้วด้วยอรรถ). กิร' ขอทีเถอะ' เรียก ยาจนัตถะ, ตามความ ก็ตรงกับที่เป็นไปในอรรถ คือ ไม่ชอบใจ.

(๑๔) นิบาตโดยมากไม่ได้ยืนตัวอยู่ในอรรถอย่างเดียว จึงกำหนดให้แน่ลงไปทีเดียวได้ยาก ทั้งจะกล่าวให้สิ้นเชิงก็เป็นกายยาก เช่น ตถา ศัพท์บางแห่งใช้ในอรรถ วา ศัพท์ก็มี [โยชนา อภิ. ๑/๑๘๓]. นี้จะหาที่บอกไว้ในแบบได้ยาก เพราะเป็นการใช้พิเศษ. หรือเช่น ปาโต ปฏฺฐาย, อชฺช ปฏฺฐาย เห็นว่าควรบอก ปาโต และ อชฺช เป็นอปาทาน ใน ปฏฺฐาย.(บางแห่งใช้ว่า อชฺชโต ปฏฺฐาย ก็มี). ฉะนั้น

ต้องคำนึงถึงอรรถในที่นั้น ๆ เป็นข้อสำคัญ แม้จะพิเศษจากแบบ ก็ต้องถือว่าเป็นการใช้พิเศษเฉพาะแห่ง ๆ ไป.

นิบาตโดยเอกเทศ

๑๒. จะยกนิบาตมีอรรถหลายอย่างบางนิบาตที่กล่าวมาแล้วตามหมวดในข้อก่อน แต่ยังไม่สิ้นอรรถที่ใช้ มาประมวลกล่าวโดยเอกเทศ กับทั้งนิบาตที่แปลออกไปอันไม่อาจจัดเข้าหมวดได้ทีละ-ศัพท์ คือ :-

(๑) อถ, อถวา, อถโข ใช้อรรถตามชื่อสัมพันธ์ ดังต่อไปนี้ :-

วากยารัมภโชตก. อถ ก็.

สมุจจยัตถะ. อถ ด้วย.

วิกัปปัตถะ. อถ หรือ, บ้าง; อถวา หรือว่า, อีกนัยหนึ่ง.

ปริกัปปัตถะ. อถ ถ้าว่า.

อรุจิสูจนัตถะ. อถโข แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น.

ปุจฉนัตถะ. อถ (๑๑๙๐) ดังเราถาม คำแปลในบาลี-ลิปิกรม).

กาลสัตตมี. อถ ครั้นนั้น, อถโข ครั้งนั้นแล. (ถ้ามีบทนามนามก็เป็นวิเสสนะ เช่น อถโข กาเล ในกาลนั้นแท้จริง).

อถ กาลสัตตมี ที่คู่กับยทา (ยทา-อถ) = ตทา อุ. :-

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา ฯเปฯ

อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา.

[มหาวคฺค ๔/๒]

"เมื่อใดแล ธรรม ท. ปรากฏ....**เมื่อนั้น** ความสังสัยของ

พราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป."

ตติยาวิเสสนะ. อถ. (เมาะ สจฺจโต) โดยแท้. อุ. ปญฺญา นาม น ปจิตฺวา ขาทนตฺถาย กตา, อถโข วิจารณตฺถาย กตา. [กุณฺฑลเกสีเถรี. ๔/๑๐๖] "ชื่อว่าปัญญา ทำไว้เพื่อประโยชน์ต้มกินหามิได้, ทำไว้เพื่อประโยชน์วิจารณ์โดยแท้.

ลักขณวันตะ. อถ. อุ. อถ กสฺมา น อุจฺจินิโต [สมนฺต. ๑/๗] "เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร พระเถระจึงไม่เลือกพระอานนฺท์." (อถาติ อุจฺจิตพฺพภาเว สติ. โยชนา ๑๒๘). หรือดัง อถ กิญฺจรหิ, อถ โกจรหิ ที่กล่าวแล้วในข้อปุจฉนัตถะ.

อถ ที่กล่าวความสืบต่อไปจากตอนต้น (ปฐมํ-อถ) แปลกันว่าในภายหลัง ดังคำว่า อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา, อเถกทิวสํ. ในบางแห่งอาจแปลโดยอรรถว่า แล้ว, ครั้นแล้ว, ดัง อุ. ว่า วนฺทิตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธํ อาทิโต **อถ** ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ "ไหว้พระสัมมาสัมพุทธะแต่ต้น แล้ว (ไหว้) พระธรรมและพระสงฆ์."

อถ จ ปน เป็นนิบาตหมู่ ใช้ในความท่อนหลังที่กล่าวชมหรือติ น่าเรียกรวมว่า สัมภาวนโชตกนิปาตสมุหะ หรือ ครหโชตกนิปาตสมุหะ ตามความ, ตรงกับความไทยว่า ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

โก นุ โข โภ โคตม เหตุ โก ปจฺจโย; ยนฺติฏฺฐเตว นิพฺพานํ, ติฏฺฐติ นิพฺพานคามี, ติฏฺฐติ ภวํ โคตโม สมาทเปตา; อถ จ ปน โภโต โคตมสฺส สาวกา โภตา โคตเมน เอวํ

โอวทิยมานา เอวํ อนุสาสิยมานา; อปฺเปกจฺเจ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธนฺติ, เอกจฺเจ นาราเธนฺติ. [ม. อุป, คณกโมคฺคลฺลาน. ๑๔/๘๕] "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ, เหตุอะไรหนอแล ปัจจัยอะไร, เพราะเหตุปัจจัยไรเล่า พระนิพพานก็มีอยู่, ทางให้ถึงพระนิพพานก็มีอยู่, พระโคดมผู้เจริญผู้ชักนำก็มีอยู่, **ถึงอย่างนั้น** พระสาวก ท. ของพระโคดมผู้เจริญ ผู้อันพระโคดมผู้เจริญโอวาทอยู่อย่างนั้น อนุสาสน์อยู่อย่างนั้น, บางพวกก็ยังพระนิพพานที่สำเร็จโดยส่วนเดียวให้สัมฤทธิ์, บางพวกก็ไม่ให้สัมฤทธิ์. " **(ยํ** เป็นปฐมาวิภัตติ ใช้ในอรรถเหตุ, เรื่องนี้จะมีแสดงข้างหน้า).

อุ. ที่ ๒

สามเณเรน อิทาเนว ภตฺตํ ภตฺตํ; **อถ จ** ปน สุริโย นภมชฺฌํ อติกฺกนฺโต ปญฺญายติ. [สุขสามเณร. ๕/๙๓] "ภัตรอันสามเณรฉันเสร็จเดี๋ยวนี้เอง. ก็แต่ว่า อาทิตย์ปรากฏเลยท่ามกลางฟ้าแล้ว."

อถ จ ปน ใช้วางในพากยางค์ที่เป็นตอนหนึ่งของพากย์ก็มี อุ. :-

อุ. ที่ ๑

อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา อนฺธ อจกฺขุกา อชานนฺตา อาโรคฺยํ อปสฺสนฺตา นิพฺพานํ; อถ จ **ปนิมํ** คาถํ ภาสนฺติ ... [ม. ม. มาคณฺฑิย. ๑๓/๒๘๒] "ปริพาชก ท. ผู้อัญญเดียรถีย์ ผู้บอด ไม่มี

จักษุ ไม่รู้ความไม่มีโรค ไม่เห็นนิพพาน, ก็แต่ว่า ย่อมกล่าวคาถานี้..."

อุ. ที่ ๒

ภทฺเท ตฺวํ อิโต ปุพฺเพ อมฺเหหิ น ทิฏฺฐปุพฺพา; **อถ จ ปน** โน มหนฺตํ สกฺการํ กโรสิ. [โสเรยฺยตฺเถร. ๒/๑๖๐] "นางผู้เจริญ, หล่อน อันเราไม่เคยเห็นในก่อนแต่นี้ ก็แต่ว่าทำสักการะใหญ่แก่เรา."

อุ. ที่ ๓

สพฺเพ เนว เอกิสฺสา มาตุ ปุตฺตา, น เอกสฺส ปิตุ, นาปิ วีตราคา; **อถ จ ปน** อวเสสานํ อตฺถาย ปฏิปาฏิยา ชีวิตํ ปริจฺจชึสุ. [สงฺกิจฺจสามเณร. ๔/๑๒๙] " ภิกษุ ท. นั้นทั้งหมด ไม่ใช่เป็นบุตรร่วมมารดา ไม่ใช่เป็นบุตรร่วมบิดา, ทั้งไม่ใช่เป็นผู้ปราศจากราคะ, ก็แต่ว่า บริจาคชีวิตเพื่อประโยชน์แห่งภิกษุ ท. ที่เหลือโดยลำดับ."

พากย์เช่นนี้ นักเรียนมักตัดเป็น ๒ พากย์ แต่เห็นว่าไม่ตัดก็ได้ เพราะพากยางค์ก็เป็นข้อความตอนหนึ่ง ๆเหมือนกัน จึงเป็นฐานะที่จะวางนิบาตจำพวกต้นข้อความลงได้.

อถ จ ปน วางอย่างกิริยาวิเสสนะก็มี. อุ. เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ ปุริโส ทฬิทฺโท อสฺสโก อนาฬฺหิโย ตสฺส อกามสฺส วิลํ โอลคฺเคยฺยุํ อินฺนฺเต อมฺโภ ปุริส มํสํ ขาทิตพฺพํ มูลญฺจ อนุปฺปทาตพฺพนฺติ, เอวเมว โข พฺราหฺมณ พฺราหฺมณา อปฺปฏิญฺญาย เตสํ สมณ-

พฺราหฺมณานํ **อถ จ ปนิมา** จตสฺโส ปาริจริยา ปญฺญเปนฺติ. [ม.ม. เอสุการีสุตฺต. ๑๓/๖๑๑] "พราหมณ์, ชน ท. พึงแขวนส่วนเนื้อ (โค) แก่บุรุษผู้ขัดสนจนยาก ไม่ปรารถนาว่า ' บุรุษผู้เจริญ, ท่านพึงเคี้ยวกินเนื้อนี้ และพึงให้มูลค่า' แม้ฉันใด; พราหมณ์ ท. ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ย่อมบัญญัติปาริจริยา ๔ นี้ ก็แต่ด้วยความไม่รับรองแห่งสมณ-พราหมณ์ ท. นั้น."

อุ.นี้อาจเรียงแยกอนุประโยคได้ ดังนี้ :-

ก. เอวเมว โข พฺราหฺมณ พฺราหฺมณา อิมา จตสฺโส ปาริจริยา ปญฺญาเปนฺติ; อถ จ ปน เต สมณพฺราหฺมณา น ปจฺจญฺญาสุํ.

ข. เอวเมว โข พฺราหฺมณ พฺราหฺมณา, สมณพฺราหฺมณา น ปจฺจญฺญาสุํ; อถ จ ปน เตสํ อิมา จตสฺโส ปาริจริยา ปญฺญเปนฺติ.

นิปาตสมุหะนี้ บางท่านก็แยกเรียงตามที่เห็นสมแก่อรรถในที่นั้นๆ.

(๒) อปิ ท่านว่าเป็นอุปสัค, โดยมากใช้เป็นนิบาตดังกล่าวมาแล้ว, ใช้เป็นอุปสัคตาม อุ. ที่ท่านแสดงไว้ คือ อปิธานํ (๑๑๘๓). อปิ ใช้ในอรรถที่กล่าวแล้วในข้อก่อน คือ สมุจจยัตถะ, (และวิกัปปัตถะ), ปุจฉนัตถะ, อเปกขัตถะ, สัมภาวนัตถะ, ครหัตถะ.

อนึ่ง อปิ โบราณท่านแปลแปลก ๆหลายอย่าง, ที่ควรกล่าวคือ อนึ่งโสด, โดยแท้, เออก็, อปิ (อนึ่งโสด) เรียกวิกัปปัตถะหรืออปรนัย; อปิ (โดยแท้) เรียกวิกัปปัตถะ, สัมภาวะ หรือ ครหะ

ตามควร; อปิ (เออก็), อปิจ (เออก็) , บางท่านเรียกโจทนัตถะ.
อุ. :-

อุ. ที่ ๑

อปิ นุ หนุกา สนฺตา. [มหลฺลกตฺเถร. ๗/๗๗] "เออก็ คางของเราล้าแล้ว."

อุ. ที่ ๒

อปิ อตรมานานํ ผลาสาว สมิชฺฌติ.

[ขุ. ชา. เตมิย. ๒๘/๑๕๖]

"**เออก็** ความหวังในผล ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ไม่ด่วนเห็นแต่ได้."

(คำแปลนัยมงคลวิเสสกถา. ศก ๑๒๕).

อปิ ในที่บางแห่ง แสดงความปริกัป (=สเจ) ก็มี.

อปิจ โข ปน อปิจ ปน เป็นนิบาตหมู่ ส่งความวิกัป น่าเรียกว่า วิกัปปัตถนิปาตสมุหะ ตรงกับความไทยว่า ถึงอย่างไรก็ดี ถึงกระนั้นก็ดี. อีกอย่างหนึ่ง ส่องอปรนัย น่าเรียกว่า อปรนยโชตก-นิปาตสมุหะ ตรงกับความไทยว่า ก็อีกอย่างหนึ่งแล, โบราณใช้ว่า แม้นอันหนึ่งโสด. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

มนุสฺสานํ เอตํ ปสาทภญฺญํ, อนาปตฺติ ภิกฺขเว ปสาทภญฺเญ; **อปิจ โข ปน** พฺราหฺมณสฺส อรหนฺเตสุ อธิมตฺตํ เปมํ; ตสฺมา

ตุมฺเหหิปิ ตณฺหาโสตํ เฉตฺวา อรตฺตเมว ปตฺตุํ ยุตฺตํ. [ปสาท-
พหุลพฺราหฺมณ. ๘/๑๐๓] "คำนั่นเป็นการกล่าวด้วยความเลื่อมใสแห่ง
มนุษย์ ท. , ภิกษุ ท., ไม่เป็นอาบัติ ในเพราะการกล่าวด้วยความเลื่อมใส;
ถึงกระนั้นก็ดี พราหมณ์มีความรักมีประมาณยิ่งในพระอรหันต์ ท.,
เพราะฉะนั้น ก็ควรที่ท่าน ท. จะตัดกระแสตัณหาบรรลุพระอรหัต
แท้เทียว."

อุ. ที่ ๒

ตสฺมา น สุตํ มงฺคลํ; **อปิจ โข ปน** มุตํ มงฺคลํ.
[มงฺคลตฺถ. ๑/๓] "เพราะเหตุนั้น สุตะไม่ใช่มงคล, แม้อนึ่งโสด
มุตะเป็นมงคล."

อุ. ที่ ๓

อโห เต ภาริยํ กมฺมํ กตํ, กสฺมา มยฺหํ นาจิกฺขิ; อปิจ
ปน เต เถโร ขมาปิโต [โสเรยฺยตฺเถร. ๒/๑๖๑] "โอ ! กรรม
หนักอันท่านทำแล้ว, เพราะเหตุไร จึงไม่บอกแก่ฉัน ; อีกอย่างหนึ่งแล
พระเถระอันท่านให้อดโทษแล้วหรือ." อุ. นี้ แยกเรียก อปิจอปรนย,
ปน ปุจฉนัตถะ (อนึ่งเล่า) ก็ได้.

นิปาตสมุหะนี้ บางท่านแยกเรียงตามที่เห็นสมแห่อรรถในที่นั้น ๆ.

อปิ นาม เรียกวิกัปปัตถะ เหมือน อปฺเปว นาม (ชื่อแม้
ไฉน, ทำอย่างไรเสีย) อุ. :-

อุ. ที่ ๑

อปิ นาม เอวรูโปปิ รกฺขโส ธมฺมํ ชาเนยฺย. (รสวาหิณี,
อุรคสุตฺต) "ชื่อแม้ไฉน รากษสเห็นปานนี้พึงรู้ธรรม."

อุ. ที่ ๒

อปิ นาม อชฺช ลเภยฺยาม. [มงฺคลตฺถ. ๑/๑๒๑] "ทำ**อย่างไรเสีย** วันนี้ เราพึงได้."

อปฺเปว นาม ว่ามาจาก อปิ+เอว+นาม, เพราะ อปิ เมื่อมีสระตามมา บางครั้งกลายเป็น อปฺป จึงเป็น อปฺเปว นาม.

อนึ่ง ปิ ว่าเป็นรูปตัดของ อปิ เนื่องจากการสนธิก่อน,เพราะอปิ เมื่อสนธิกับศัพท์หน้า อ ย่อมกลายไปโดยวิธีสนธิ เช่น อชฺชาปิ จาปิ นาปิ หรือหายไป เช่น มนุสฺโสปิ วาปิ สพฺเพปิ, จึงเกิดเป็นรูป ปิ ขึ้นใช้อีกศัพท์หนึ่ง โดยไม่คำนึงถึง อ ต้นศัพท์ เช่น ทุติยมฺปิ อิติปิ ถ้าเป็น อปิ ต้องสนธิเป็น ทุติยะมะปิ อิตีปิ หรือ อิจฺจาปิ), และบทเช่น มนุสฺโสปิ วาปิ สพฺเพปิ จะเขียนว่า มนุสฺโสปิ (มนุสฺโส' ปิ), วาปิ (วา' ปิ) , สพฺเพปิ (สพฺเพ' ปิ) ก็ได้; ว่า มนุสฺโส ปิ, วา ปิ, สพฺเพ ปิ ก็ได้.

(๓) อลํ ท่านว่า (๑๑๙๐) ใช้ในอรรถ ภูสนะ (พอ) อุ. อลํ-กาโร'ทำให้ (งาม) พอ' บ้าง, วรรณะ(ปฏิกเขปะ หรือปฏิเสน = อย่าเลย) อุ. อลํ เม พุทฺเธน ' อย่าเลยด้วยพระพุทธเจ้าของเรา' บ้าง, ปริยัตติ (พอ, ควร, อาจ, สามารถ) อุ. อลเมตํ สพฺพํ ' ทั้งหมดนี้พอ' บ้าง แต่ทางสัมพันธ์คงเรียกตามเนื่องอยู่ในประโยค อุ. :-

อุ. ที่ ๑ (วารณะ)

อลํ อยฺย, มาตา เม ตชฺเชสฺสติ. [ปาฏิกาชีวก. ๓/๔๐] **"อย่าเลย** ผู้เป็นเจ้า, มารดาของข้าพเจ้าจะดุเอา" อลํ เรียกลิงคัตถะ

หรือ ปฏิกเขปลิงคัตถะ หรือ ปฏิเสธิลิงคัตถะ.

อุ. ที่ ๒ (ปริยัตติ)

ตตฺถ ทกฺโข **โหติ** อนลโส.... **อลํ** กาตุํ **อลํ** สํวิธาตุํ. [องฺ. จตุกฺก.๒๑/๔๖] "เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในกิจ ท. นั้น...เป็นผู้พอ (อาจ, สามารถ) เพื่อทำ, เป็นผู้พอเพื่อจัด." อลํ วิกติกัตตา ใน โหติ.

(๔) เอวํ นิบาต ใช้ในอรรถหลายอย่าง ประมวลกล่าวคือ :-

นิทัสสนะ แปลว่า อย่างนี้. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เอวํปิ เต มโน, เอหิ ตฺวํ มาณวก เยน สมโณ อานนฺโท เตนุปสงฺกมตุ อนุกมฺปํ อุปาทาย. [๑๑๘๖].

อุ. ที่ ๒

....ติ เอวเมเต ตโยปิ วินยาทโย เญฺยฺยา. [สมนฺต. ๑/๒๐] "วินัยเป็นต้น แม้ ๓ เหล่านี้ บัณฑิตพึงรู้**อย่างว่านี้.** [อิติ เอวํ ศัพท์ นิทัสสนะ ใน เญฺยฺยา. โยชนา ๑/๔๒].

อนึ่ง ท่านแสดง อิตฺถํ เป็น นิทัสสนะ คู่กับ เอวํ บ้าง. (๑๑๕๘).

อาการ แปลว่า ด้วยประการดังนี้. อุ. **เอวํ** พฺยา โข อหํ ภนฺเต ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ. [๑๑๘๖].

อุปเมยฺยโชตก แปลว่า ฉันนั้น. อุ . :-

เอวํ ชาเตน มจฺเจน กตฺตพฺพํ กุสลํ พหุํ.

[๑๑๘๖ และ วิสาขา. ๓/๗๙].

"**มัจจะผู้เกิดแล้ว** พึงทำกุศลให้มาก ฉันนั้น."

สัมปหังสนะ (ร่าเริง) แปลว่า อย่างนั้น.อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เอวเมตํ ภควา, เอวเมตํ สุคต. [๑๑๘๖ และ องฺ. ติก. ๒๑/๒๔๗] "ข้าแต่พระผู้มีพระภาค, ข้อนี้ อย่างนั้น, ข้าแต่พระสุคต, ข้อนี้ **อย่างนั้น**."

อุ. ที่ ๒

เอวํ ภทฺเท, **เอวํ** ภทฺเท. [อญฺญตรปุริส. ๓/๑๑๙] "นางผู้เจริญ, **อย่างนั้น**, นางผู้เจริญ, อย่างนั้น."

เอวํ ที่แสดงความร่าเริงหรือเลื่อมใส ใช้เป็นอาเมณฑิตวจนะ คือกล่าวซ้ำ เช่นเดียวกับสาธุ.

ปุจฉนะ หรือ **ปุจฉนัตถะ** แปลว่า อย่างนั้นหรือ. อุ. **เอวํ** กิร มหาราช. [อญฺญตรปุริส . ๓/๑๑๑] " มหาบพิตร, ได้ยินว่า **อย่างนั้นหรือ**."

วจนปฏิคคาหะ คือ **สัมปฏิจฉนัตถะ** แปลว่า อย่างนั้น. อุ. ต่อจากปุจฉนะ **เอวํ** ภนฺเต "**อย่างนั้น** พระเจ้าข้า."

เอวํ ที่เป็นคำรับว่าเป็นจริง บางอาจารย์เรียกว่า **สัจจวาจก-ลิงคัตถะ.**

อวธารณะ แปลว่า อย่างนี้, เทียว, เท่านั้น. อุ. **เอวํ** โน เอตฺถ โหติ. [องฺ. ติก. ๒๐/๒๔๖.๑๑๘๖] " ความเห็นของข้าพระ-พุทธเจ้า ในข้อนี้เป็นอย่างนี้." (ห้ามความเห็นอื่น).

นี้แสดงตามแนวอภิธานนัปปทีปิกา (๑๑๘๖), นอกจากนี้ ท่านยังแสดงว่าใช้ในอรรถอุปเทส (แนะนำ), ครหา (ติเตียน), ในอรรถ อิทํ ศัพท์ และปริมาณ.

ส่วนชื่อสัมพันธ์ พึงเรียกตามที่ใช้กัน และเรียกเป็นกิริยาวิเสสนะ ตติยาวิเสสนะ เป็นต้น ตามควร. ที่เป็นคำรับ คำแสดงความร่าเริง เรียกเป็นลิงคัตถะก็มี.

(๕) ตาวนิบาต โดยปกติ ก็เป็นพวกปริจเฉททัตถวาจก. บอกอรรถ คือ ความกำหนด (๑๑๔๑) ' เพียงนั้น' ใช้คู่กับยาว ' เพียงใด.' และ ยาว-ตาว นี้ ท่านยังแสดงอรรถละเอียดลงไปอีก คือ สากลฺย (นิรวเสส) 'เพียง' อุ. ยาวทตฺถํ ตาวคหิตํ ประโยชน์เพียงใด ถือเอาเพียงนั้น; มาณ; (ประมาณ) อวธิ (กำหนด); อวธารณ. (๑๑๙๓).

อีกนัยหนึ่ง ตาว ศัพท์ ท่านแสดงว่าใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ ปฐม, กม, วัคคัพภันตราเปกขน, อนุชานน. (ตาวสทฺโท ปฐมกม-วคฺคพฺภนฺตราเปกฺขนานุชานนสงฺขาเตสุ จตูสุ อตฺเถสุ วตฺติ โยชนา อภิ. ๑/๒๐๔).

เพราะ ตาว ใช้ในอรรถหลายอย่าง จึงแปลได้ตามอรรถหลายอย่างตามอรรถที่ใช้ เช่น ตาว ที่เป็น ปฐมัตถวาจก บอกอรรถ คือ ปฐม แปลว่า ก่อน, ที่เป็นกมัตถาวาจก บอกอรรถ คือ ลำดับ แปลว่า โดยลำดับ [= กเมน] เป็นต้น, แต่โดยมาก ใช้แปลกันเป็นปริจเฉทัตวาจก (เพียงนั้น) และปฐมัตถวาจก (ก่อน) เรียกชื่อว่ากิริยาวิเสสนะเป็นพื้น อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ติฏฺฐถ **ตาว** ภนฺเต [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๑๕] "หยุด**ประเดี๋ยว** ขอรับ."

อุ.ที่ ๒

ปจฺฉา เทว อาจิกฺขิสฺสามิ, ทารูนิ **ตาว** อาหารเปถ. [โพธิราชกุมาร. ๖/๒] "ข้าแต่เทวะ, ข้าพระองค์จักทูลภายหลัง, ขอพระองค์โปรดให้นำไม้ ท. **มาก่อน**."

อุ. ที่ ๓

ปสาธนํ ปน **ตาว** นิฏฺฐาติ. [วิสาขา. ๓/๕๕] "แต่เครื่องประดับ **ยัง** ไม่สำเร็จ." (ตาว กิริยาวิเสสนะ).

อุ. ที่ ๔

ภาติก ตรุณาปิจ **ตาว**. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๖] "พี่,เออก็**เดี๋ยวนี้** ท่านยังหนุ่มอยู่."

อุ. ที่ ๕

เตนหิ กติปิ **ตาว** สกฺขรา อาหร. [อนภิรตภิกฺขุ. ๑/๑๐๗]. "ถ้าอย่างนั้น เธอจงนำก้อนกรวด ท. มาเท่าจำนวนกหาปณ."

อุ. ที่๖

น ตาว สกฺขิสฺสาม วิตฺถาเรน ธมฺมํ เทเสตุํ. [สญฺชย. ๑/๘๗] "เราจักไม่อาจเพื่อจะแสดงธรรมโดยพิสดารเดี๋ยวนี้ได้."

อุ. ที่ ๗

ธนํ **ตาว** อมฺหากํ ธนํ อุปทาย กากณิกมตฺตํ. ทาริกาย ปน อารกฺขมตฺตาย ลทฺธกาลโต ปฏฺฐาย กึ อญฺเญน การเณน. [วิสาขา.

๓/๕๔] " ทรัพย์ เทียบทรัพย์ของเรา ก็เพียงกากณิก **เท่านั้น**, ถึงอย่างนั้น ประโยชน์อะไรด้วยเหตุอื่น จำเดิมแต่กาลที่ทาริกได้มาตรว่าอารักขา." ตาว อนุคคหัตถะ, ปน อรุจิสูจนัตถะ.

อุ. ที่ ๘

ตาว มหนฺเต นคเร. [วิสาข. ๓/๕๔] "ในนครอันใหญ่เพียงนั้น." ตาว มหทฺธนา มหาโภคา. [โสเรยฺยตฺเถร. ๒/๑๖๔] "มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก เพียงนั้น."

ตาวเทว กาลสัตตมี ' ในขณะนั้นนั่นเทียว, ในทันทีนั่นเทียว.' อุ. น ตาวเทว นิฏฺฐิตํ. [โพธิราชกุมาร. ๖/๒] "ไม่เสร็จ**ในขณะนั้นนั่นเทียว."**

ตาวเทว บางทีเหลือเพียง ตาวเท. อุ. รญฺโญ อาจิกฺขิ ตาวเท.

(๖) ธิ บอกอรรถ คือ ติเตียน (นินฺทาตฺถวาจก. ๑๑๖๐) แปลว่า ดังเราติเตียน, น่าติเตียน, เรียก นินทาตถะ หรือ คาหัตถะ อุ. :-

ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ ตโต ธิ ยสฺส มุญฺจติ.

[สารีปุตฺตเถร. ๘/๑๑๒]

ดังเราติเตียนคนผู้ประหารพราหมณ์, คนใดปล่อย (เวร) แก่ผู้ประหาร (ก่อน) นั้น, **เราติเตียนคนนั้น** กว่าคนผู้คนประหาร (ก่อน) นั้น."

ธิ เรียก ครหัตถะ หรือ ครหัตถลิงคัตถะ ไม่ต้องไขเป็นครหามิ. (อรรถกถาแห่งคาถานี้ ว่า ครหามิ ก็เพื่อแสดงความแห่ง ธิ ว่า 'ดัง

เราติเตียน.') หนฺตารํ อวุตฺตกัมม ใน ธิ.

ธิ เป็นวิกติกัตตาก็ได้. อุ. ธิรตฺถุ กิร โภ ชาติ นาม. [ที. มหา . ๑๐/๒๕] "ผู้เจริญ ท., ขอทีเถอะ ชื่อว่าชาติ (ความเกิด) พึงเป็นสภาพน่าติเตียน." (ธิตรถุ= ธิ+อุตฺถุ. อตฺถุ= ภเวยฺย). ธิ วิกติกัตตา ใน อตฺถุ. กิร น่าเห็นว่าบอกอรรถ คือ ไม่ชอบใจ.

(๗) สาธุ นิบาต ใช้ในอรรถหลายอย่าง ประมวลกว่า คือ :-

สัมปฏิจฉนัตถะ (๑๑๔๔) อุ. :-

อุ. ที่ ๑

สาธุ ภนฺเต. [มหากสฺสปตฺเถร. ๔/๕๘] " **สาธุ** ! พระเจ้าข้า."

อุ. ที่ ๒

สาธุ กเถสฺสามิ. [กุณฺฑลเกสี. ๔/๑๐๘] "**สาธุ** ! ฉันจักกล่าว."

อายาจนัตถะ อุ. :-

อุ. ที่ ๑

สาธุ ภนฺเต ภควา, อยนายสฺมา สารีปุตฺโต, เตนุปสงฺกมตุ อกฺกมฺปิ อุปาทาย. [องฺ ทุก. ๒๐/๘๒ "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ, **ดังข้าพระองค์ขอโอกาสอาราธนา!** ของพระผู้มีพระภาค จงทรงอาศัยความอนุเคราะห์เสด็จเข้าไปทางที่พระสารบุตรอยู่." (สาธูติ อายาจนตฺเถ นิปาโต. มโน. ปู. ๒/๕๒).

อุ. ที่ ๒

สาธาหํ ภนฺเต ปจวึ ปริวตฺเตยฺยํ [มหาวิภงฺค. ๑/๑๑] "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ, **ดังข้าพระองค์ขอโอกาสอนุญาต !** ข้าพระองค์

พึงให้แผ่นดินพลิก." สาธุ เป็นคำ อายาจนะ. (สาธูติ อาจนเมตํ. สมนฺต. ๑/๒๐๖).

อุ. ที่ ๓

สาธุ วตสฺส พฺรหฺมโลกมคฺคํ กเถถ. [สารีปุตฺตเถรสฺส-มาตุพฺราหฺมณ. ๔/๑๑๔] "ดังข้าพระองค์ขอโอกาสอาราธนา ! ขอพระองค์จงตรัสบอกทางแห่งพรหมโลกแก่พราหมณ์นั้น."

สัมปหังสนัตถะ อุ. **สาธุ สาธุ** สปฺปุริส.[มหาวิภงฺค. ๑/๑๒๙] **สาธุ, สาธุ !** (ดีละ, ดีละ), สัตบุรุษ." สาธุ เป็นคำแสดงความร่าเริง. (สาธุ สาธูติ สมฺปหํสนตฺเถ นิปาโต สมนฺต. ๑/๔๘๒).

สาธุ ต้นข้อความอย่างนี้ เรียกว่าลิงคัตถะก็ได้.

กติปยนิบาต

๑๓. ยังมีนิบาตอีกเล็กน้อย ใช้ในอรรถพิเศษ คือ :-

ตถา อนุกกัฑฒนัตถะ

(๑) ตถา ศัพท์ ที่วางไว้เบื้องหน้าบทหรือความท่อนหลัง ชักถึงบทเดียวหรือหลายบทข้างต้น หรือในความท่อนต้น เรียกชื่อว่า อนุกฺกฑฺฒนํ หรือ อนุกฺกฑฺฒนตฺโถ. อุ. ปหานงฺคาทิ-วเสน ปนสฺส วิเสโส อุปริ อาวิภวิสฺสติ. ตถา อรูปาวจร-โลกุตฺตเรสุปิ ลพฺภมานกวิเสโส. ในตัวอย่างนี้ ความท่อนต้นแสดงว่า ความแปลกกันแห่งฌานนั้น ด้วยสามารถแห่งองค์ที่พึงละเป็นต้น จักมีแจ้งข้างหน้า, ในความท่อนหลังวาง ตถา ศัพท์ ชักถึงบทว่า อุปริ อาวิภวิสฺสติ เพื่อไม่ใช้ซ้ำกัน เพราะความแปลกกันที่ได้อยู่แม้ในอรูปาวจระและโลกุตระก็จักมีแจ้งข้างหน้าเหมือนกัน. ท่านเรียก ตถา ศัพท์ว่า อนุกฺกฑฺฒนํ เรียก ลพฺภมานกวิเสโส ว่า ลิงฺคตฺโถ.พึงสังเกตว่า ท่านไม่เติม อุปริ อาวิภวิสฺสติ ในความท่อนหลังอีก, น่าเป็นเพราะเติมเข้ามา ก็จักซ้ำกัน ป่วยประโยชน์ที่วาง ตถา ศัพท์ไว้.

อธิบาย: [๑] ตถา ในอรรถนี้ ท่านเรียกชื่อเดียวกันกับนิบาตหมวดที่ ๒ ข้อ ๑๖๓ ในวากยสัมพันธ์ตอนต้น, เพราะฉะนั้น อนุก-กัฑฒนะ หรือ อนุกกัฑฒนัตถะ จึงมี ๒ คือ ใช้ จ ศัพท์เป็นพื้น ดัง

ท่านแสดงไว้ในแบบ ๑ ใช้ ตถา ศัพท์ ดังท่านเรียกในโยชนาที่แสดงในข้อนี้ ๑.

[๒] เมื่องวางตถาอนุกกัฑฒนะ ไม่ต้องเติมอนุกกัฑฒนิยะ คือบทเดียวหรือหลายบทที่ ตถา ศัพท์ชักถึง ในเวลาแปลหรือสัมพันธ์ เพราะมี ตถา ศัพท์แทนอยู่แล้ว. ในเวลาแปลยกศัพท์ ท่านเคยสอนให้ไข ตถา ศัพท์ไปหาบทที่ชัก ก็เพื่อให้ทราบว่า ตถา ชักบทไหน. อุ :-

อุ. ที่ ๑

ปหานงฺคาทิวเสน ปนสฺส วิเสโส อุปริ อาวิภวิสฺสติ. ตถา อรูปาวจรโลกุตฺตเรสุปิ ลพฺภมานกวิเสโส. [อภิธมฺมตฺถ. ปจปริจฺเฉท. น. ๘๗] "แต่ความแปลกกันแห่งฌานนั้น ด้วยสามารถแห่งองค์พึงละเป็นต้น จักมีแจ้งเบื้องหน้า, ความแปลกกันที่ได้อยู่แม้ในอรูปวาจรและโลกุตระทั้งหลายก็เหมือนกัน."

ใน อุ. นี้ ตถา ศัพท์ ชักบทว่า อุปริ อาวิภวิสฺสติ.

โยชนา [๑/๔๓๗] ว่า ตถาติ อนุกฺกฑฺฒนํ. อรูปาวจรโลกุตฺตเรสุปีติ (ปทํ) ลพฺภมานาติ ปเท อาธาโร. ลพฺภมานกวิเสโสติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

เตสญฺหิ จตุนฺนมฺปิ วตฺถุภูตานิ จกฺขฺวาทีนิ อุปาทารูปาเนว. ตถา อารมฺมณภูตานิปิ รูปาทีนิ. [อภิธมฺมตฺถ. ปจมปริจฺเฉท. น. ๗๘] "จริงอยู่ จักษุเป็นต้นทั้งหลาบ อันเป็นวัตถุแห่งวิญญาณแม้ ๔ เหล่านั้น ชื่อรูปอาศัยนั่นเทียว, รูปเป็นต้นทั้งหลายแม้ที่เป็นอารมณ์ ก็เหมือนกัน."

ใน อุ. นี้ ตถา ศัพท์ชักบทว่า อุปาทารูปานิ.

โยชนา [๑/๓๒๘] ว่า ตถาสทฺโท อนุกฺกฑฺฒนตฺโถ. ... อารมฺมณภูตานิปีติ (ปทํ) รูปาทีนีติ ปทสฺส วิเสสนํ. รูปาทีนีติ (ปทํ) ลิงฺคตฺโถ.

อุ. ที่ ๓

ตีหิ องฺคุลีหิ คเหตฺวา โถเก ตณฺฑุเล อทาสิ. ตถา มุคฺเค, ตถา มาเส. [พิฬาลปทกเสฏฺฐิ. ๕/๑๗] "เศรษฐีคนหนึ่ง ..ได้เอานิ้ว ๓ นิ้ว หยิบให้ข้าวสารหน่อยหนึ่ง, ได้ให้ถั่วเขียว**อย่างนั้น** (คือ เอานิ้ว ๓ นิ้ว หยิบ....หน่อยหนึ่ง), ได้ให้ถั่วเขียว**อย่างนั้น** (คือ เอานิ้ว ๓ นิ้ว หยิบ...หน่อยหนึ่ง), ได้ให้ถั่วทองอย่างนั้น."

ใน อุ. นี้ ตถา ศัพท์ทั้ง ๒ ชักถึง ตีหิ องฺคุลีหิ คเหตฺวา โถเก. ส่วน อทาสิ ละไว้วางตามวิธีเรียงธรรมดา จึงต้องเติมเข้ามา.

สัมพันธ์ประโยค ตถา มุคฺเค เป็นตัวอย่าง: (ตถาสทฺโท ตีหิ องฺคุลีหิ คเหตฺวา โถเกติ ปทานิ อากฑฺฒติ). ตถาสทฺโท อนุกฺกฑฺฒนตฺโถ. มุคฺเคติ ปทํ อทาสีติ ปเท อวุตฺตกมฺมํ. อทาสีติ ปทํ เสฏฺฐิติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ.

อุ. ที่ ๔

ปุถุชฺชนา อตฺตโนว วิสเย ปญฺหํ วิสชฺเชตฺวา โสตาปนฺนสฺส วิสเย ปญฺหํ วิสชฺเชตุํ นาสกฺขึสุ. ตถา สกาทาคามิอาทีนํ วิสเย โสตาปนฺนาทโย. [ยมกปาฏิหาริย. ๖/๔๕] "ปุถุชน ท. แก้ปัญหาในวิสัยของตนเท่านั้น ไม่ได้อาจเพื่อแก้ปัญหาในวิสัยของพระโสดาบัน, พระโสดาบันเป็นต้น **ก็เหมือนกัน** (คือแก้ปัญหาในวิสัยของตนเท่านั้น)

ไม่ได้อาจเพื่อแก้ปัญหาในวิสัยของพระสกทาคามี เป็นต้น."

สัมพันธ์ประโยค ตถา ฯ เป ฯ โสตาปนฺนาทโย เป็นตัวอย่าง: (ตถา ศัพท์ ชักถึง อตฺตโน ว วิสเย ปญฺหํ วิสชฺเชตฺวา). ตถา ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถะ. โสตาปนฺนาทโย สยกัตตา ใน น อสกฺขึสุ. น ศัพท์ ปฏิเสธ ใน อสกฺขึสุ. อสกฺขึสุ อาขยาตบท กัตตุวาจก. สกทาคามิอาทีนํ สามีสัมพันธ์ ใน วิสเย. วิสเย ภินฺนาธาร ใน ปญฺหํ. ปญฺหํ อวุตตกัมม ใน วิสชฺเชตุํ. วิสชฺเชตุํ ตุมัตถสัมปทาน ใน น อสกฺขึสุ.

อุ. ที่ ๕

ปุรโต ทฺวาทสโยชนิกา ปริสา อโหสิ. **ตถา** ปจฺฉโต จ อุตฺตรโต จ ทกฺขิณโต จ. [ยมกปฺปาฏิหาริย. ๖/๘๓] "ได้มีบริษัทแผ่ไป ๑๒ โยชน์เบื้องหน้า, ได้มีบริษัท (แผ่ไป) อย่างนั้น ทั้งเบื้องหลัง ทั้งเบื้องซ้าย ทั้งเบื้องขวา."

(ตถา ศัพท์ ชักถึง ทฺวาทสโยชนิกา). ปริสา สยกัตตา ใน อโหสิ. อโหสิ อาขยาตบท กัตตุวาจก. ตถา ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถะ. ปจฺฉโต อุตฺตรโต และ ทกฺขิณโต ตติยาวิเสสนะ ใน อโหสิ.

อีกอย่างหนึ่ง ตถา ศัพท์ ชักถึง ทฺวาทสโยชนิกา ปริสา อโหสิ. พึงบอกว่า ตถา ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถลิงคัตถะ. ปจฺฉโต เป็นต้น ตติยาวิเสสนะ ใน ตถา.

อุ. ที่ ๖

อคฺคิกฺขนฺโธ ปเนตฺถ อุทกธาราย อสมฺมิสฺโส อโหสิ. **ตถา** อุทธารา อคฺคิขนฺเธน. [ยมกปฺปาฏิหาริย. ๖/๘๔] "ก็ในยมกัป-

ปาฏิหาริยญาณนี้ กองไฟไม่ได้เจือกับท่อน้ำ, ท่อน้ำ ก็อย่างนั้น (ไม่ได้เจือ) กับกองไฟ."

(ตถา ศัพท์ ชักถึง อสมฺมิสฺโส). **ตถา** ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถะ. อุทกธารา ลิงคัตถะ. อคฺคิกฺขนฺเธน สหัตถตติยา ใน ตถา.(เช่นเดียวกับ อุทกธาราย สหัตถตติยา ใน อสมฺมิสฺโส).

อุ. ที่ ๗

มหาราช มนุสฺสตฺตํ นาม ทุลฺลภเมว. ตถา สทฺธมฺมสฺสวนํ, ตถา พุทฺธุปฺปาโท. [เอรกปตฺตนาคราช. ๖/๑๐๓] " มหาบพิตร, ชื่อว่าความเป็นมนุษย์ เป็นสิ่งที่ได้ยากนัก, การฟังสัทธรรมก็เหมือนกัน, ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าก็เหมือนกัน."

มหาราช อาลปนะ. มนุสฺสตฺตํ สยกัตตา ใน โหติ. โหติ อาขยาตบท กัตตุวาจก. นามศัพท์ สัญญาโชตก เข้ากับ มนุสฺสตฺตํ. ทุลฺลภํ วิกติกัตตา ใน โหติ. เอวศัพท์ อวาธารณะ เข้ากับ ทุลฺลภํ.

(ตถา ศัพท์ [ที่ ๑] ชักถึง ทุลฺลภํ). ตถา ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถะ. สทฺธมฺมสฺสวนํ ลิงคัตถะ.

(ตถา ศัพท์ [ที่ ๒] ชักถึง ทุลฺลโภ) . ตถา ศัพท์ อนุกกัฑฒนัตถะ. พุทฺธุปฺปาโท ลิงคัตถะ.

สรูปอธิบาย : ตถาอนุกกัฑฒนัตถะ เป็นนิบาตชักถึงบทเดียวหรือหลายบทในความท่อนต้น.

กิมงฺคํ ปน

(๒) กิมงฺคํ ปน ลงต้นความท่อนหลัง ที่ตรงกันข้ามกับความ

ท่อนต้น กล่าวถามความท่อนหลังนั้นให้กลับคล้อยตามความท่อนต้น, กิมงฺคํ เรียกชื่อว่า กิริยาวิเสสนํ (มีอะไรเป็นเหตุ), หรือ เหตุ (เพราะเหตุอะไร). ปนเรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ (ก็...เล่า,...เล่า). ในความท่อนหลัง ท่านไม่เรียงกิริยาไว้ พึงประกอบให้มีธาตุเดียวกับในท่อนต้น ด้วย ภวิสฺสนฺติ วิภัตติ, แล้วถ้าในท่องต้นมีปฏิเสธ ก็ต้องไม่มีปฏิเสธ, ถ้าในท่องต้นไม่มีปฏิเสธ ก็ต้องมีปฏิเสธ. อุ. ตาต มหลฺลกสฺส หิ อตฺตโน หตฺถปาทานปิ อนสฺสวา โหนฺติ น วเส วตฺตนฺติ, กิมงฺคํ ปน ญาตกา. ประกอบความท่อนหลังเต็มที่ว่า กิมงฺคํ ปน ญาตกา อสฺสวา ภวิสฺสนติ, วเส วตฺติสฺสนฺติ.

อธิบาย : [๑] กิมงฺคํ ปน โดยปกติใช้คู่กันไป มีอรรถและรูปประโยคดังที่แสดงแล้ว อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ตาต มหลฺลกสฺส หิ อตฺตโน หตฺถปาทาปิ อนสฺสวา โหนฺติ น วเส วตฺตสฺติ, **กิมงฺคํ** ปน ญาตกา. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๖] "พ่อ, ก็มือและเท้าของคนแก่ แต่ของตัวเองยังว่าไม่ฟัง ไม่เป็นไปในอำนาจ, ก็ญาติทั้งหลายจักว่าฟัง จักเป็นไปในอำนาจ มีอะไรเป็นเหตุเล่า."

กิมงฺคํสทฺโท. ภวิสฺสนฺตีติ จ วตฺติสฺสนฺตีติ จ ปททฺวยสฺส กิริยาวิเสสนํ. ปนสทฺโท ปุจฺฉตฺโถ ญาตกาติ ปทํ ภวิสฺสนฺตีติ จ วตฺติสฺสนฺตีติ จ ปททฺวเย สยกตฺตา. ภวิสฺสนฺตีติ จ วตฺติสฺสนฺตีติ จ ปททฺวยํ ญาตกาติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ. อสฺสวาติ

ปทํ ภวิสฺสนฺตีติ ปเท วิกติกตฺตา. วเสติ ปทํ วตฺติสฺสนฺตีติ ปเท อาธาโร.

อุ. ที่ ๒

อยฺโย หิ นาม ภเวสี สีเลสุ ปริปูริการี ภวิสฺสติ, **กิมงฺคํ ปน** มยํ. [องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๔๑] "ก็ภเวสีอุบาสกผู้หัวหน้ามาทำให้บริบูรณ์ในศีล ท. แล้ว, ก็เรา ท. จักไม่ทำให้บริบูรณ์ในศีล ท. **เพราะเหตุอะไรเล่า."** กิมงฺคํ เหตุ ใน น ภวิสฺสาม.

ประกอบเต็มที่ว่า กิมงฺคํ ปน มยํ สีเลสุ ปริปุริการิโน น ภวิสฺสาม. อรรถกถา [มโน. ปู. ๓/๗๗] ว่า กิมงฺคํ ปน มยนฺติ มยํ ปย เกเยว การเณร ปริปูริปาริโน น ภวิสฺสาม.

[๒] กิมงฺคํ มีนิยมแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ' ป่วยกล่าวดังหรือ, กล่าวไปทำอะไร, ป่วยกล่าวไปไย.' ดัง อุ. ที่ ๑ ท่านแปลว่า ' ก็จักกล่าวไปทำอะไร ถึงญาติ ท.' ในอรรถกถาบางแห่ง ก็แก้ความแห่งศัพท์ กิมงฺคํ ว่า 'คำอะไรจะต้องกล่าว.' บางท่านเรียกว่า กิมงฺคํ ที่แปลอย่างนี้ว่า ลิงคัตถะ

[๓] กิมงฺคํ ปน นี้มีความเท่า โก ปน วาโท ดังในประโยคว่า :

ประโยคที่ ๑

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตํปิ จ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตาจิตฺตํ ภาเวติ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริตฺตชฺฌาโน วิหรติ สตฺถุสาสานกโร โอวาทปฏิกโร อโมฆํ รฏฺจปิณฺฑํ กุญฺชติ, **โก ปน วาโท เย**

นํ พหุลีกโรนฺติ, [องฺ. เอก. ๒๐/๑๒] "ภิกษุ ท., ถ้าภิกษุ ย่อมเจริญจิตมีเมตตา แม้ชั่วลัดนิ้วมือ, ภิกษุ ท., ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ไม่เหินห่างจากฌาน ทำศาสนา ทำโอวาท ของพระศาสดาอยู่ ย่อมบริโภคก้อนข้าวของชาวแคว้นไม่เปล่า, ก็จะกล่าวไปทำอะไรถึงภิกษุ ท. ที่ทำจิตนั้นให้มาก."

ประโยคที่ ๒

อิเมสมฺปิ จนฺทิมสุริยานํ เอวํ มหิทฺธิกานํ เอวํ มหานุภาวานํ เตชสา เตชํ ปริยาทิเยยฺยาถ, **โก ปน วาโท** อญฺญติตฺถิยานํ ปริพฺพชกานํ. [องฺ. ทสก. ๒๔/๑๓๙] "ท่าน ท. พึงครอบงำเดชแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ แม้เหล่านี้ด้วยเดช, จะกล่าวไปทำอะไรถึงพวกปริพาชกอัญญเดียรถีย์."

ประโยคที่ ๓

จิตฺตุปฺปาทมฺปิ โข อหํ จุนฺท กุสเลสุ ธมฺเมสุ พหุการํ วทามิ, โก ปน วาโท กาเยน วาจาย **อนุวิริยนาสุ**. [สลฺเลขสุตฺต. ๑๒/๗๘] "จุนทะ, เรากล่าว แม้ความเกิดแห่งจิตในกุศลธรรม ท. แล ว่ามีอุปการะมาก, **จะกล่าวไปทำอะไร**ในการทำเนือง ๆ ทางกายทางวาจก."

ผูก อุ. ที่ ๑ แบบประโยคที่ ๑

ตาต มหลฺลกสฺส หิ อตฺตโน หตฺถปาทาปิ อนสฺสวา โหนฺติ น วเส วตฺตนฺติ, โก ปน วาโท เย ญาตกา. (เย ญาตกา เป็น

ประโยค ย ส่วนหนึ่ง, ญาตกา เป็นลิงคัตถะ หรือ สยกัตตา ใน โหนฺติ ก็ได้, ต้องเติม ต ศัพท์รับที่ประโยค โก ปน วาโท, ประกอบเป็น เตสํ [ญาตกานํ] หรรือ เตสุ [ญาตเกสุ] ก็ได้.)

ผูก อุ. ที่ ๑ แบบประโยคที่ ๒

ตาต...วตฺตนฺติ, โก ปน วาโท ญาตกานํ. .

ผูก อุ. ที่ ๑ แบบประโยค ที่ ๓

ตาต...วตฺตนฺติ, โก ปน วาโท ญาตเกสุ.

สรูปอธิบาย: กิมงฺคํ เป็นกิริยาวิเสสนะหรือเหตุ. ถ้าแปลขึ้นก่อนว่า ' กล่าวไปทำอะไร ' บางท่านเรียกเป็นลิงคัตถะ.

ปเคว

(๓) ปเคว ลงต้นความท่อนหลังที่สนับสนุนความท่อนต้น แต่แสดงความแรงกว่า เรียกชื่อว่า กิริยาวิเสสนํ, ศัพท์นี้อรรถกถาแก้อรรถว่า ปฐมญฺเญว (ก่อนนั่นเทียว หมายความว่ายิ่งกว่า) โดยชุกชุม, ว่า อติวิย (เกินเปรียบ) บ้าง. อุ.โส เจ อธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา. ความท่อนต้นแสดงว่า ถ้าพระราชาประพฤติอธรรม, ความท่อนหลังส่งความให้แรงยิ่งขึ้นว่า ประชาชนนอกนี้ก็ย่อมประพฤตินักเทียว.

อธิบาย: [๑] ปเคว เป็นกิริยาวิเสสนะ ลงในความท่อนหลังเพื่ออรรถดังแสดงแล้ว. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

โส เจ อธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา.

[อุมฺมาทนฺตีชาตก. ๒๘/๒๐]

"ถ้าพระราชาทรงประพฤติอธรรม ประชาชนนอกนี้ ย่อมประพฤติ **แน่แท้."** (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงแปล เรียบเรียงว่า "เมื่อพระราชามิได้ประพฤติสุจริตธรรม ประชาชนอันเศษ ก็มิได้ประพฤติสุจริตธรรม**เหมือนกัน** [๑]").

ปเควสทฺโท จรตีติ ปทสฺส กิริยาวิเสสนํ.

ชาตกัฏฐกถา [๘/๕๑] ว่า ปเควาติ ตสฺมึ อธมฺมํ จรนฺเต อิตรา ปชา ปเคว จรติ อติวิย กโรตีติ. อตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

จตูสุ ปน ทีเปสุ จกฺกวตฺติสิรึ ทาตุํ สมตฺถา มาตาปิตโร นาม ปุตฺตานํ นตฺถิ, ปเคว ทิพฺพสมฺปตฺตึ วา ปฐมชฺฌานาทิสมฺปตฺตึ วา. [โสเรยฺยตฺเถร. ๒/๑๖๔] "ก็ชื่อว่ามารดาบิดาผู้สามารถเพื่อให้ จักรพรรดิสิริในทวีปทั้ง ๔ แก่บุตร ท. ย่อมไม่มี, มารดาบิดาผู้สามารถ จะให้ทิพพสมบัติหรือสมบัติมีปฐมฌานเป็นต้น ย่อมไม่มีก่อนแท้."

ปเควสทฺโท นตฺถีติ ปทสฺส กิริยาวิเสสนํ.

อุ. ที่ ๓

โก นุ โข โภ โคตม เหตุ โก ปจฺจโย; เยเนกทา ทีฆรตฺตํ สชฺฌายกตาปิ มนฺตา นปฺปฏิภนฺติ, ปเคว อสชฺฌายกตา. [องฺ.

๑. จากหนังสือนิบาตชาดก เล่ม ๑๖ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ หน้า ๑๙๕.

ปญฺจก. ๒๒/๒๕๗] " ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ, เหตุอะไรหนอแล ปัจจัยอะไร ที่เป็นเหตุไม่แจ่มแจ้งแห่งมนต์ ท. แม้ที่ทำสาธยายไว้ตลอดกาลนาน, มนต์. ท. ที่ไม่ได้ทำสาธยายไว้ ยิ่งไม่แจ่มแจ้ง**ก่อนเทียว."**

อรรถกถา [มโน. ปู. ๓/๘๐] ว่า ปเควาติ ปฐมญฺเญว.

อุ. ที่ ๔

ยโตหํ ภนฺเต ชาโต นาภิชานามิ สุปินนฺเตนปิ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวิตา. **ปเคว** ชาคโร. [มหาวิภงฺค ๑/๓๗๕] "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ, ตั้งแต่ข้าพระองค์เกิดแล้ว ไม่รู้จักเสพเมถุนธรรมแม้ด้วยความฝัน, ตื่นอยู่ ก็ยิ่งไม่รู้จัก**ก่อนทีเดียว."** ปเคว ชาคโร อรรถกถา [สมนฺต. ๑/๘๕] แก้ว่า ชาครนฺโต ปน ปฐมํเยว น ชานามิ.

[๒] รูปประโยคความท่อน ปเคว คล้อยตามความท่อนต้น ไม่กลับกันเหมือน กิมงฺคํ พึงสังเกตจาก อุ. ที่แสดงแล้ว. แต่ ปเคว นี้ ท่านแปลว่า "ป่วยกล่าวดังหรือ" อย่ากิมงฺคํ ที่แปลอย่างนั้นก็มี ดังเช่น จะแปลว่า อุ. ที่ ๒ ว่า "จะกล่าวไปทำอะไร ถึง (จักมีมารดาบิดาผู้สามารถจะให้) ทิพพสมบัติ หรือสมบัติมีปฐมฌานเป็นต้น." ถ้าแปลอย่างนั้น ก็ต้องกลับรูปประโยค ทั้งตั้งประกอบกิริยาอย่างประโยค กิมงฺคํ.

[๓] ยังมีอีกศัพท์หนึ่งที่คล้ายกัน คือ ปเค แต่แปลว่า เช้า (สํสกฤตว่า ปฺรเค = อติปฺราต). ปเคว ในที่บางแห่ง ใช้เป็นกิริยาวิเสสนะธรรมดา. อุ. ปเควตรํ อาคจฺเฉยฺย. [ม. อุ. อนุรุทฺธ. ๑๔/๒๘๔] "พึงมาเช้าสักหน่อย."

บางแห่งใช้ ปุพฺเพว มีความคล้าย ปเคว (ปฐมญฺเญว) เช่น

ยา ตถารูปสฺส ทิฏฺฐิ, สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ; ฯ เป ฯ โย ตถารูปสฺส สมาธิ, สฺวาสฺส โหติ สมฺมาสมาธิ; ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ. [สฬายตนวิภงฺคสุตฺต. ๑๔/๕๒๕] "ทิฏฐิของบุคคลผู้เห็นปานนั้นใด ทิฏฐิของเขานั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สมาธิของบุคคลผู้เห็นปานนั้นใด สมาธิของเขานั้น เป็นสัมมาสมาธิ, ก็กายกรรม วจีกรรม อาชีพของเขาย่อมบริสุทธิ์ดีในก่อนทีเดียวแล."

สรูปอธิบาย : ปเคว เป็นกิริยาวิเสสนะ.

ยญฺเจ-เสยฺโย

(๔) ยญฺเจ - เสยฺโย โดยปกติใช้คู่กันในความ ๒ ท่อนที่แสดงความหย่อนยิ่ง ตรงกันข้าม, เสยฺโย วางในความท่อนต้นที่แสดงความในทางดีกว่า, ยญฺเจ วางในความท่อนหลังที่แสดงความในทางด้อย หรือปฏิเสธในทางดีตรงกันข้ามกับความในท่อน เสยฺโย. ยญฺเจ ใช้คงรูปอยู่อย่างเดียว จนสงเคราะห์เป็นนิบาต ใช้ในอรรถเป็นสัพพนาม ๑ เป็นนิบาต ๑.

ยญฺเจ ใช้เป็นสัพพนามนี้ ยํ เป็นวิเสสนะเป็นพื้น , เจ ท่านแสดงเป็นนามมัตถนิบาตก็มี ท่านแสดงกับ ยํ เป็น ยมฺปน ก็มี, พึงเรียกชื่อว่า นามวาจก หรือสัญญาโชตก อย่างนามศัพท์, อีกอย่างหนึ่ง น่าเรียก ครหโชตก อย่าง ปน ศัพท์ ในอรรถนั้น, หรือปทปูรณะก็ได้.

ยญฺเจ ใช้เป็นนิบาตนั้น ท่านแสดงเฉพาะ ยํ บ้าง ยญฺเจ บ้าง ว่าเป็นนิบาตในอรรถปฏิเสธ คือปฏิเสธ เสยฺโย ประกอบว่า

ยญฺเจ เสยฺโย, มีอรรถเหมือน น เสยฺโน, พึงเรียกชื่อว่า ปฏิเสธัตถะ หรือปฏิเสธ เหมือนนิบาตหมวดปฏิเสธ. อีกอย่างหนึ่ง ยญฺเจ อมความปฏิเสธ เสยฺโย อยู่ในศัพท์ของตน (ไม่ต้องประกอบว่า ยญฺจ เสยฺโย) แปลว่า จะประโยชน์อะไร, จะประเสริฐอะไร, เรียกชื่ออย่างเดียวกัน, เรียกว่าครหโชตกก็น่าได้. อุ. ทณฺโฑว กิร เม เสยฺโย ยญฺเจ ปุตฺตา อนสฺสวา.

อธิบาย: [๑] ยญฺเจ-เสยฺโย นี้มีใช้มาก และใช้คงรูปเป็นอัพยยะ จึงว่าเป็นนิบาต ดังที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถา. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ทณฺโฑว กิร เม เสยฺโย ยญฺเจ ปุตฺตา อนสฺสวา.

[สํ.ส. ๑๕/๒๕๙]

แปล ยญฺเจ เป็นสัพพนาม

"บุตร ท. ใด ไม่ฟังคำ, ได้ยินว่า ไม้เท้าเทียวของข้าพเจ้าประเสริฐกว่าบุตร ท. นั้น ." ยํ วิเสสนะ ของ ปุตฺตา.

แปล ยญฺเจ เป็นนิบาต

"ได้ยินว่า ไม้เท้าเทียวของข้าพเจ้า ประเสริฐกว่า, บุตร ท. ผู้ไม่ฟังคำ **จะประเสริฐอะไร."**

แสดงสัมพันธ์เฉพาะ ยญฺเจ ปุตฺตา อนสฺสวา (ยญฺเจ เป็นนิบาต).

ก. ปตฺตา ลิงคัตถะ. ยญฺเจ ปฏิเสธัตถนิบาต. อนสฺสวา วิเสสนะ ของ ปุตตา.

ข. ปุตฺตา สยกัตตา ใน โหนฺติ. โหนฺติ อาขยาตบท กัตตุวาจก. ยญฺเจ ปฏิเสธ ใน เสยฺโย โหนฺติ. อนสฺสวา วิเสสนะ ของ ปุตฺตา. เสยฺโย วิกติกัตตา ใน โหนฺติ.

อุ. ที่ ๒

เสยฺโย อโยฺโฬ ภุตฺโต ตตฺโต อคฺคิสิขูปโม
ยญฺเจ ภุญฺเชยฺย ทุสฺสีโล รฏฺฐปิณฺฑํ อสญฺญโต

[วคฺคุมุทาตีริยภิกฺขุ. ๗/๑๗]

แปล ยญฺเจ เป็นสัพพนาม

"ก้อนเหล็กที่ร้อนเปรียบด้วยเปลวแห่งไฟ อันบรรพชิตผู้ทุศีล บริโภคแล้ว ยังดีกว่าก้อนข้าวของชาวเมือง ที่บรรพชิตผู้ทุศีลไม่สำรวม แล้วพึงบริโภค."

แปล ยญฺเจ เป็นนิบาต

"ก้อนเหล็กที่ร้อน...ยังดีกว่า, บรรพชิตผู้ทุศีล ไม่สำรวมแล้ว พึงบริโภคก้อนข้าวของชาวเมือง **จะดีอะไร."**

[๒] ยํ ในที่นี้ ว่าเป็นนิบาต จึงใช้เป็นวิเสสนะของนามนามได้ ทุกลิงค์และวจนะ . ยํ นิบาตนี้มีใช้อีกมาก, ที่ใช้เพลินไปแล้วก็มี เช่น อยฺนูน (ยํ+นูน)

[๓] จะแสดงอรรถกถาที่แก้ ยญฺเจ บางแห่ง :-

ยฺญเจติ นิปาโต. [สา. ป. ๑/๓๐๗ แก้ ยญฺเจ ปุตฺตา อนสฺสวา].

ยนฺติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโต. เจติ นามตฺเถ นิปาโต. ฯ เป ฯ อถวา ยนฺติ ปฏิเสธตฺเถ นิปาโต, [ชาตกฏฺจกถา ๒/๒๒] แก้ ยญฺเจ พาลานุกมฺโก ใน โรหินีชาตก].

ยญฺเจติ ปฏิเสธตฺเถ นิปาโต. เตน วสฺสสตํ หุตํ น เสยฺโยติ อตฺโถ. [มงฺคลตฺถทีปนี. ๑/๗๕ แก้ ยญฺเจ วสฺสสตํ หุตํ].

ยญฺเจ สาขสฺมิ ชีวิตนฺติ ยมปน... [ชาตกฏฺจกถา.๑/๒๓๒].

สรูปอธิบาย : ยญฺเจ ใช้เป็นสัพพนาม ยํ เป็นวิเสสนะเป็นพื้น, เจ เรียกชื่อว่าสัญญาโชตก หรือครหโชตก หรือปทปูรณะ. ยญฺเจ ใช้เป็นนิบาต เรียกชื่อปฏิเสธ.

หลักสัมพันธ์

๑๔. ในการแสดงสัมพันธ์ มีหลักที่ควรทราบต่อไปนี้:-

หลักทั่วไป

(๑) ในวจีวิภาคที่ ๓ ส่วนวากยสัมพันธ์ตอนต้นว่าด้วยวิธีสัมพันธ์ข้อ ๑๖๗ ว่า " บททั้งหลายในพากยางค์ก็ดี ในพากย์ก็ดี ย่อมมีความเนื่องถึงกับสิ้น, การเรียนให้รู้จักว่า บทไหนเนื่องกับบทไหน เรียกว่าเรียนสัมพันธ์. การแสดงวิธีสัมพันธ์นั้น มีใจความสำคัญอยู่ ก็เพียงให้รู้จักการเนื่องกันของบทเหล่านั้นอย่างเดียว จะรู้จักชื่อสังเขปหรือพิสดารไม่เป็นประมาณนัก, แม้ในคัมภีร์โยชนาพระวินัยและพระอภิธรรมก็ใช้บอกชื่ออย่างสังเขป, ในที่นี้จะดำเนินตามอย่างนั้นบ้าง." ความสั้น ๆ นี้ได้แสดงหลักการเรียนสัมพันธ์ไว้ทั้งหมด.

(๒) คำพูดในวากยสัมพันธ์แบ่งเป็น ๓ คือ บท, พากยางค์, พากย์. บททั้งหลายในพากยางค์ก็ดี ในพากย์ก็ดี ย่อมมีความเนื่องถึงกันสิ้น. การเรียนให้รู้จักว่าบทไหนเนื่องกันบทไหน เรียกว่าเรียนสัมพันธ์ ต้องอาศัยเข้าใจความเป็นสำคัญ , ส่วนชื่อเรียกต้องจำให้ได้.

(๓) ท่านว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต "ความหมายรู้กันได้ด้วยอักษรคือ ภาษา " เพราะฉะนั้น ทางที่จะเข้าใจความต้องการรู้ภาษา, เหมือนอย่างที่คนพูดรู้ความกัน ก็เพราะพูดฟังรูปภาษากัน. จะสามารถรู้

และแปลภาษาดี ก็ต้องรู้วิธีไวยากรณ์และวิธีวากยสัมพันธ์ของภาษานั้นดี. (วากยสัมพันธ์ท่านจัดเป็นภาษาไวยากรณ์ภาคที่ ๓ ด้วย แต่ในที่นี้แสดงแยก).

(๔) ไวยากรณ์เป็นเครื่องชี้บอกประเภทและเครื่องสำเร็จรูปเป็นคำนั้น ๆ เช่นบทเหล่านี้ ภิกฺขุ, อารามํ, อาคโต, เป็นศัพท์อะไร สำเร็จรูปมาเป็นอย่างนี้ได้อย่างไร, วากยสัมพันธ์เป็นเครื่องชี้บอกวิธีประกอบคำเหล่านี้เข้าเป็นพากย์.

(๕) ถึงจะพูดให้ผู้อื่นฟังบ้าง ก็ต้องพูดให้ถูกภาษา ถ้าพูดผิดผู้อื่นก็ฟังไม่รู้ความ เช่น ประสงค์จะพูดว่า "ภิกษุมาแล้วสู่อาราม" ถ้าพูดว่า ภิกฺขุสฺส อารโม อาคตํ หรือถ้าเรียงคำพูดอย่างภาษาไทยว่า ภิกฺขุ อาคโต อารามํ ก็เป็นผิดไวยากรณ์และวิธีวากยสัมพันธ์.

(๖) เมื่อเรียนไวยากรณ์อาจได้พบตัวอย่างต่าง ๆ ที่ท่านยกมาอ้าง บางตัวอย่าง ท่านต้องลงเลขบอกให้แปลเป็นคำที่ ๑,๒ เป็นต้นก็มี, นักเรียนชั้นต้นคงรู้สึกวนสับสน เพราะไม่มีเรียงไปตามลำดับเหมือนภาษาไทย, ต่อมาเมื่อได้เรียนอุภัยพากย์, ได้เรียนรู้วิธีที่ท่านสองไว้บ้าง ได้หัดแปลมคธเป็นไทยแปลไทยเป็นมคธบ้าง ก็ค่อยๆ คุ้นเข้า, ต่อมาอีกได้แปลธรรมบท ก็ค่อยคุ้นมากเข้าโดยลำดับ จนถึงอาจรู้ว่าประกอบคำอย่างไรถู อย่างไรผิด จนถึงอาจแต่งเองได้. คามรู้วิธีประกอบคำเข้าอย่างนี้เรียกว่า ' วายกสัมพันธ์' คือวิธีประกอบคำพูดเข้าเป็นพากย์. แท้ที่จริงนักเรียกทุกคนเริ่มรู้มาตั้งแต่เรียนไวยากรณ์แล้ว, เมื่อเห็นคำประกอบว่า ภิกฺขุ อาคโต อารามํ ก็รู้ได้ว่าประกอบผิด, และรู้ว่าต้องประกอบว่า ภิกฺขุ อารามํ อาคโต จึงถูก, นี้ ไม่ใช่รู้วจีวิภาค แต่เป็น

รู้วากยสัมพันธ์. ต่อมา เมื่อเรียนรู้แบบสัมพันธ์ ก็เรียกชื่อสัมพันธ์และแสดงวิธีสัมพันธ์ได้ถูก.

(๗) ถ้าเป็นประโยคสั้น ๆ ง่าย ๆ อย่างนี้ ก็น่าจะไม่มีใครบอกสัมพันธ์ผิด, แต่เพราะมีประโยคยาวๆ และซับซ้อน การบอกสัมพันธ์ประโยคเช่นนี้ จึงเป็นการยาก แต่ก็มีวิธีทำให้ง่าย คือทอนลงเป็นท่อน ๆ คือตัดเป็นพากยางค์ ๆ, กำหนดให้รู้ว่า บทไหนอยู่ในพากยางค์ไหน และมีการเนื่องกันอย่างไร เช่นนี้ประโยคยาว ๆ ซับ ๆ ซ้อนๆ ก็จะกลายเป็นสั้น ๆ ง่าย ๆ. กล่าวสั้นก็คือต้องกำหนดให้รู้จักพากย์ก่อนว่าเป็น กัตตุ, กัมม เป็นต้น, ให้รู้จักตัดพากยางค์ว่าเป็นพากยางค์นาม หรือคุณ หรือกิริยา, ให้รู้จักบทว่าเป็นบทนาม บทกิริยาตลอดถึงศัพท์นิบาต และบทไหนเนื่องกันบทไหน.

หลักสังเกตพากย์

(๘) การรู้จักพากย์อันจำเป็นต้องรู้ในเบื้องต้นนั้น กล่าวตามหลักไวยากรณ์ ก็คือรู้จักพากย์ตามวาจกทั้ง ๕ คือให้รู้จักว่าเป็นประโยคกัตตุวาจก ประโยคกัมมวาจก ประโยคภาววาจก ประโยคเหตุกัตตุวาจกประโยคเหตุกัมมวาจก.

(๙) ให้รู้จักความเนื่องกันของพากย์ เพระโดยปกติ พากย์ทั้งหลาย ก็คือความท่อนหนึ่ง ๆ ที่แสดงข้อความในเรื่องใดเรื่องหนึ่งจึงเนื่องกัน เช่นท่อนต้นกล่าวแต่โดยย่อ, ท่อนหลังกล่าวโดยพิสดาร ; ท่อนต้นแสดงความยังไม่หมด, ท่อนหลังปรารภแสดงต่อเนื่องกันไม่ขาดสายดังนี้เป็นต้น. ความเนื่องกันนี้อาจกำหนดรู้ได้ทางความ ทางการวางนิบาตในท่อนนั้น ๆ และทางประกอบ ย - ต เป็นต้น.

(๑๐) นิบาตนั้น บางทีท่านก็ไม่ได้วางไว้ เช่น วางอนุคคหัตถ-นิบาตไว้ในท่อนต้น, แต่ในท่อนหลังไม่วางอรุจิสูจนัตถนิบาตไว้ก็มี, วางแต่อุปมาโชตกไว้ ไม่วางอุปเมยยโชตกก็มี, เรียงประโยคอุปมาไว้ข้างหลังประโยคอุปไมยก็มี, จึงต้องอาศัยสังเกตทางความ ให้รู้จักความเป็นข้อสำคัญ.

(๑๑) ความเนื่องกันของพากย์ที่ค่อนข้างซับซ้อนยุ่งยากนั้น ก็คือความเนื่องกันขอพากย์ ย-ต ที่เรียกว่าประโยต ย-ต ประโยค ย มักปรากฏชัด เพราะท่านวาง ย ศัพท์ไว้, แต่ประโยค ต บางทีท่านก็วาง ต ศัพท์ไว้ บางทีก็ไม่วางไว้, ถ้าท่านไม่ได้วางไว้ จำต้องค้นหาให้ได้วา ไหนเป็นประโยค ต และวาง ต ศัพท์ที่ตรงไหนบทไหน , และประโยค ต นั้น บางทีก็อยู่หลังประโยค ย, บางทีก็อยู่หน้าประโยค ย, ยิ่งกว่านั้น ยังมีประโยค ย ซ้อนต่อไปอีกก็มี.การใช้ ย= ต ใช้ซับซ้อนกันนี้ เป็นความสละสลวยของท่าน แต่เป็นการยากของผู้แปล, ถึงเช่นนั้นถ้าสังเกตจับประโยคให้ได้แล้วก็ไม่ยาก.

(๑๒) ความเนื่องกันของประโยค ย-ต นี้ เนื่องกันด้วยประโยค ย เมื่อเป็นวิเสสนะของประโยค ต โดยมาก, ประโยค ย ไปเป็นประธานของประโยค ต (ประโยคกิริยาปรามาส) ก็มี, บางทีไปเป็นบทโยคของ ต ศัพท์ในวิภัตติอื่นบ้าง. นี้กล่าวโดยวิธีตัวประโยค ย-ต.

นอกจากนี้ จำต้องรู้จักประโยคพิเศษ เช่น ประโยคกิริยาปธานนัย ประโยคนาคโสณฑิเป็นต้น, ทั้งให้รู้จักประโยคเลขนอกเลขใน.

หลักสังเกตพากยางค์

(๑๓) เมื่อรู้จักพากย์และความเนื่องกันของพากย์ก็แล้ว ก็ต้อง

รู้จักตัดพากย์ออกเป็นส่วน ๆ ตอน ๆ ที่เรียกว่าพากยางค์. พากยางค์นั้นกล่าวตามวายกสัมพันธ์ตอนต้นแบ่งเป็น ๓ คือ นามพากยางค์ คุณพากยางค์ กิริยาพากยางค์, ให้รู้จักว่าตอนไหนเป็นพากย์อะไร. เรื่องนี้ได้อธิบายไว้ในอธิบายวากยสัมพันธ์เล่ม ๑ แล้ว จะไม่กล่าวซ้ำอีก.

(๑๔) วิธีตัดนั้น ให้ยกบทประธานเป็นที่ตั้ง แล้วหาบทแต่งและขยายประธาน, ถ้ามีบทแต่ประธานเป็นคุณนาม เช่น กุลสฺส ปุตฺโต เป็นนามพากยางค์ ถ้ามีบทแต่งประธานเป็นคุณนาม เช่น **ปิโย** ปุตฺโต เป็นคุณพากยางค์, ถ้ามีบทขยายประธาน (กิริยา) เช่น ปุตฺโต **...ปฏิปชฺชนฺโต** เป็นกิริยาพากยางค์, และบทที่เข้ากับบทแต่และขยายประธานในพากยางค์ใด ก็นับเข้าในพากยางค์นั้นทั้งหมด.

(๑๕) ในกายตัด จำต้องรู้จักคุมบททั้งหลายเข้าเป็นพากยางค์นั้น ๆ. บทที่เรียงคุมกันเป็นพากยางค์หนึ่ง ๆ อยู่ตามที่ของตนแล้ว ก็รู้ง่าย. แต่บทที่เรียงแตกพากยางค์ของตนออกไป มีพากยางค์อื่นคั่นอยู่ อย่างนี้จำต้องจัดคุมเขามายังที่ของตนให้จงได้. ถ้ามีคำถามสอดเข้ามาว่า ทำไมท่านจึงเรียงให้แตกออกไปอย่างนั้น ? ตอบว่า ท่านเรียงตามวิธีวากยสัมพันธ์.

(๑๖) ในพากยางค์ยาว ๆ ยังมีพากยางค์ชันใน คือความตอนที่พึงเป็นนามพากยางค์เป็นต้นนั้นเอง แต่ไปประกอบเป็นต่างวิภัตติ, บางที่ไปเข้าสมาสติดอยู่กับศัพท์อื่นตามความที่เนื่องกัน. (พึงสังเกตตามตัวอย่างที่ยกมาตัดในข้อต่อไป). พึงสังเกตพากยางค์ให้รู้ว่าตอนไหนเป็นชั้นนอก ตอนไหนเป็นชั้นใน และเนื่องกันอยู่อย่างไร, และพึงรู้จักความเนื่องกันของพากยางค์ทั้งหลาย.

อนึ่ง ประโยคลิงคัตถะ ประโยคอนาทร ประโยคลักขณะ ก็จัดเป็นพากยางค์หนึ่ง ๆ.

(๑๐) จะยกพากย์ยาว ๆ ในธัมมปทัฏฐกถามาตัดเป็นตัวอย่างสัก ๓ พากย์ คือ :-

พากย์ที่ ๑

อหึสกา เยตึ อิมํ ธมฺมเทสนํ สตฺถา สาเกตํ นิสฺสาย อญฺชนวเน วิหรนฺโต ภิกฺขูหิ ปุฏฺฐปญฺหํ อารพฺภ กเถหิ. [ภิกฺขูหิปุฏฺฐปญฺห. ๖/๑๘๐] "พระศาสดา เมื่อทางอาศัยเมืองสาเกตประทับอยู่ในอัญชนวัน ทรงปรารภปัญหาที่พวกภิกษุทูลถาม จึงตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า อหึสกา เย เป็นอาทิ."

กิริยาพากยางค์ : สตฺถา สาเกตํ นิสฺสาย อญฺชนวเน วิหรนฺโต.

พากย์: อหึสกา เยติ อิมํ ธมฺมเทสนํ ภิกิขูหิ ปุฏฺฐปญฺหํ อารพฺภ กเถสิ.

พากย์ที่ ๒

ภควโต กิร ภิกฺขุสงฺฆปริวุตสฺส สาเกตํ ปิณฺฑาย ปวิสนกาเล เอโก สาเกตวาสี มหลฺลกพฺราหฺมโณ. นครโต นิกฺขมนฺโต ฯ เป ฯ สตฺถารํ คเหตฺวา อตฺตโน เคหํ อคมาสิ. [ภิกฺขูหิปุฏฺฐปญฺห. ๖/๑๘๐] ได้ยินว่า พราหมณ์แก่ชาวเมืองสาเกตคนหนึ่ง ออกจากนครในกาลที่พระผู้มีพระภาคอันภิกษุสงฆ์แวดล้อม เสด็จเข้าไปสู่เมืองสาเกตเพื่อปิณฑะ ฯลฯ ได้พาพระศาสดาไปสู่เรือนของตน."

คุณพากยางค์: เอโก กิร สาเกตวาสี มหลฺลกพฺราหฺมโณ.

กิริยาพากยางค์ : ภควโต ภิกฺขุสงฺฆปริวุตสฺส สาเกตํ ปิณฺฑาย ปวิสนกาเล นครโต นิกฺขมนฺโต ฯ เป ฯ

พากย์ : สตฺถารํ คเหตฺวา อตฺตโน เคหํ อคมาสิ.

พากย์ที่ ๓

สตฺถา เตน อปริปุณฺณํ กตฺวา วุตฺตคาถํ ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสนฺโต เอวมาห. [อญฺญตรปุริส. ๓/๑๓๓] "พระศาสดาเมื่อทรงแสดงคาถาอันสัตว์นรกนั้นกล่าวทำให้ไม่บริบูรณ์แล้วทำให้บริบูรณ์ จึงตรัสอย่างนี้."

กิริยาพากยางค์ : สตฺถา เตน อปริปุณฺณํ กตฺวา วุตฺตคาถํ ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสนฺโต.

(กิริยาพากยางค์ชั้นใน : เตน อปริปุณฺณํ กตฺวา วุตฺต-.)

พากย์ : เอวมาห.

ข้อสังเกต : ก. สมานกาลกิริยา, กิริยาวิเสสนะและอัพภันตรกิริยา ในกิริยาที่ทำพร้อมกัน ไม่ตัดแยกเป็นกิริยาพากยางค์ต่างหาก.

ข. ตอนที่เรียกว่าพากย์นั้น แท้จริง ก็เป็นตอนหนึ่งของพากย์ (พากยางค์ แต่เป็นตอนที่สุดของพากย์ ท่านใช้กิริยาคุมพายางค์ จึงเรียกว่าพากย์.

หลักสังเกตบท

(๑๘) ในการควบคุมบททั้งหลายเข้าเป็นพากยางค์นั้น จำต้องรู้ว่าบทไหนเนื่องกับบทไหนตามความ ไม่เช่นนั้นก็คุมเข้าให้ถูกไม่ได้. ทางที่จะให้รู้ว่าบทไหนเนื่องกับบทไหนนั้น กล่าวเพื่อให้เข้าใจง่ายก็คือ การ

รู้จักวิธีแปลและแปลได้, ถึงจะแปลศัพท์ไม่ออก ก็ให้รู้ที่เข้าของบทต่อบท.

(๑๙) ข้อสำคัญต้องคิดให้รู้ความที่เนื่องกัน, เพราะเมื่อรู้ความเนื่องกันแล้ว จะวางอยู่ใกล้หรือไกลก็ตาม ต้องคุณเข้ามาเป็นท่อนเดียวกันได้, นักเรียนผู้ยังไม่รู้วิธีวากยสัมพันธ์ไม่ต้องคำนึงว่า บทไหนจะวางอยู่ที่ไหน ให้คำนึงถึงความที่เนื่องกันนี้แหละเป็นใหญ่. แต่ก็ควรสำเหนียกควรสังเกตเทียบเคียงอยู่เนือง ๆ เพราะจักเป็นทางให้เกิดความรู้วากยสัมพันธ์โดยลำดับ, และเมื่อพบพากย์หรือประโยคที่ตนรู้วิธีอยู่ ก็จักทราบว่า บทไหนเนื่องกับบทไหน คุมความเข้ากันได้ทันที แม้บทนั้นๆ จะวางอยู่ที่ไหน ๆ ก็ตาม.

(๒๐) อีกประการหนึ่ง ต้องรู้จักอรรถกับทั้งที่เข้าของแต่ละชื่อสัมพันธ์ จึงจำต้องรู้แบบสัมพันธ์ให้ตลอด ต้องจำและทำความเข้าใจว่าบทไหนใช้ในอรรถเช่นไร เรียกชื่ออย่างไร เข้าอย่างไร นี้เป็นทางนำให้รู้ว่าบทไหนเนื่องกันบทไหน.

(๒๑) ความเนื่องกันของบทกับบทนั้น ถ้าเป็นบทสมาส บางทีเนื่องกันไม่เต็มบทหรือไม่เต็มศัพท์สมาส ที่เรียกว่าสัมพันธ์เข้าครึ่งบทหรือครึ่งศัพท์ (สมาส) เช่น :-

อุ. ที่ ๑

กหาปณการณา มยฺหํ อุโปสถิกภาวํ ปฏิจฺฉาเทยฺย. [อนาถ-ปิณฺฑิกปุตฺตกาล. ๑/๖๐] "พึงปกปิดความที่เราเป็นผู้รักษาอุโบสถเพราะเหตุแห่งกหาปณะ." กหาปณการณา เป็นเหตุ เข้าเฉพาะ อุโปสถิก-

มยฺหํ เป็นภาวาวทิสัมพันธ์ เข้าเฉพาะ - ภาวํ.

อุ. ที่ ๒

โส นิคฺคณฺเฐหิ กถิตกาเล อธิวาเสตฺวาปิ ' ปุราณํ ขาทตีติ (วจนสฺส) วุตฺตกฺขเณเยว หตฺถํ อปเนตฺวา. [วิสาขา. ๓/๖๓] "เศรษฐีนั้น แม้อดกลั้นได้ในกาลที่นิครนถ์ ท. กล่าว ชักมือในขณะแห่งคำที่นางวิสาขากล่าวว่า 'เคี้ยวกินของเก่า, นั่นแหละ." นิคฺคณฺเฐหิ เป็นอนภิหิตกัตตาเข้าเฉพาะ กถิต-. วจนสฺส เป็นสามีสัมพันธ์เข้าเฉพาะ -ขเณ, (มีในตัวอย่างสัมพันธ์ในแบบวากยสัมพันธ์ตอนต้น).

อุ.ที่ ๓

เถรสฺส วสนฏฺฐานาภิมุโข อคมาสิ. [โกณฺฑธานตฺเถร. ๕/๕๓] "ได้ทรงบ่ายพระพักตร์เฉพาะที่อยู่ของพระเถระเสด็จไปแล้ว." เถรสฺส เป็นสามีสัมพันธ์เข้าเฉพาะ วสนฏฺฐาน-.

ตัวอย่างที่ ๓ นี้ เข้ากับสมาสที่เป็นท้องในสมาสใหญ่.

เพราะมีสัมพันธ์เข้าครึ่งศัพท์ฉะนี้ จึงต้องสังเกตความเป็นใหญ่ว่าบทที่เนื่องกันบทสมาสนั้น เนื่องทั้งหมดหรือเนื่องแค่ไหน. และต้องค้นหาหลักสังเกตบท เช่นบทสาธนะ มีอธิกรณสาธนะ เป็นต้น ที่เข้าสมาสกับอัญญาบทของตน เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ถ้าเนื่องกับบทที่ประกอบวิภัตติเข้ากับนาม ก็เข้าตลอด แต่ถ้าเนื่องกับบทที่ประกอบวิภัตติเข้ากับกิริยา ก็ตัดเข้าเฉพาะ เช่น ตสฺสา วิหารํ ปวิสนสมเย. [รูปนนฺทตฺเถรี. ๕/๑๐๘] "ในสมัยเป็นที่เข้าไปสู่วิหารของนาง." วิหารํ เป็นสัมปาปุณิยกัมม เข้าเฉพาะ ปวิสน-. ตสฺสา เป็นสามีสัมพันธ์เข้าใน

ปวิสนสมเย ทั้งหมด. และตาม อุ.ที่ ๓ เถรสฺส เข้าใน วสนฏฺฐาน-อย่างนี้เป็นต้น. บทพหุพพิหิสมาส ก็พึงคิดอนุโลมตามนี้.

บางแห่ง มีปัญหาที่ต้องวินิจฉัยและอาจวินิจฉัยต่าง ๆ กัน เช่น อหํ มฆสฺส มาตุลธีตา เจว ปาทปริจาริกา จ. [สกฺก ๒/๑๐๖]. มฆสฺส เป็นสามีสัมพันธ์เข้าเฉพาะ มาตุล-และ ปาท- เพราะถือเป็นสัมพันธ์เฉพาะศัพท์ต้นเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง เข้าตลอด เพราะถือความว่า มาตุลธีตา=ลูกที่ลูกน้อง, ปาทปริจาริกา=ภริยา.

(๒๒) การแสดงสัมพันธ์อัฏฐกถา ต้องรู้จักบทตั้งและบทแก้และวิธีต่างๆ เช่น วิวริยะ-วิวรณะ เป็นต้น ตลอดถึงวิธีบอกชื่อบอกเข้า. เรื่องเหล่านี้ได้กล่าวมาแล้ว จะไม่กล่าวซ้ำอีก.

นอกจากนี้ ต้องรู้วิธีหรือลักษณะพิเศษต่าง ๆ ด้วยอาศัยการศึกษาสำเหนียกจากพระอาจารย์นั้น ๆ.

หลักสังเกตศัพท์

(๒๓) จำต้องรู้จักนิบาตที่วางไว้ในที่นั้น ๆ ว่า บอกอรรถอะไร เรียกชื่ออย่างไร, ต้องรู้ที่พึงวางนิบาต เพื่อว่าบางแห่งท่านไม่ได้วางไว้แต่ต้องเติมเข้ามา ก็จักเติมได้ถูก, นิบาตที่ท่านไม่ได้วางไว้ในบางครั้ง เช่น อุปเมยยโชตก, อรุจิสูรนัตถ เป็นอาทิ. ทางที่จะให้รู้ที่วางนิบาต ก็คือรู้ความเนื่องกันของพากย์ ดังกล่าวในข้อ (๔), เรื่องนี้พึงสำเหนียกจากแบบวากยสัมพันธ์ตอนต้น ตอนที่ว่าด้วยนิบาต เพราะท่านได้อธิบายถึงข้อความที่เนื่องถึงกัน อย่างไรพึงใช้นิบาตอย่างไร, ถ้าสังเกตให้ดีแล้ว นอกจากจะได้ความรู้เรื่องนิบาต ยังจะได้ความรู้ความเนื่องกันของพากย์

ทั้งหลายในทางต่างๆ กัน เป็นอุปกรณ์ความรู้วากยสัมพันธ์เป็นอย่างดียิ่ง.

หลักสังเกตข้อความที่ละไว้

(๒๔) มีข้อความที่ละไว้ อันไม่ต้องเติมเข้ามาก็มี อันต้องเติมเข้ามาก็มี. ข้อความที่ละไว้อันไม่ต้องเข้ามานั้น เพราะประสงค์เพียงยกมาอ้างเท่านั้นบ้าง เพราะซ้ำกับข้อความข้างต้นบ้าง และข้อที่ละบางทีก็ละตรงกลาง ด้วยวาง เปยยาล (ฯ เป ฯ ใช้ในภาษาบาลี. ฯ ล ฯ ใช้ในภาษาไทย) เหลือไว้ข้างหน้าแลข้างหลัง เช่น อสุกสฺมึ นาม คาเม วา นิคเม วา อิตฺถี วา ปุริโส วา พุทฺธํ สรณํ คโต โหติ ฯ เป ฯ ทานสํวิภาครโต. [อานนฺทตเถรปญฺห. ๓/๘๐] , บางทีก็ละข้างท้ายด้วยวาง อิติอาทยัตถะ เช่น อิธ ปน ภิกฺขเว เอกจฺเจ กุลปุตฺตา ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ สุตฺตํ เคยฺยนฺติ อยํ ปริยตฺติธมฺโม นาม. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๒๑] , ข้อที่ละไว้อย่างนี้ ไม่จำต้องเติม เว้นไว้แต่ที่จำเป็นแก่การบอกสัมพันธ์. อีกอย่างหนึ่ง ละได้ด้วยวางคำแทน เช่นวางตถาอนุกกัฑฒนัตถนิบาต ชักถึงความท่อนต้นเพื่อไม่ต้องพูดซ้ำ, อย่างนี้ก็ไม่ต้องเติมเพราะมีคำแทนอยู่แล้ว.ส่วนข้อความที่ละไว้ อันจำต้องเติมเข้ามา คือบทนามบ้าง บทกิริยาบ้าง ศัพท์นิบาตบ้าง ที่จำเป็นต้องมีในประโยค แต่ละไว้เพราะเข้าใจไว้เอง เช่นนี้ จำต้องเติมเข้ามาตามที่ต้องการในประโยค.

(๒๕) หลักเหล่านี้กล่าวรวบรัดโดยสังเขป ผู้ประสงค์จะรู้ให้ดีจำต้องขวนขวายดูอธิบายในที่นั้น ๆ ทั้งในทางแปล ทั้งในทางสัมพันธ์ เพราะหลักเหล่านี้ ใช้ได้ในการแปลด้วย. เมื่อแปลได้ ก็บอกสัมพันธ์ได้ หรือเมื่อบอกสัมพันธ์ได้ ก็แปลได้. เป็นนักเรียนมักจะเพ่งแปลให้ได้

ก่อน แล้วบอกสัมพันธ์ไปตามแปล, นี้หมายถึงแปลโดยวิธียกศัพท์ โดยพยัญชนะ ไม่ใช่หมายถึงแปลโดยอรรถ. จะบอกสัมพันธ์ตามแปลโดยอรรถไม่ได้, เช่น รชฺชํ กาเรสิ แปลโดยอรรถว่าครองราชย์ จะบอกเป็นประโยคกัตตุไม่ได้เลย. เป็นครูมักเพ่งสัมพันธ์ก่อน, ทราบสัมพันธ์ก่อนแล้ว แปลถูกที่ไม่มีผิด เว้นไว้แต่จะแปลศัพท์ไม่ออกเท่านั้น. แต่ผิดศัพท์ ยังดีกว่าผิดสัมพันธ์และประโยค.

วิธีสัมพันธ์

๑๕. วิธีสัมพันธ์ มีดังต่อไปนี้ :-

(๑) ในวากยสัมพันธ์ตอนต้น ส่วนท้ายที่ว่าด้วยวิธีสัมพันธ์ ข้อ ๑๖๘,๑๖๙ ท่านแสดงสัมพันธ์ให้ดูเป็นตัวอย่าง เป็นภาษาไทยบ้าง ภาษามคธบ้าง, ท่านบอกชื่ออย่างสังเขป พึงสำเหนียกจากตัวอย่าง ที่ท่านแสดงไว้นั้นให้ตลอด. ในที่นี้จะแสดงอธิบายวิธีสัมพันธ์ตามแบบ ของท่านนั้น.

(๒) การบอกชื่อและบอกเข้า ใช้ทั่ว ๆ ไป ดังนี้ :-

ก. ประธานในพากยางค์ (ลิงคัตถะ) บอกแต่ชื่อ ไม่ต้อง บอกเข้า.

ประธานในพากย์ บอกชื่อ และบอกเข้าในกิริยาในพากย์ เช่น ปุตฺโต สยกัตตา ใน ชายติ.

ประธานในพากยางค์ที่แทรกเข้ามา (อนาทร. ลักขณะ) บอกชื่อ และบอกเข้าในกิริยาของตน เช่น มาตาปิตูนํ อนาทร ใน รุทมานานํ.

ข. บทนามนาม และบทปุริสัพพนามวิภัตติต่าง ๆ บอกชื่อตาม อรรถของตน และบอกเข้าในบทที่เนื่องกัน เช่น ธมฺมํ อวุตตกัมม ใน สุณาติ, อาลปนะ บอกแต่ชื่อ.

ค. บทคุณนามและบทวิเสสนสัพพนาม บอกชื่อตามอรรถของตน บอกเข้าเป็นของนามบ้าง บอกเข้าในกิริยาที่เนื่องกันบ้าง เช่น ปิโย วิเสสนะ ของ ปุตฺโต พหุสสุโต วิกติกัตตา ใน โหติ.

ฆ. บทกิริยาในพากยางค์ คือบทกิริยาที่ประกอบด้วย อนฺต, มาน ปัจจัย ต ปัจจัย อนีย, ตพฺพ ปัจจัย (ตามแบบ) ใช้อย่างบทคุณนาม, บอกชื่อและบอกเข้าอย่างบทคุณนาม. ชื่อที่เรียกแปลกออกไป คือ อัพภันตรกิริยา เข้ากับนาม บอกเป็นของนาม เข้ากับกิริยา ก็บอกเข้าในกิริยา, เช่น ในสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษาไทย ข้อ ๒ ตอนที่สัมพันธ์ วิสาขา สสุรํ วีชมานา ฐิตา... ท่านบอก วิชมานา อัพภันตรกิริยา ใน ฐิตา. ฐิตา อัพภันตรกิริยา ของ วิสาขา.

ง. บทอนาทร-ลักขณกิริยา บอกชื่อและบอกเข้า (ส่งต่อไป) ในกิริยาในพากยางค์หรือในพากย์ในลำดับ.

ปุพพกาลกิริยา เข้าในกิริยาสืบไปที่มีกัตตาเดียวกัน แต่ไม่นิยมบอกเข้าในกิริยาที่ทำไม่เต็มที่ตามลำพังตน เช่นสมานกาลกิริยา อุ. ในสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษาไทย ข้อ ๓ ตอนที่สัมพันธ์ โส ปน พาโล เถรํ ทิสฺวา อปสฺสนฺโต วิย หุตฺวา อโธมุโข ภุญฺชเตว ท่านบอก ทิสฺวา ปุพพกาลกิริยา ใน ภุญฺชติ.

ปริโยสานกาลกิริยา เข้าในกิริยาในลำดับ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกับปุพพกาลกิริยา.

สมานกิริยา เข้าในกิริยา ที่ทำพร้อมกัน.

อปรกาลกิริยา เข้าในกิริยาที่ทำก่อน.

วิเสสนะบอกเข้าเป็นของนาม, กิริยาวิเสสนะ เข้าในกิริยา.

เหตุ เข้าในกิริยาที่ต่างกัตตากัน.

อนึ่ง กิริยาที่ประกอบด้วยสมุจจยัตถนิบาต หรือวิกัปปัตถนิบาต ด้วยกัน ไม่บอกเข้ากัน หรือแม้ไม่วางนิบาตเช่นนั้นไว้ แต่มีความเหมือนเช่นนั้น ก็เหมือนกัน อุ. :-

อุ. ที่ ๑

กสฺมา อิมํ สรํ โอตริตฺวา **นฺหาตฺวา** จ **ปิวิตฺวา** จ ภิสมุฬาเล ขาทิตฺวา ปุปฺผานิ ปิลนฺธิตฺวา น คจฺฉสิ. [พหุภณฺฑิกภิกฺขุ. ๕/๗๐] "เพราะเหตุไรจึงไม่ลงสู่สระนี้ อาบและดื่มแล้วเคี้ยวกินเหง้าบัว ประดับดอกไม้ไป." นฺหาตฺวา และ ปิวิตฺวา ปุพพกาลกิริยา ใน ขาทิตฺวา.

อุ. ที่ ๒

โภ โคตม ตุมฺหากํ ทานํ **อทตฺวา** ปูชํ **อกตฺวา** ธมฺมํ **อสฺสุตฺวา** อุโปสถวาสํ **อวสิตฺวา** เกวลํ มโนปสาทมตฺเตเนว สคฺเค นิพฺพตฺตา นาม โหนฺติ. [มฏฺฐกุณฺฑลิ. ๑/๓๓] "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ,ชื่อว่าชน ท. ผู้ไม่ให้ทาน ไม่ทำการบูชาแด่พระองค์ ไม่ฟังธรรมของพระองค์ ไม่อยู่ (รักษา) อุโบสถ เกิดแล้วในสวรรค์ เพราะเหตุเพียงใจเลื่อมใสอย่างเดียว มีอยู่หรือ." อทตฺวา, อตกฺวา, อสฺสุตฺวา และ อวสิตฺวา ปุพพกาลกิริยา ใน นิพฺพตฺตา.

อุ. ที่ ๓

โส ภูมึ หตฺเถน ปหริตฺวา **โรทิตฺวา กนฺทิตฺวา** เจติยงฺคณํ คนฺตฺวา [อตฺตโนปุพฺพกมฺม. ๗/๘๘] "พราหมณ์นั้น เอามือตีแผ่นดิน ร้องไห้คร่ำครวญ ไปสู่เนินเจดีย์."

อุ. ที่ ๔

....อกฺโกสิตฺวา ปริภาสิตฺวา ปลาเปถ. [อตฺตโน. ๗/๑๔๐]
"...ด่าบริภาษให้หนีไป."

ฉ. กิริยาในพากย์บอกชื่อ.

ช. นิบาตบอกชื่อ, บอกเข้าบ้าง ไม่บอกบ้างตามสมควร.

นิบาตที่ใช้เป็นบท เช่น นิบาตบอกอาลปนะ นิบาตบอกกาล บอกอย่างบท.

อิติศัพท์ ที่เป็นสมาบันบอกแต่ชื่อ, นอกนั้นบอกเข้าในบทที่เนื่องกัน.

วิธีสัมพันธ์เป็นภาษาไทย

(๓) บอกสัมพันธ์ไปตามลำดับดังนี้ :- อาลปนะ, นิบาตข้อต้นความ, ประธาน, กิริยาในพากย์. ต่อจากนี้จึงบอกไปตามลำดับบท.

แต่บางสำนัก ใช้บอกไปตามลำดับบท (เหมือนสัมพันธ์เป็นภาษาบาลี).

(๔) บททั้งปวง (รวมทั้งนิบาตที่ใช้เป็นบท) ยกขึ้นบอกชื่อทีเดียว. วิธีบอกเข้าใช้คำว่า 'ใน' เป็นพื้น เช่น ภิกฺขุสฺส สามีสัมพันธ์ ใน จีวรํ ใช้คำว่า ' ของ ' แต่เฉพาะวิเสสนะและอัพภันตรกิริยาของนาม เช่น ปิโย วิเสสนะ ของ ปุตฺโต.

บทกิริยาในพากย์บอกแต่ชื่อ, แต่ที่อิติศัพท์อมอยู่ ซึ่งไม่ควรที่จะบอกเป็นสรูปในอิติศัพท์นั้น, ถ้าไม่มีตัวกัตตาปรากฏอยู่ จะบอกเป็นกิริยาของกัตตานั้นทีเดียวก็ได้ เช่น ในสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษาไทย

ข้อ ๕ ตอนที่สัมพันธ์ ปุราณํ ขาทติ ท่านบอกว่า ขาทติ อาขยาตบท กัตตุวาจก ของ สสุโร.

(๕) เวลายกนิบาตมาบอก ใช้คำว่าศัพท์ต่อบ้าง เช่น เอวํศัพท์, เรียกเฉย ๆ บ้าง.

นิบาตต้นข้อความซึ่งไม่เนื่องกันบทไหนโดยเฉพาะ บอกแต่ชื่อ เช่น นิ ศัพท์วิตถารโชตก. ที่พอจะเนื่องในกิริยา บอกเข้าในกิริยาบ้างก็ได้ เช่น สเจ ปริกัปปะใน...

นิบาตที่เนื่องในบท บอกเข้าในบท เช่น น ศัพท์ปฏิเสธใน....

นิบาตที่เนื่องกับบท คือที่วางเนื่องสนิทอยู่กับบท เช่น ว, เอว, ปิ, อปิ ใช้บอกว่า' เข้ากับ' เช่น ทิสฺวาปิ บอกว่า ปิ ศัพท์ อเปกขัตถะ (หรือ สัมภาวนะ, ครหะ) เข้ากับ ทิสฺวา.

นิบาตจำพวกปทปูรณะ ไม่บอกเข้าเช่นเดียวกับอิติศัพท์สมาบัน.

วิธีสัมพันธ์เป็นภาษามคธ

(๖) สัมพันธ์เป็นภาษามคธ ท่านบอกไปตามลำดับทบอย่างในโยชนา. วิธีบอกก็อย่างเดียวกับสัมพันธ์เป็นภาษาไทย มีต่างกันบ้างก็คือบทกิริยาในพากย์บอกชื่อและบอกเป็นของประธานของตนด้วย, นิบาตจำพวกที่บอกเข้าว่า 'เข้ากับ' ในภาษาไทยก็บอกชื่อ.

อนึ่ง บทฉัฏฐีวิภัตติที่เนื่องด้วยเป็นเจ้าของ ท่านมักเรียกสั้นว่า 'สมฺพนฺโธ,' และบอกเข้าเป็น ' ของ' เช่นในสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษามคธ ข้อ ๓ ว่า มยฺหนฺติ ปทํ ปิตาติ ปทสฺส สมฺพนฺโธ.

(๗) วิธีประกอบเป็นภาษาบาลี ดังนี้ :-

ก. จะบอกบทใด ยกบทนั้นมาอมไว้ด้วยอิติศัพท์, บทเดียวว่า -ติ ปทํ, สองบทว่า -ติ จ -ติ จ ปททฺวยํ, ไม่ใช้ จ สมุจจัยก็มี เช่น ตสฺมึ ตสฺมินฺติ ปททฺวยํ, ตั้งแต่ ๓ บทขึ้นไป ประกอบว่า ปทานิ หรือ ติปทํ จตุปฺปทํ เป็นต้น ตามจำนวน. นิบาตยกมาต่อด้วย สทฺท-ศัพท์เหมือนกันหมด เช่น วาสทฺโท วาสทฺทา ตามจำนวน (เว้นแต่นิบาตที่ใช้เป็นบท ประกอบเหมือนบท).

ข. วางบทเป็นที่เข้าให้อมไว้ด้วยอิติศัพท์เช่นเดียวกัน, บทเดียวว่า -ติ ปเท หรือ ปทสฺส,สองบทว่า -ติ จ -ติ จ ปททฺวเย หรือ ปททฺวยสฺส, สามบทขึ้นไปว่า ปเทสุ หรือ ปทานํ, ถ้าเป็นบาทคาถาว่า คาถาปาทสฺส เป็นต้นก็ได้.

ค. วางชื่อประกอบตามลิงค์ของตน, วจนะอนุวัตรบทประธาน เช่น วาสทฺโท **วิกปฺปตฺโถ** หรือ วาสทฺทา **วิกปฺปตฺถา**. อพฺภนฺตร-กิริยา ปุพฺพกาลกิริยา เป็นต้น ใช้ ปทํ ต่อ เช่น อพฺภนฺตรกิริยาปทํ, ปุพฺพกาลกิริยาปทํ.

จะยกสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษามคธข้อ ๗ มาตั้งให้ดูสักตอนหนึ่งว่า เอวํ อิมสฺมึ การเณ สา นิสฺโทสา อโหสิ ท่านบอกว่า เอวํสทฺโท ปการตฺโถ. อิมสฺสินฺติ ปทํ การเณติ ปทสฺส วิเสสนํ. การเณติ ปทํ อโหสีติ ปเท นิมิตฺตสตฺตมี, นิสฺโทสาติ ปเท วา ภินฺนาธาโร. สาติ ปทํ อโหสีติ ปเท สยกตฺตา. นิทฺโทสาติ ปทํ อโหสีติ ปเท วิกติกตฺตา. อโหสีติ ปทํ สาติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ อาขฺยาตปทํ.

ภาคผนวก

(คำชี้แจง: ในภาคนี้ ได้รวบรวมแสดงชื่อสัมพันธ์บ้าง วิภัตติบ้าง ศัพท์และประโยคบ้าง ที่ใช้ในสำนวนชั้นบาลีโดยมาก แต่ก็พลัดเข้ามาในปกรณ์ชั้นหลัง เช่น อรรถกถาโดยประปราย, และที่โบราณท่านใช้มา. ข้อเหล่านี้อาจเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาภาษาบาลีทั้งหลาย จึงจัดเป็นภาคผนวกขึ้นต่างหาก, และลำดับข้อให้ต่อกันไป).

๑๖. มีชื่อสัมพันธ์และวิภัตติพิเศษอันควรผนวก กล่าวคือ :

ปฐมากิริยาวิเสสนะ

(๑) บทปฐมาวิภัตติ ที่เป็นเครื่องทำกิริยาให้แปลกจากปกติ คือเป็นคุณบทแห่งกิริยา โบราณเรียกชื่อวา ปฐมากิริยาวิเสสนํ. อุ. กินฺตนฺติ อาห อญฺญตรา เทวตาตฺยาทิ. อิติอาทิ เช่นนี้ เรียกในโยชนาว่า ลิงฺคตฺโถ คือปฐมาวิภัตติที่เป็นกิริยาวิเสสนะนั้นเอง.

อธิบาย : [๑] ปฐมากิริยาวิเสสนะ เป็นชื่อที่โบราณท่านเรียกกันมา, โดยเฉพาะ เรียก อิติอาทิ ที่เนื่องใน อาห อันมีใช้ในมังคลัตถทีปนีเป็นต้น. นักเรียนเมื่อพบอิติอาทิที่เนื่องในอาหก็มักสงสัย บางทีแก้ของท่านเป็นอิติอาทึ, แต่เป็นการแก้ให้ผิดไป เพราะท่านประกอบ

อย่างนั้นเอง. แปลโดยพยัญชนะว่า ' กล่าวคำมีว่า...ดังนี้เป็นต้น.' (ไม่ต้องใช้อายตนนิบาตไร ๆ). ในอภิธัมมัตถวิภาวินี มีใช้ชุมชุม เรียกในโยชนาว่า ลิงฺคตฺโถ ก็คือ ลิงคัตถะ หรือบทนามนามปฐมาวิภัตติที่เป็นกิริยาวิเสสนะ, โบราณเราท่านเรียกว่า ปฐมากิริยาวิเสสนะ จึงเหมาะมาก เพราะเป็นชื่อแสดงอรรถที่เนื่องในกิริยาด้วย. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

กินฺตนฺติ **อาห** อญฺญตรา **เทวตาตฺยาทิ**. [มงฺคลตฺถ. ๑/๗] "เพื่อวิสัชนาคำถามว่า ' เรื่องอื่นนั้นอะไร' จึงกล่าวคำมีว่า อญฺญตรา เทวตา ดังนี้เป็นต้น." อญฺญตรา เทวตาตฺยาทิ (อิติอาทิ) ปฐมสกิริยาวิเสสนะ ใน อาห.

อุ. ที่ ๒

ยถาห ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา...ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขาย**ตีติอาทิ**. [อภิธมฺมตฺถ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๑๔] "ดัง (ฤา) พระผู้มีพระภาค ตรัสคำมีว่า ' ภิกษุ ท., สัตว์ ท....มีประมาณเพียงใด, พระตถาคตปรากฏว่า (หรืออันบัณฑิตกล่าวว่า) เลิศกว่าสัตว์ ท. นั้น ' ดังนี้เป็นต้น."

[๒] โยชนา [๑/๑๐๙] ตั้งวิเคราะห์อิติอาทิเป็นตัคคุณว่า ยาวตา ....มกฺขายติ อิติ วจนํ อาทิ ยสฺส วจนสฺส ตํ ยาวจา... มกฺขายตีติอาทิ และบอก อกฺขายติ เป็นกัตตุวาจก, บอก เตสํ ว่า ใช้ในอรรถปัญจมีวิภัตติ อ้างสูตรว่า ทุติยาปญฺจมีนญฺจ ' (หักฉัฏฐี)

เป็นทุติยา, ปญฺจมี,' และตัดบท อคฺคมกฺขายติ เป็น อคฺโค อกฺขายติ เพราะเอาโอ เป็น อ โดยสูตรว่า ' เอโอนมวณฺโณ' ' ทำ เอ โอ เป็น อ อักษร,' และลง ม โดยสูตรว่า ' มทา สเร.' ลง ม. ท นิมิตสระ (เป็นหนปลาย).' เรียก ยาวตา...ติอาทิ เป็นลงคัตถะ.

คัคคุณ คือ พหุพพิหิ ตลอดถึง สพปุพพบท. [สหปุพพบท. เช่น สกลํ ' ธรรมชาตที่เป็นไปกับด้วยส่วนที่พึงนับ' โยชนาอภิ. [๑-๘๓] เรียกตัดคุณปฐมาพหุพพิหิ]. แต่พหุพพิหิที่ปฏิเสธ เรียกอตัคคุณ, เช่น อเจตน [นตฺถิ เจตนา เอเตสํ สุขาทีนนฺติ อเจตนา] โยชนา อภิ. [๑/๑๘๗] เรียก อตคฺคุณจตุตฺถี.

สรูปอธิบาย: ปฐมากิริยาวิเสสนะ คือ บทปฐมาวิภัตติที่เป็นคุณบทของกิริยา.

(ปฐมา) เหตุ

(๒) ศัพท์เหล่านี้ คือ เหตุ, กึ, ย , ต ประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ ใช้ในอรรถแห่งเหตุ ตามสูตรในสัททนีติว่า การณตฺเถ เหตุกึยเตหิ ปธมา 'ลงปฐมาวิภัตติ แต่หน้าเหตุ, กึ, ย, ต ในอรรถแห่งเหตุ.' อุ. :-

เหตุ

จเช ธนํ องฺควรสฺส เหตุ.

กึ

กินฺนุ สนฺตรมาโน ว กาสุํ ขนสิ สารถิ.

ยํ

โก นุ โข โภ โคตม เหตุ โก ปจฺจโย, ยนฺติฏฺธเตว นิพฺพานํ ฯ เป ฯ เอกจฺเจ นาราเธนฺติ.

ตํ

ตํ ตาหํ ตาต ยาจมิ.

อธิบาย : ศัพท์ทั้ง ๔ มีเหตุเป็นต้นนี้ ประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ สำเร็จรูปเป็น เหตุ, กึ, ยํ, ตํ ใช้ในอรรถเหตุได้ ตามสูตรนั้น [การก. น. ๒๓] และเรียกชื่อสัมพันธ์ว่า เหตุ. อุ. :-

เหตุ

จเช ธานํ องฺควรสฺส เหตุ

[ขุ. ชา. อสีติ. ๒๘/๑๔๗]

"พึงสละทรัพย์ **เพราะเหตุ**แห่งอวัยวะอันประเสริฐ."

กึ

อุ. ที่ ๑

กินฺนุ สนฺตรมาโน ว กาสุํ ขาสิ สารถิ.

[ขุ. ชา. เตมิย. ๒๘/๑๕๓]

แน่ะนายสารถี, ท่านรีบขุดหลุมสี่เหลี่ยมเพราะเหตุไร."

อุ. ที่ ๒

อถ **กิญฺ**จรหิ เต อยํ สาริปุตฺต โอฬารา อาสภิวาจา ภาสิตา. [ที. ปาฏิก, สมฺปสาทนีย. ๑๑/๑๙] "สาระบุตร, เมื่อเป็น

เช่นนั้น เพราะเหตุไรเล่าเธอจึงกล่าวอาสภิวาจาอันโอฬารนี้." (อรรถกถา [สุ. วิ. ๓/๘๔] แก้ว่า อถ กิญฺจรหีติ อถ กสฺมา).

อุ. ที่ ๓

กึ ปเนตฺถ **การณํ**, ยถา อิธ, เอวํ อุสลวิปากคมเน อเหตุกคหณํ น กตํ. [อภิธมฺมตฺถ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๗๙] "ก็ในกุสลากุสลวิบาก ท. นั่น ท่านอาจารย์ไม่ทำศัพท์ว่า อเหตุก ในนิคมแห่งอกุศลวิบาก เหมือนในนิคมแห่งกุศลวิบากนี้ เพราะเหตุไร." ในโยชนา [๑/๓๔๒] อ้างสูตรเดียวกันนี้และบอกสัมพันธ์ การณํ เป็นเหตุใน น กตํ. (กึ ในโยชนาเรียก ปุจฉา ตามภาวะเดิม เหมือนเรียก อิติอาทิ ว่า ลิงคัตถะ,แต่ใน อุ. นี้ กึ เนื่องเป็นวิเสสนะใน การณํ จึงเรียกตามอรรถที่เนื่องกันว่าวิเสสนะ. กึ การณํ ใช้ในอรรถกถาเป็น กึ การณา เป็นพื้น).

กึ ที่เป็นเหตุนี้ ตรงกับที่ท่านแสดงในวจีวิภาค เล่มนามและอัพยยศัพท์ ตอนสัพพนาม ส่วนที่ว่าด้วย กึ ศัพท์ว่า "กึ ศัพท์ ที่เป็นคำถามถึงเหตุ แปลว่า ทำไม." ในทางสัมพันธ์ ถ้าวาง การณํ ไว้ด้วยพึงเรียกเป็นวิเสสนะของ การณํ. ถ้าไม่วางการณํไว้, มีแต่ กึ ศัพท์ตามลำพัง เรียกเป็นเหตุ หรือ ปุจฉนัตถะ ก็ได้. จะเติม การณํ เข้ามาและเรียกเป็นวิเสสนะก็ได้, และพึงเรียก การณํ เป็นเหตุ. นัยแม้ใน ยํ, ตํ ก็เหมือนกัน.

ยํ

อุ. ที่ ๑

โน นุ โข โภ โคตม เหตุ โก ปจฺจโย; ยนฺติฏฺฐเตว นิพฺพานํ, ติฏฺฐติ นิพฺพานคามี, ติฏฺฐติ ภวํ โคตโม สมาทเปตา; อถ จ ปน โภโต โคตมสฺส สาวกา โภตา โคตฌมน เอวํ โอวทิยมานา เอวํ อนุสาสิยมานา; อปฺเปกจฺเจ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธนฺติ, เอกจฺเจ นาราเธนฺติ. [ม. อุป. คณกโมคฺคลฺลาน. ๑๔/๘๕] "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ, เหตุอะไรหนอแล ปัจจัยอะไร, เพราะเหตุปัจจัยไรเล่า พระนิพพานก็มีอยู่ ทางให้ถึงพระนิพพานก็มีอยู่ พระโคดมผู้เจริญผู้ชักนำก็มีอยู่, ถึงอย่างนั้น พระสาวก ท. ของพระโคดมผู้เจริญ ผู้อันพระโคดมผู้เจริญโอวาทอยู่อย่างนั้น อนุสาสน์อยู่อย่างนั้น บางพวกก็ยังพระนิพพานที่สำเร็จโดยส่วนเดียวให้สัมฤทธิ์ , บางพวกก็ไม่ให้สัมฤทธิ์."

ในรูปประโยคเช่นนี้ ใช้ เยน ก็มี เช่น โก นุ โข โภ โคตม เหตุ โก ปจฺจโย; **เยเนกทา** ทีฆรตฺตํ สชฺฌายกตาปิ มนฺตา นปฺปฏิภนฺติ., ปเคว อสชฺฌายกตา. [องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๕๗] "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ, เหตุอะไรหนอแล ปัจจัยอะไร,ที่เป็นเหตุไม่แจ่มแจ้งแห่งมนต์ ท. แม้ที่ทำสาธยายไว้ตลอดกาลนาน, มนต์ ท. ที่ไม่ได้ทำสาธยายไว้ ยิ่งไม่แจ่มแจ้งก่อนเทียว."

อุ. ที่ ๒

ยํ โข ตฺวํ สิวก สนฺตํ อชฺฌตฺตํ โลภํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ โลโภติ ปชานาสิ; อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ โลภํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ โลโภติ ปชานาสิ; เอวมฺปิ โข สิวก สนฺทิฏฺฐิโก ธมฺโม โหติ ฯ เป ฯ. [องฺ. ฉก. ๒๒/๓๙๙] "สิวกะ, ท่านรู้โลภภายในที่มีอยู่ ว่า ' โลภภายในของเรามีอยู่,' ท่านรู้โลภภายในที่ไม่มีอยู่ว่า ' โลภภายในของเราไม่มี' เพราะเหตุใดแล; สิวกะ, เพราะเหตุแม้อย่างนั้นแล ธรรมเป็นสันทิฏฐิกะ ฯลฯ." ยํ วิเสสนะ ของ การณํ, การณํ เหตุ ใน ปชานาสิ. (ยํ เหตุ นี้ วางเหมือนกิริยาปรามาส แต่ในอรรถ ยสฺมา).

ตํ

ตํ ตาหํ ตาต ยาจามิ. [ขุ.ชา. หลิทฺทราค. ๒๗/๒๖๕] "พ่อ, **เพราะเหตุนั้น** ฉันขอวิงวอนเจ้า." (ชาตกัฏฐกถา [๕/๓๙๖] ว่า ตํ ตาหนฺติ เตน การเณน ตํ อหํ).

สรูปอธิบาย : เหตุ, กึ, ยํ, ตํ (ปฐมาวิภัตติ) ใช้ในอรรถเหตุ.

วิภัตติเก่า (สัตตมีปัจจัตตะ)

(๓) มีวิภัตติเก่า คือ รูปเหมือนสัตตมีวิภัตติ ใช้ใน ปฐมาวิภัตติ เรียกในภาษาไทยว่า สัตตมีปัจจัตตะ. สัตตมีปัจจัตตะนี้ มีในสำนวนเก่าบางแห่ง, มีเฉพาะบทประธานบ้าง มีตลอดถึงบทอื่น เช่นบทวิเสสนะ กิริยาที่แจกด้วยวิภัตตินามบ้าง, เป็นสัตตมีปัจจัตตะ ทั้งท่อนก็มี.

ตัวอย่างในบาลีสุตตันตปิฎกหลายแห่ง เช่นในสังยุตตนิกาย ขันธวารวัคค ตอนโสตาปัตติวัคคที่ ๑ ใน ทิฏฺฐิสํยุตฺต ว่า พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ. (อรรถกถาแก้เป็น พาโล จ ปณฺฑิโต จ) และ สฬายตนวัคค ตอนโลกกามคุณวัคคที่ ๒ วา ตสฺมาติห ภิกฺขเว เส อายตเน เวทิตพฺเพ. (อรรถกถาแก้เป็น ตํ การณํ ชานิตพฺพํ).

ในทางสัมพันธ์สอนให้เรียกชื่อบทเช่นนี้ เฉพาะที่เป็นบทประธานว่า สัตตมีปัจจัตตะ.

อธิบาย : [๑] คำว่า สัตตมีปัจจัตตะ, สัตตมี ก็แปลว่า สัตตมีวิภัตติ, ปัจจัตตะ แปลว่า ปฐมาวิภัตติ, รวมกันเป็นสัตตมีปัจจัตตะ ถือเอาความว่า ปฐมาในรูปสัตตมี หรือสัตตมีที่ใช้ในปฐมา. นี้เป็นคำแสดงวิธีใช้ศัพท์, แต่ท่านสอนให้ใช้เป็นชื่อของบทเช่นนี้ที่เป็นประธาน. ในปกรณ์ชั้นบาลี สัตตมีปัจจัตตะ มีใช้เฉพาะบทประธานก็มี ใช้ตลอดไปถึงบทวิเสสนะ ถึงบทกิริยาที่ประกอบด้วยวิภัตตินามก็มี, ใช้ในข้อความทั้งท่อนก็มี, เช่นนี้ ต้องเรียกตามอรรถที่ใช้นั้น ๆ อุ:-

อุ. ที่ ๑

พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ. [ขนฺธวารวคฺค. ๑๗/๒๖๐] "ทั้งพาลทั้งบัณฑิต แล่นไปท่องเที่ยวไป จักทำที่สุดแห่งทุกข์.

บาลีนั้นแสดงลัทธิสังสารสุทธิภายนอกพุทธศาสนา อรรถกถา [สา. ป. ๒/๔๑๗] แก้เป็น พาโล จ ปณฺฑิโต จ. (และในหน้า ๒๕๔ แสดงนัตถิกวาท ว่า พาเล จ ปณฺฑิโต จ กายสฺส เภทา อุจฺฉิชฺชนฺติ วินสฺสนฺติ น โหนฺติ ปรมฺมรณา. ข้อความนี้ มีในสันทกสูตร [ม. ม. ๑๓/๒๙๑] . อรรถกถาพระสูตรนั้น [ป. สู. ๓/๒๕๑] แก้ว่า พาโล จ ปณฺฑิโต จาติ พาลา จ ปณฺฑิตา จ).

อุ. ที่ ๒

โทณมิเต สุขทุกฺเข, ปริยนฺตกเต สํสาเร, นตฺถิ **หายนวฑฺฒเน,** นตฺถิ **อุกฺกํสาวกํเส**. เสยฺยถาปิ นาม **สุตฺตคุเฬ** ขิตฺเต นิพฺเพฐิยมานเมว ปเลติ; เอวเมว **พาเล จ ปณฺฑิเต** จ นิพฺเพฐิยมานา สุขทุกฺขํ ปเลนฺติ. [ขนฺธวาคฺค. ๑๗/๒๖๐] "สุขและทุกข์ เหมือนนับด้วยทะนาน, สงสารมีที่สุดอันกาลทำแล้ว, ความเสื่อมและความเจริญไม่มี, ความเยี่ยงและความด้อยไม่มี, กลุ่มด้วยที่คมซัดไปแล้ว ย่อมคลี่นั่นเทียวปลิว แม้ฉันใด, ทั้งพาลทั้งบัณฑิต ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมคลี่ร่อนไป (เอง) สู่สุขทุกข์."

บาลีนี้แสดงลัทธิภายนอกพุทธศาสนา.อรรถกถา [สา. ป. ๒/๔๑๘] แก้เป็น ปฐมาวิภัตติ, เรียงใหม่ดังนี้: โทณมิตํ สุขทุกขํ, ปริยนฺตโต สํสาโร, นตฺถิ หายนวฑฺฒนํ (นายนวฑฺฒนานิ) นตฺถิ อุกฺกํสาวกํสํ, เสยฺยถาปิ นาม สุตฺตคุฬํ ขิตฺตํ นิพฺเพฐิยมานเมว ปเลติ, เอวเมว พาลา จ ปณฺฑิตา จ นิพฺเพฐิยมานา สุขทุกฺขํ ปเลนฺติ.

อุ. ที่ ๓

ตสฺมาติห ภิกฺขเว **เส อายตเน เวทิตพฺเพ.** [สฬาตนวคฺค. ๑๘/๑๒๒] "ภิกษุ ท., เพราะเหตุนั้นแล พึงทราบอายตนะนั้น."

อรรถกถา [สา. ป. ๓/๔๔ แก้ว่า ตํ การณํ ชานิตพฺพํ.

อุ. ที่ ๔

วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค
คิมฺหาน มาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห
(ตถูปมํ ธมฺมวรํ อเทสยิ
นิพฺพานคามึ ปรมํ หิตาย).

[ขุ. ป. รตน. ๒๕/๘]

"พุ่มไม้ในป่า มีดอกทาน (สะพรั่ง) ในเดือนคิมหะที่ ๑ (จิตร-มาส) แห่งคิมหะ ท. ฉันใด, (พระสักยมุนี ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐอย่างยิ่งอันให้ถึงพระนิพพาน เพื่อเกื้อกูล ก็มีอุปมาฉันนั้น)."

อรรถกถาแห่งพระสูตรนั้น [ป. โช. หน้า ๒๑๐] แก้เป็นปฐมาวิภัตติ ว่า วนปฺปคุมฺโพ ผุสฺสิตคฺโค.

อุ. ที่ ๕

โย สจฺฉิกฏฺโฐ ปรมตฺโถ, ตโต โส ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺฉิกฏฺฐปรมตฺเถนาติ. น เหวํ วตฺตพฺเพ. [กถาวตฺถุ. ๓๗/๑]
"สกวาที: อรรถที่แท้จริง (= ภูตฏฺเฐ) อรรถอย่างยิ่งใด: บุคคลนั้นอันบัณฑิตย่อมเข้าไปได้ เพราะอรรถที่แท้จริง อรรถอย่างยิ่งนั้น ?
ปรวาที: บุคคลนั้น อันท่านไม่พึงกล่าวอย่างนั้นเลย."

อรรถกถา [ป. ที. หน้า ๑๕๑] แก้ว่า เอวํ น วตฺตพฺโพ.

อุ. ที่ ๖

สุตมเย ญาณํ. [ขุ. ปฏิ. ญาณ. ๓๑/๑] ' ญาณอันสำเร็จด้วยสุตะ.'

อรรถกถา [สทฺ. ป. หน้า ๑๕] แก้ว่า สุตมเย เป็น ปัจจัตตวจนะ (ปฐมาวิภัตติ) ความว่า สุตมยํ ญาณํ, ท่านอ้าง น เหวํ วตฺตพฺเพ, วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค, นตฺถิ อตฺตากาเร เป็นอาทิ.

อุ. ที่ ๗

อสุกคามโต **อสุกคามคมนฏฺฐาเน** สมํ, วิสมํ, กทฺทมพหุลํ, สกฺขรพหุลํ, กาฬมตฺติกํ, ตมฺพมตฺติกํ. [ปจวีกถาปสุตปยฺจสตภิกฺขุ. ๓/๑] "ที่ไปสู่บ้านโน้นจากบ้านโน้น เสมอ, ที่ไป ...โน้น ไม่เสมอ, ที่ไป....โน้น มากด้วยเปือกตม, ที่ไป....โน้น มากด้วยกรวด, ที่ไป... โน้น มีดินดี, ที่ไป...โน้น มีดินแดง." (ใน อุ. นี้ บางท่าน ใช้เต็ม ฐานํ หรือ ปจวีตลํ เข้ามาเป็นประธาน).

[๒] สันนิษฐานความเป็นมาแก่งรูปสัตตมีปัจจัตตะ มีดังนี้ :-

ในคำนำคัมภีร์สัททนีติว่า ภาษามคธ (มาคธี) มี ๒ อย่าง:

๑. สุทธมาคธี.

๒. อสุทมาคธี หรือ เทสียมาคธี.

สุทธมาคธี ว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้เทศนาสั่งสอน อสุทธ-มาคธี ว่าเป็นภาษาพูดจากันของขาวมคธและครู หรือเจ้าลัทธิอื่นใช้สั่งสอน, และว่า อสุทธมาคธี หรือ เทสียมาคธี นั้น ไม่ไพเราะหรือได้

ระเบียบ เขายกคำของเข้าลัทธิมักขลิโคสาล มาตอนหนึ่งว่า เหวํ โทณมิเต สุขทุกฺเข, ปริยนฺตกเต สํสาเร, นตฺถิ หายนวฑฺฒเน, นตฺถิ อุกฺกํสาวกํเส เป็นตัวอย่าง คำแปลดังปรากฏแล้ว. สุขทุกฺเข, สํสาเร, หายนวฑฺฒเน, อุกฺกํสาวกํเส รูปเหมือนสัตตมีไปสิ้น แต่อรรถเป็นปฐมา ฉะนี้กระมัง เราจึงเรียกว่า สัตตมีปัจจัตตะ.

อนึ่ง ในภาษาสํสกฤต ศัพท์มีที่สุดเป็น สฺ (ปฐมาวิภัตติ ของ สํสกฤต ก็ สฺ) และ ' : ' (วิสรคฺ ซึ่งแทน สฺ) มาสู่ภาษาบาลีเป็น ๒ รูป คือเป็น อุ และเป็น เอ :

สฺ = อุ - มิถสฺ = มิถุ.

สทฺยสฺ = สชฺชุ.

อาคสฺ = อาคุ.

สฺ, : = เอ - สฺวสฺ = เสฺว.

ปุรสฺ = ปุเร.

อนฺต : ปุร = อนฺเตปุร.

(นัย อภิธาน ชิลเดอรส)

เห็นจะเป็นเช่นนี้เอง คือ สฺ (ปฐมาวิภัตติ) ของ สํสกฤต อันอาจะมาเป็นรูป เอ ในบาลี ซึ่งในบาลี เอ เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ เราจึงเรียกว่าสัตตมีปัจจัตตะ.

[๓] ในคำจารึกหลักศิลาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ก็ใช้ปฐมาวิภัตติเอกวจนะ ลงท้ายเป็น เอ เข้ากับศัพท์ อ การันต์ เช่น เทวานํ **ปิเย** ปิยทสิลาช. "พระราชาปิยทสี ที่รักของเทวดา." ในคำจารึก

หีบศิลาขุดได้ที่ตำบลปิปราห์วะ แขวงเมืองบัสติแดนเนปอลก็เหมือนกัน เช่น **อิยํ สลิลนิธเน.** "นี้ที่ฝั่งพระสารีริกธาตุ."

อนึ่ง ฉัฏฐีวิภัตติเอาวจนะ ลงท้ายเป็น เอ เช่นคำจารึกหลักศิลา ฯ ว่า เทวานํ ปิยส ปิยทสิส **ลาชิเน.** "ของพระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดา ท." และคำจารึกหีบศิลา ฯ เช่น พุธส **ภควเต.** "ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า)."

(คัดจากต้นฉบับลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ว. ว.).

[๔] ศัพท์นิบาตที่ใช้ในสัตตมีวิภัตติ เช่น กาลสัตตมี เมื่อใช้เป็นประธาน บางท่านก็สอนให้เรียกชื่อว่า สัตตมีปัตตะ เช่น อชฺช อิทานิ, แต่นิบาตในสัตตมีนี้ ท่านผู้รู้ไม่นิยมใช้เป็นสัตตมีปัจจัตตะ เช่น อชฺชุโปสโถ ปณฺณรโส [ภิกขุปาฏิโมกข์] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ว. ว. ทรงแปลงว่า ' อุโบสถวันนี้ที่ ๑๕.'

[๕] การใช้วิภัตติหนึ่ง ในอรรถของอีกวิภัตติหนึ่งนั้นยังมีอีก เช่น :-

ปฐมาวิภัตติในทุติยาวิภัตติ

ยสฺมา จ **สงฺคหา** เอเต สมเวกฺขนฺติ ปณฺฑิตา.

[สิงฺคาล. ๑๑/๒๐๗]

"ก็บัณฑิต ท. ย่อมพิจารณาสังคหะ ท. นั่นเหตุใด."

อรรถกถา [สุ. วิ. ๓/๑๘๘] แก้ว่า สงฺคหา เอเต เป็นปัจจัตตวจนะ ใช้ในอุปโยควจนะ (ทุติยาวิภัตติ).

ปฐมาวิภัตติในตติยาวิภัตติ

อุ. ที่ ๑

สกฺกา นุ โข รชฺชํ กาเรตุํ อหนํ อฆาตยํ อชินํ อชาปยํ อโสจํ อโสจาปยํ ธมฺเมน. [สํ. ส. รชฺช. ๑๕/๑๖๘] "อันเรา อาจหรือหนอแล เพื่อเป็นผู้ไม่ฆ่าเอง ไม่ให้ฆ่า ไม่ทำความเสื่อมทรัพย์ (ของผู้อื่น) เอง ไม่ให้ทำความเสื่อมทรัพย์ (ของผู้อื่น) ไม่โศกเอง ไม่ให้ผู้อื่นโศก ให้ทำความเป็นพระราชาโดยธรรม.

อรรถกถา [สา. ป. ๑/๒๑๒[๑]] แก้ว่า อหนํ อฆาตยนฺติ อหนนฺเตน อฆาเฏนฺเตน. อชินํ อชาปยฺติ ปรสฺส ธนชานึ อกโรนฺเตน อกเรนฺเตน. อโสจํ อโสจาปยนฺติ อโสเจนฺเตน อโสจยนฺเตน.

อหนํ เป็นต้น วิกติกัตตา ใน หุตฺวา. หุตฺวา สมานกาลกิริยา ใน กาเรตุํ.

อุ. ที่ ๒

ตสฺมา หิ อตฺตกาเมน　　มหตฺตมภิกงฺขตา
สทฺธมฺโม ครุกาตพฺโพ　　สรํ พุทฺธานสาสนํ.

[สํ. ส. คารว. ๑๕/๒๐๖]

"เพราะเหตุนั้นแล พระสัทธรรม อันบุคคลผู้รักตน จำนงความเป็นใหญ่ ระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ท. พึงทำความเคารพ."

๑. อรรถกถานี้ แก้ ปพฺพตสฺส ในบาทคาถา ว่า ปพฺพตสฺส สุวณฺณสฺส ว่า ปพฺพโต ภาเวยฺย.

อรรถกถา [สา. ป. ๑/๓๒๘] แก้ว่า สรํ พุทฺธาน สาสนนฺติ. พุทธฺานํ สาสนํ สรนฺเตน.

สรํ วิเสสนะของ ปุคฺคเลน.

ทุติยาวิภัตติ ในสัตตมีวิภัตติ

เอวํ **สนฺตํปิ** โข เต โปฏฺฐปาท อญฺญา จ สญฺญา ภวิสฺสติ อญฺโญ อตฺตา. [ที. สี. โปฏฺฐปาทง ៩/๓๒๑] "โปฏฐปาทะ, เมื่ออย่างนั้น แม้มีอยู่แล สัญญา จักเป็นอย่างอื่น ตนจักเป็นอย่างอื่นแก่ท่าน."

อรรถกถา [สุ. วิ. ๑/๔๒๘] แก้ว่า เอวํ สนฺตนฺติ เอวํ สนฺเต. ภุมฺมฏฺเฐ หิ เอตํ อุปโยควจนํ.

อนึ่ง ยังมีวิธีใช้ในการอีกมาก เช่น ฉัฏฐีกัมม, ฉัฏฐี (เป็น) กรณะ (เข้ากับ) ปูรฺ ธาตุ) เป็นต้น.

สรูปอธิบาย: สัตตมีปัจจัตตะ คือบทวิภัตติรูปสัตตมีวิภัตติ ใช้เป็นปฐมาวิภัตติ เรียกชื่อตามอรรถที่ใช้นั้น ๆ.

ฉัฏฐีปัจจัตตะ

(๔) ในฉัฏฐีวิภัตติ ใช้ในปฐมาวิภัตติ เรียกว่า ฉัฏฐีปัจจัตตะ. อุ. ทุชฺชีวิตมชีวิมฺหา เยสํ โน ย ททามฺหาเส. ตัวอย่างนี้ เยสํ โน ใช้ในอรรถเหมือน เย มยํ.

อธิบาย : [๑] ฉัฏฐีปัจจัตตะนี้ ก็เช่นเดียวกับสัตตมีปัจจัตตะ ต่างแต่เป็นฉัฏฐีวิภัตติ อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ทุชฺชีวิตมชีวิมฺหา **เยสํ โน** ม ททามฺหเส.

[ขุ. ชา. โลหกุมฺภิ. ๒๗/๑๓๗]

"เรา ท. ใด ไม่ให้แล้วสิ, เรา ท. นั้น ได้เป็นอยู่ชั่ว." (ชาต-กัฏฐกถา [๔/๒๘๕] แก้เป็น เย มยํ).

อุ. ที่ ๒

เอกสฺสปิ เจ ภิกฺขุโน นปฺปฏิภาเสยฺย ตํ ภิกฺขุนึ อปสาเทตุํ [มหาวิภงฺค ๒/๕๑๘] "ถ้าภิกษุแม้รูปหนึ่ง ไม่กล่าวออกไป เพื่อจะรุกรานภิกษุณีนั้นไซร้."

(ในมหาวิภังค์นั้น ตอนแจกบทแสดงว่า เอกสฺสปิ เจ ภิกฺขุโน อนปสาทิเต ขาทิสฺสามิ ภุญฺชิสฺสามีติ ปฏิคฺคณฺหาติ. ในโยชนาสมนฺต. [๒/๑๑๙] ว่า ปาลิยํ ปน เอกสฺส เจปิ ภิกฺขุโน นปฺปฏิภาเสยฺยาติ เอโ เอตํ ภิกฺขุนึ เจปิ นปฺปฏิภาเสยฺยาติ อตฺโถ. ปจฺจตฺเต หิ สามิวจนํ).

[๒] สัตตมีและฉัฏฐีทั้ง ๒ นี้ คล้าย ๆ กันในบางประการ เช่น เป็นนิทธารณะได้, และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นลักขณะ อีกฝ่ายหนึ่งเป็นอนาทร. ในคำจารึกเก่าที่อ้างกล่าวในข้อสัตตมีปัจจัตตะแล้ว ฉัฏฐีลงท้ายเป็น เอ ได้เหมือนสัตตมี. ก็เมื่อสัตตมียังแปลเป็นปฐมาได้แล้ว (แต่ว่ามิใช่สัตตมี-วิภัตติจริง ๆ ตามที่ได้สันนิษฐานแล้ว เป็นแต่รูปเหมือนสัตตมี คือ เอ เพราะยังไม่เคยพบ สฺมึ เลย) , ฉัฏฐีก็แปลเป็นปฐมาได้.

[๓] แต่มีข้อที่ต่างกันอยู่บ้าง คือสัตตมปัจจัตตะมีทางสันนิษฐาน

ว่า เป็นปฐมาวิภัตติในรูปเก่า. แต่ฉัฏฐีปัจจัตตะ ตามตัวอย่างที่ได้แล้ว ไม่มีทางสันนิษฐานอย่างนั้น. ท่านไม่ใช้เป็นฉัฏฐีปัจจัตตะในเมื่อมีทางแปลงอย่างอื่นได้ก็มี.

สรูปอธิบาย : ฉัฏฐีปัจจัตตะ คือ บทฉัฏฐีวิภัตติ ใช้เป็นปฐมา-วิภัตติ.

สัพพนามนิบาต

๑๗. มีสัพพนามนิบาต หรือนิบาตรูปสัพพนาม ใช้ในสำนวนเก่าชั้นบาลี ใช้ตามในชั้นอรรถกถาบ้าง ดังต่อไปนี้ :-

เสยฺยถีทํ

(๑) เสยฺยถีทํ เป็นนิบาต, ในบาลีไวยากรณ์จัดเข้าในนิบาตหมวดคำถาม, ในวากยสัมพันธ์ตอนต้น ท่านเรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ นิยมตฺโถ. แปลวา ' อย่างไรนี้.' ตรงกับคำไทยว่า ' คือ.' อุ. อริโย อฏฺฐงฺโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ, เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ... สมฺมาสมาธิ.

อธิบาย : [๑] เสยฺยถีทํ ท่านแสดงไว้ในแบบวากยสัมพันธ์แล้วในนิบาตหมวดที่ ๓ ข้อ ๑๖๕ เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ. แต่แสดงในที่นี้อีก เพื่อให้คู่กับ ยทิทํ ซึ่งจะกล่าวต่อไป. ในอรรถกถาบางแห่งแก้ว่า เสยฺยถีทนฺติ อนิยมิตนิยมนิกฺขิตฺตอตฺถวิภาชนฏฺเฐ นิปาโต. [สุ. วิ. ๒/๑๒๒] "เสยฺยถีทํ เป็นนิบาต ในอรรถว่ากำหนดอรรถที่ยังมิได้กำหนดและจำแนกอรรถที่ยกขึ้นไว้." เรียกชื่อตามนี้ แต่ตัดให้สั้นว่า วิภาชนตฺโถ หรือ นิยมตฺโถ. (อีกอย่างหนึ่ง เห็นว่าใช้เป็นลิงคัตถะก็น่าได้). แปลว่าอย่างไรนี้ ตรงกับคำไทยว่า ' คือ ' ในที่ทั่วไปใช้นำหน้าจำนวนบทที่จำแนกออก. อุ :-

อุ. ที่ ๑

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ. **เสยฺยถีทํ สมฺมา-ทิฏฺฐิ...สมฺมาสมาธิ.** [อิติวุตฺตก ๒๕/๑๙๘] " มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น คือ **สัมมาทิฏฐิ...สัมมาสมาธิ.**

อุ. ที่ ๒

สตฺถา...อนุปุพฺพีกถํ กเถสิ, **เสยฺยถีทํ** ทานกถํ สีลกถํ สคฺคกถํ กามานํ อาทีนวํ โอการํ สงฺกิเลสํ เนกฺขมฺเม อานิสํสํ ปกาเสสิ. [จกฺขุ-ปาลตฺเถร. ๑/๖] "พระศาสดา...ตรัสอนุปุพพีกถา **คือ** ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา โทษ ความเลวทราม และความเศร้าหมองแห่งกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในเนกขัมมะ.

ใน อุ. นี้ บทที่จำแนกออก มีกิริยาอาขยาตซึ่งรวมกันเข้าเป็นพากย์ จึงสัมพันธ์ไปตามปกติ.

[๒] บทที่จำแนกออก ประกอบวิภัตติเหมือนบทตั้งเป็นพื้น อุ. :-

อุ. ที่ ๑

....อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ เทเสสิ ปกาเสสิ, เสยฺยถีทํ **สมฺมา-ทิฏฺฐึ....สมฺมาสมาธึ.** [พระราชนิพนธ์คำบูชาในพิธีทำวัตรวันวิสาข-บูชา] "แสดง ประกาศซึ่งมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ คือ ซึ่งสัมมา-ทิฏฐิ...ซึ่งสัมมาสมาธิ." (มคฺคํ บทตั้ง, สมฺมาทิฏฺฐึ...บทจำแนก).

อุ. ที่ ๒

ยถาคตมคฺโคติ โข ภิกฺขุ อริยสฺเสตํ อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส

อธิวจนํ, เสยฺยถีทํ, **สมฺมาทิฏฺฐิยา...สมฺมาสมาธิสฺส.** [สํ. สฬา. ๑๘/๒๔๒] "ภิกษุ, คำนั่นว่า ' มรรคตามที่มาแล้ว' แล เป็นชื่อแห่งมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ, คือ แห่งสัมมาทิฏฐิ....แห่งสัมมา-สมาธิ." (มคฺคสฺส บทตั้ง, สมฺมาทิฏฺฐิยา...บทจำแนก).

ในบางแห่ง แต่น้อย บทตั้งเป็นวิภัตติอื่น ส่วนบทจำแนก ท่านประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ. อุ. กุลฺลนฺติ โข ภิกฺขเว อริยสฺเสตํ. อฏฺฐงฺคิกสฺส **มคฺคสฺส** อธิวจนํ, **เสยฺสถีทํ, สมฺมาทิฏฺฐิ....สมฺมาสมาธิ.** [สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๙] "ภิกษุ ท., คำนั่นว่า ' แพ (หรือทุ่น)' แล เป็นชื่อแห่งมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ คือ สัมมาทิฏฐิ...สัมมา-สมาธิ." (มคฺคสฺส บทตั้ง, สมฺมาทิฏฺฐิ...บทจำแนก).

[๓] เสยฺยถีทํ นี้ ท่านแก้ความด้วย กตม ศัพท์ก็มี จึงควรเป็นที่สังเกตของนักศึกษา. (เสยฺยถีทนฺติ เต กตเมติ อตฺโถ. มโน. ปู. ๓/๗๙).

อนึ่ง น่าสังเกตว่า วิธีจำแนกบทด้วยวาง เสยฺนถีทํ นี คล้ายกันกับจำแนกด้วยวาง อิติ ศัพท์ ที่ใช้มากในรุ่นอรรถกถา. เรื่องนี้ได้แสดงแล้วในตอนที่ว่าด้วยสรูป (บทกำหนดโดยวิภาค) ส่วนที่สรูปในอิติศัพท์ข้างต้น. การเรียกสัมพันธ์ ก็พึงอนุโลมบทสรูปในอิติศัพท์นั้น คือ ถ้าบทจำแนกเป็นปฐมาวิภัตติ บอกเป็นลิงคัตถะ สรูปใน เสยฺยถีทํ. ถ้าบทจำแนกเป็นวิภัตติอื่น อนุวัตบทตั้ง เรียกเหมือนบทตั้ง และบอกสรูปใน เสยฺยถีทํ.

สรูปอธิบาย. เสยฺยถีทํ เป็นนิบาต ใช้ในคำถาม เรียกชื่อว่า

ปุจฺฉนตฺโถ, อีกอย่างหนึ่ง เรียกชื่อว่า วิภาชนตฺโถ, หรือ นิยมตฺโถ เพราะใช้ในอรรถที่ยังมิได้กำหนด จำแนกอรรถที่ยกขึ้นไว้. หรือจะใช้เป็นลิงคัตถะก็น่าได้. ตรงกับคำไทยว่า ' คือ.'

ยทิทํ

(๒) ยทิทํ ท่านว่าเป็นนิบาต, ในอรรถกถาทั้งปวง แก้อรรถเป็นสัพพนาม ในอรรถ ย ศัพท์ (ยํ+อิทํ) ใช้เป็นวิเสสนะ (นี้ใด, นี้ไรเล่า) บ้าง เป็นกิริยาปรามาส (นี้ใด) บ้าง. นี่เหมือน ยํ สัพพนามโดยปกติ ต่างแต่ ยทิทํ เป็นวิเสสนะของนามนาม ได้ทุกลิงค์ ทุกวจนะ. อุ. :-

วิเสสนะ : คหนํ เหตํ ภนฺเต; ยทิทํ มนุสฺสา. อุตฺตานํ เหตํ ภนฺเต; ยทิทํ ปสโว.

กิริยาปรามาส: อปฺปายุสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ ปาณาติปาตี โหติ ลุทฺโท.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแปล ยทิทํ ว่า 'คือ' (ยทฺ+อิทํ) เหมือนอย่างถามให้กำหนดอรรถที่ยังมิได้กำหนด เช่นเดียวกับ เสยฺยถีทํ จึงใช้เป็นนิบาตได้อีกอย่างหนึ่ง เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ เหมือนเรียก เสยฺยถีนํ ในแบบวากยสัมพันธ์ตอนที่ว่าด้วยนิบาต หรือ นิยมตฺโถ เหมือนเรียก เสยฺยถีทํ ในอรรถกถาบางแห่ง (นี้ไรเล่า, คือ).

อธิบาย : [๑] บทว่า ยทิทํ นี้ ในอรรถกถาแก้เป็นสัพพนาม

ในอรรถ ย ศัพท์ และตัดบทเป็น ยํ+อิทํ, ใช้เป็นบทวิเสสนะบ้าง กิริยาปรามาสบ้าง เหมือน ยํ สัพพนาม. แต่เพราะ ยทิทํ คงรูปอยู่อย่างเดียว ทั้งใช้เป็นวิเสสนะของบทนามทุกลิงค์ทุกวจนะ. ในอรรถกถา ท่านจึงยกเป็นนิบาต. ไม่เช่นนั้น ท่านก็ว่าเป็นลิงควิปัลลาส ดังคำว่า ยทิทํ สภาวธมฺโม. [อภิ. วิ. ปฐมปริจฺเฉท. น. ๖๖] ในโยชนา [๑/๑๗๕-๑๗๖] ว่า ยทิทํ เป็นลิงควิปัลลาส แสดงสัมพันธ์เป็นวิเสสนะ ของ สภาวธมฺโม.

รูปประโยค ยทิทํ ในที่ทั้งปวง อาจจำแนกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้ :-

รูปประโยค ยทิทํ ประเภทที่ ๑

ยทิทํ เมื่อใช้เป็นสรรนาม ในอรรถ ย ศัพท์ ก็ต้องมี ต ศัพท์รับ, โดยปกติท่านวาง ต ศัพท์ไว้ชัดเจน ในอนุประโยคหน้า อุ. :-

ยทิทํ เป็นวิเสสนะ

อุ. ที่ ๑

คหนํ เหตํ ภนฺเต, ยทิทํ มนุสฺสา. อุตฺตานํ เหตํ ภนฺเต, **ยทิทํ ปสโว.** [ม. ม. กนฺทรก. ๑๓/๔]" ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ, แท้จริง, มนุษย์ ท. นี้ใด, มนุษย์นั่นซับซ้อน (หยั่งยาก). ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ, แท้จริง, ปสุ ท. นี้ใด, ปสุนั่นเผิน (หยั่งง่าย)." ยทิทํ วิเสสนะ ของ มนุสฺสา. มนุสฺสา ลิงคัตถะ. ยทิทํ วิเสสนะ ของ ปสโว. ปสโว ลิงคัตถะ.

อุ. ที่ ๒

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวิกานํ อุปาสิกานํ พหุสฺสุตานํ.

ยทิทํ ขุชฺชุตฺตรา. [องฺ. เอก. ๒๐/๓๔] "ภิกษุ ท., ขุชชุตตรา นี้ใด, ขุชชุตตรานั่น เป็นยอกแห่งอุบาสิกา ท. ผู้สาวิกาของเราผู้พหูสูต."

ตัวอย่างทั้ง ๒ นี้ มีในสามาวตีวัตถุ. แต่ตัวอย่างหลังในสามาวตีวัตถุ เป็น ธมฺมกถิกานํ ต่างจากบาลี, ในที่นี้ใช้ตามบาลี.

อุ. ที่ ๓

เอส ปจฺจยโย ชรามรณสฺส, ยทิทํ ชาติ. [ที. มหา. มหานิพฺพาน ๑๐/๖๗] "ชาตินี้ใด, ชาตินั่นเป็นปัจจัยแห่งชราและมรณะ.

ยทิทํ เป็นกิริยาปรามาส

อุ. ที่ ๑

อปฺปายุสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, **ยทิทํ** ปาณาติปาตี โหติ ลุทฺโท โลหิตปาณี หตปหเต นิวิฏฺโจ อทยาปนฺโน ปาณภูเตสุ. [ม. อุ. สุภ. ๑๔/๓๗๗] "บุคคลเป็นพราน ฆ่าสัตว์ มีมือเปื้อนเลือด ตั้งอยู่ในการฆ่าการประหาร ไม่ถึงความเอ็นดูในสัตว์ ท. **นี้ใด**, มาณพ, (ปฏิปทา) นั่น เป็นปฏิปทาที่ให้เป็นไปเพื่อมีอายุน้อย."

ยทิทนฺติ ปทํ โหตีติ ปเท กิริยาปรามสนํ.

อุ. ที่ ๒

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว เปยฺยวชฺชานํ, **ยทิทํ** อตฺถิกสฺส โอหิตโสตสฺส ปุนปฺปุนํ ธมฺมํ เทเสติ. [องฺ. นวก. ๒๓/๓๗๗] "ภิกษุย่อมแสดงธรรมบ่อยๆ แก่ผู้ทำใจให้มีประโยชน์ เงี่ยโสตนี้ใด, ภิกษุ ท.,

(การแสดงธรรม) นั่น เป็นยอดแห่งความกล่าววาจาเป็นที่รัก ท."

ข้อสังเกต : วิธีแปลแบบของไทยอย่างหนึ่ง ท่านสอนให้หาบทโยคของ ยทิทํ ที่เป็นนปุ๊สกลิงค์ และให้แปลบทนานามถัด ยทิทํ ว่า คือ ....อย่างวิเสสลาภี เช่น ยทิทํ ขุชฺชุตฺตรา แปลยกศัพท์ว่า ยทิทํ ขนฺธปญฺจกํ ขันธปัญจกะนี้ใด ขุชฺชุตฺตรา คือขุชชุตตรา, บทโยคของ ยทิทํ นี้ ใช้เป็นบทโยคของ ต ศัพท์ที่เป็นรูปนปุ๊สกลิงค์ด้วย. วิธีนี้ไม่ถือ ยทิทํ เป็นนิบาต หรือเป็นลิงค์วิปัลลาส ถือว่าเป็นนปุ๊สกลิงค์ธรรมดา จึงตอนหาวิธีแปลเพื่อรักษาลิงค์ ดูขยักขย้อนอยู่. และถ้าบทนามนามถัด ยทิยํ เป็นนปุ๊สกลิงค์ด้วยกัน เช่น ยทิทํ ธมฺมทานํ (ซึ่งจัดแสดในข้อว่าด้วย เอตทคฺคํ) จะแปลอย่างนั้น หรือจักใช้ ยทิทํ เป็นวิเสสนะ ของ ธมฺมทานํ ทีเดียว, ถ้าจะใช้อย่างหลัง วิธีแปลก็ไม่ลงกัน, ถ้าจะให้ลงกันก็ดูไม่จำเป็น.ถ้ายก ยทิทํ เป็นนิบาต หรือเป็นลิงควิปัลลาส ก็หมดปัญหา ไม่ต้องแปลขยักขย้อน.

รูปประโยค ยทิทํ ประเภทที่ ๒

[๒] ประโยค ยทิทํ ตามตัวอย่างในข้อ [๑] วาง ต ศัพท์ไว้ในอนุประโยคหน้า ใช้ เอต ศัพท์เป็นพื้น และมักประกอบเป็นรูปนปุ๊สกลิงค์เหมือน ยทิทํ. ยังมีประโยค ยทิทํ อีกรูปหนึ่ง ไม่วาง ต ศัพท์ไว้ในอนุประโยคหน้า และไม่วางไว้ในตอนไหน, ในอรรถกถาแก้ฝาก ต ศัพท์ไว้แก่บทนามนามถัด ยทิทํ, ตัด ยทิทํ ให้เป็นประโยคลิงคัตถะอีกประโยคหนึ่ง โยคบทนามนามนั้น. อุ :-

อุ. ที่ ๑

เอวํ สํวฑฺฒา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา, ยทิทํ อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน. [มหาวิภงฺค ๑/๔๑๑] "เพราะว่า บริษัทของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เจริญแล้วด้วยอาการอย่างนี้. (การว่ากล่าวซึ่งกันและกัน การเตือนกันและกันให้ออกจากอาบัตินี้ใด), ด้วยการว่ากล่าวซึ่งกันและกัน ด้วยการเตือนกันและกันให้ออกจากอาบัติ (นั้น)."

ตั้งแต่ ยทิทํ ประกอบเป็นภาษามคธว่า ยทิทํ อญฺญมญฺญวจนํ อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ, เตน อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน.

อุ. ที่ ๒

หตฺถิปทํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ **ยทิทํ** มหนฺตตฺเตน. [ม. มู. มหาหตฺถิปโทปม. ๑๒/๓๔๙] "รอยเท้าช้าง บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะ (ความที่แห่ง, รอยเท้าช้างนี้ใด) รอยเท้าช้าง (นั้น) เป็นของใหญ่.

ตั้งแต่ ยทิทํ ประกอบเป็นภาษามคธว่า ยทิทํ หตฺถิปทํ. ตสฺส หตฺถิปทสฺส มหนฺตตฺเตน.

อุ. ที ๓

กมฺมํ สตฺเต วิภชติ หีนปฺปณีตตาย. [ม. อุ. สุภ. ๑๔/๓๗๖] "กรรมย่อมจำแนกสัตว์ ท. เพื่อ (ความที่แห่ง, สัตว์ ท. นี้ใด สัตว์ ท. (นั้น) เป็นผู้เลวและดี.

ตั้งแต่ ยทิทํ ประกอบเป็นภาษามคธว่า ยทิทํ สตฺา, เตสํ สตฺตานํ หีนปฺปณีตตาย.

อุ. ที่ ๒-๓ นี้ ฝาก ต ศัพท์ ที่บทภาวาทิสัมพันธ์ และประกอบบทนั้น ให้เป็นบทโยคของ ยทิทํ. นี้ก็อนุโลม อุ. ที่ ๑.

ประโยค ยทิทํ ประเภทที่ ๓

[๓] ตามตัวอย่างในข้อ [๑] บทนามนามถัด ยทิทํ เป็นปฐมาวิภัตติเป็นลิงคัตถะ วาง ต ศัพท์ไว้ในอนุประโยคหน้า, ตามตัวอย่างในข้อ [๒] บทนามนามถัด ยทิทํ เป็นวิภัตติอื่นจากปฐมาวิภัตติ ไม่มี ต ศัพท์ ต้องฝาก ต ศัพท์แก่บทนามนามนั้น หรือบทที่เนื่องแก่บทนามนามนั้น ความก็พอยังได้, แต่ยังมีประโยค ยทิทํ อีกมากไม่ได้วาง ต ศัพท์ไว้ และจักฝาก ต ศัพท์ไว้แก่บทใดบทหนึ่งให้รับกันก็ไม่ถนัด, ในที่เช่นนี้ ท่านแต่ก่อนจึงแปลว่า' นี้ไรเล่า' เลี่ยงคำว่า ' ใด' เพื่อไม่ต้องมี ' นั้น ' รับ. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ตถาคตสาวกสงฺโฆ เตสํ อคฺคมกฺขาติ, **ยทิทํ** จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา [อิติวุตฺตก ๒๕/๒๙๘] "หมู่สาวกของพระตถาคต บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าหมู่เหล่านั้น, คู่แห่งบุรุษ ท. ๔ ฺบุรุษบุคคล ท. ๘ **นี้ไรเล่า.**"

ยทิทนฺติ ปทํ ปุริสยุคานีติ จ ปุริสปุคฺคลาติ จ ปททฺวยสฺส วิเสสนํ.

'

แปลอย่างนี้ เหมือนยกประโยคหน้าเป็นประโยค ต หรือ ต ศัพท์แฝงอยู่ในประโยคหน้า. ยทิทํ หรือ ย ศัพท์ทั้งปวง อาจแปลอย่างนี้ได้ตามเหมาะ. (บาลีอัตตัปปสาทสุตต ตอนนี้ในจตุกกนิบาต อังคุตตร-นิกาย [๒๑/๔๕] มีต่อ เอส ภควโต..ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส, แต่ในอิติวุตตกะนี้ไม่มี. ถึงจะมีต่อ เอส ก็เห็นว่า เอส ไม่ใช่เป็นบทรับ ยทิทํ. เพราะไม่ใช้ลักษณะอนุประโยค ต ศัพท์ที่ใช้ในประโยค ยทิทํ พึงเทียบดู).

อีกอย่างหนึ่ง ท่านใช้อย่าง เสยฺยถีทํ (คือ) เช่น เอวํ สํวฑฺฒา... อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ว.ว. ทรงแปลว่า "เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เจริญแล้วด้วยอาการอย่างนี้ คือ ด้วยว่ากล่าวซึ่งกันและกัน ด้วยเตือนกันและกันให้ออกจากอาบัติ." เพราะฉะนั้น จึงใช้เป็นนิบาตอย่าง เสยฺยถีทํ ได้อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า 'นี้ไรเล่า' (โดยพยัญชนะ), 'คือ' (โดยอรรถ) เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ ตามที่ท่านเรียกไว้แล้วในแบบวากยสัมพันธ์ ตอนที่ว่าด้วยนิบาต, หรือ นิยมตฺโถ ตามที่เรียกในอรรถกถา [สุ. วิ. ๒/๑๒๒] (หรือเรียกว่าลิงคัตถะ ก็น่าได้, ความอย่างเดียวกัน).

พิจารณาดูในประโยคมาก ยทิทํ กับ เสยฺยถีทํ เทียบกันได้ แต่มีข้อที่ต่างกันคือ ยทิทํ มุ่งกำหนดอรรถที่ยังมิได้กำหนดอย่างเดียว เสยฺยถีทํ มุ่งกำหนดดังนั้น และจำแนกข้อด้วย อุ. เทียบกัน คือ :-

ยทิทํ

ตถาคตสาวกสงฺโฆ เตสํ อคฺคมกฺขายติ, **ยทิทํ** จตฺตาริ

ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา.

เสยฺยถีทํ

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขาติ เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ...สมฺมาสมาธิ. [อิติวุตฺตก. ๑๕/๒๘๘].

อุ. ที่ ๒

วิมุตติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย, เอตทตฺถา กถา..., **ยทิทํ** อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมกฺโข. [สมนฺต. ๑/๑๐๗]. "วิมุตติญาณทัสสนะ เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน, กถามีอนุปาทาปริ-นิพพานนั้นเป็นประโยชน์ คือ ความพ้นแห่งจิต เพราะไม่ยึดมั่น."

ใน อุ. นี้ เอต [-ทตฺถา] มุ่งย้อนกลับไปหาอนุปาทาปรินิพพาน จะใช้รับ ยทิทํ ไม่ได้, จึงแปล ยทิทํ ได้แต่อย่างเดียวว่า ' คือ."

อุ. ที่ ๓

อหญฺหิ พฺราหฺมณ พหุชนหิตาย ปฏิปนฺโน พหุชนสุขาย พหุสฺส ชนาตา อริเย ญาเย ปติฏฺฐาปิตา, ยทิทํ กลฺยาณธมฺมตา กุสลธมฺมตา. [องฺ. จตุกฺก ๒๑/๔๗] "พราหมณ์, เราแล ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก เพื่อสุขแก่ชนมาก, ยังประชุมชนมากให้ตั้งอยู่ในญายธรรมอันเป็นอริยะ คือ ความเป็นกัลยาณธรรม ความเป็นกุศลธรรม." (พหุสฺส ชนตาติ พหุ อสฺส ชนตา. อิทญฺจ กรณตฺเถ สามิวจนํ เวทิตพฺพํ. มโน . ปู. ๒/๓๘๘).

ใน อุ. นี้ บทที่พึงกำหนด (อริเย ญาเย) เป็นสัตตมีวิภัตติ, ส่วนบทกำหนด (กลฺยาณธมฺมตา กุสลธมฺมตา) เป็นปฐมาวิภัตติ,

ทั้ง ๒ จึงต่างวิภัตติกัน. อีกอย่างหนึ่งท่านประกอบวิภัตติเสมอกัน อุ. **พนฺธนา**.วิปฺปโมกฺโข โหติ, ยทิทํ อวิชฺชาพนฺธนา [ม. ม. เวกฺขณ. ๑๓/๓๗๒] "เป็นผู้พ้นจากเครื่องผูก คือ จากเครื่องผูกคืออวิชชา."

[๔] ตัวอย่างที่ยกมาแสดงตั้งแต่ต้นนี้ เพื่อแสดงว่า ยทิทํ ใช้ในรูปประโยคหลายอย่าง ตั้งแต่วาง ต ศัพท์ไว้ชัดเจน และเลือนไปจนถึงต้องฝาก ต ศัพท์ จนถึงหาที่ฝากไม่ได้ กลายเป็นนิบาต (โดยการใช้) ในพวก เสยฺยถีทํ. ประโยคที่วาง ต ศัพท์ไว้ หรือที่ฝาก ต ศัพท์ลงได้ เวลาแปลตัด ย-ต ไม่ปรากฏ ยทิทํ, ถ้าจะให้ปรากฏก็ต้องแปล ยทิทํ ว่า 'คือ' และตั้งรูปคำแปลใหม่ เช่น เอส ปจฺจโย ชรามรณสฺส ยทิทํ ชาติ แปลว่า " นั่นเป็นปัจจัยแห่งชราและมรณะ คือ ชาติ " แปลอย่างนี้ ใกล้กับรูปบาลี. ผู้เพ่งภาษานิยมแปลดังนี้.

บทกำหนดด้วย ยทิทํ นี้ คล้ายกันกับวิเสสนลาภี. อาจเทียบกันได้ดังนี้: บทกำหนดบทเดียว เป็นวิเสสลาภี, หลายบท เป็นสรูป, แม้แสดงกำหนดด้วย ยทิทฺ-เสยฺยถีทํ นี้ก็เหมือนกัน, แสดงกำหนดบทเดียว ใช้ ยทิทํ. แสดงกำหนดหลายบท ใช้ เสยฺยถีทํ. ฉะนั้น การแสดงสัมพันธ์ พึงสังเกตวิธีเรียงวิธีเข้าในที่โน้นมาใช้ในที่นี้ตามสมควร.

อนึ่ง ในประโยคที่กำหนดบทเป็นเหตุ เช่น ยทิทํ มหนฺตตฺตาย, แปล ยทิทํ ว่า'คือ' เข้าความไม่ถนัด, แปลเป็นปุจฉนัตถะที่ถามถึงเหตุ (หรือใช้เป็นวิเสสนะ ของ การณํ. การณํ เหตุ) เข้าความได้, ในเวลาแปลโดยอรรถ มักไม่ปรากฏ. ยทิทํ ที่กำหนดถามถึงเหตุนี้คล้าย กึการณา หรือ ตํ กิสฺส เหตุ, แต่ กึการณา เป็นสำนวนใหม่,

และ ตํ กิสฺส เหตุ ก็ใช้ในที่มีคำตอบเป็นประโยค เช่น เตสาหํ ธมฺมํ เทเสมิ...ตํ กิสฺส เหตุ, เอเต หิ คามณิ มํ ทีปา...วิหรนฺติ. [สํ. สฬา. ๑๘/๓๘๘] "เราแสดงธรรมแก่ภิกษุและภิกษุณีเหล่านั้น, ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ? นายบ้าน, เพราะชน (คือภิกษุและภิกษุณี) เหล่านั้น เป็นผู้มีเราเป็นเกาะ...อยู่." นี่เป็นข้อพึงสังเกต.

สรูปอธิบาย: ยทิทํ เป็นนิบาต ใช้เป็นสัพพนาม คือเป็นวิเสสนะบ้าง (นี้ใด, นี้ไรเล่า) กิริยาปรามาสบ้าง (นี้ใด) เหมือน ยํ ธรรมดา ต่างแต่ ยทิทํ เมื่อใช้เป็นวิเสสนะ ก็เป็นวิเสสนะของบทนาทนามได้ทุกลิงค์ทุกวจนะ เพราะยกเป็นนิบาตแล้ว ก็หมดปัญหา. อีกอย่างหนึ่ง ยทิทํ ท่านใช้อย่าง เสยฺยถีทํ (นี้ไรเล่า, คือ) เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ หรือ นิยมตฺโถ.

บาลีและอรรถกถาที่มาแห่ง ยทิทํ

บาลี

เอส ปจฺจโย ชรามรณสฺส, ยทิทํ ชาติ. [ที. มหา. มหานิทาน ๑๐/๖๗].

อรรถกถา

ยทิทํ ชาตีติ เอตฺถ ยทิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส สพฺพปเทสุ ลิงฺคานุรูปโต อตฺถโต เวทิตพฺโพ, อิธ ปน ยา เอสาติ อยมสฺส อตฺโถ, ชรามรณสฺส หิ ชาติ อุปนิสฺสยโกฏิยา ปจฺจโย โหติ. [สุ. วิ. ๒/๑๒๓].

บาลี

เอวํ สํวฑฺฒา-อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน. [มหาวิภงฺค ๑/๔๑๑].

อรรถกถา

ยทิทนฺติ วุฑฺฒิการณนิทสฺสนตฺเถ นิปาโต, เตน ยํ อิทํ อญฺญมญฺวุฏฺฐาปเนน จ สํวฑฺฒา ปริสาติ เอวํ ปริสาย วุฑฺฒิการณํ ทสฺสิตํ โหติ. [สมนฺต. ๒/๑๒๗].

บาลี

จนฺทโน เตสํ อคฺคมกฺขายติ, ยทิทํ มุทุตาย เจว กมฺมญฺญตาย จ. [องฺ. เอก. ๒๐/๑๑].

อรรถกถา

ยทิทนฺติ นิปาตมตฺตํ. [มโน. ปุ. ๑/๖๑].

บาลี

ยทิทํ จตตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา. [ขุ. อิติวุตฺตก ๒๕/๒๙๘].

อรรถกถา

ยทิทนฺติ ยานิ อิมานิ. [ขุ อิติ. ป. ที. ๓๗๔].

บาลี

ยทิทํ มทนิมฺมทโน...นิพฺพานํ. [ขุ. อิติวุตฺตก ๒๕/๒๙๘].

อรรถกถา

ยทิทนฺติ นิปาโต, โย อยนฺติ อตฺโถ. [ขุ. อิติ. ป. ที. ๒๗๓].

เอตทคฺคํ

(๓) เอตทคฺคํ ท่านตัดเป็นบท เอตํ+อคฺคํ และใช้ได้ในลิงค์ทั้ง ๓, พึงถือเป็นนิบาตเหมือน ยทิทํ เพราะใช้คงรูปอยู่อย่างเดียว.ในปทานุกรมบางฉบับ แสดงเป็นบทสมาสว่า เอตทฺ (ในภาษาสํสกฤต, แต่ในบาลีไม่มีพยัญชนะการันต์ จึงลงว่า ทฺ อาคม) +อคฺคํ ทำสนธิเป็น เอตทคฺคํ ให้ความหมายรวมกันว่า อัครฐาน ยอด เป็นต้น. เอตทคฺคํ เรียกชื่อตามอรรถที่ใช้. อุ. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวิกานํ อุปาสิกานํ พหุสฺสุตานํ, ยทิทํ ขุชฺชุตฺตรา.

อธิบาย : [๑] ในอรรถกถาตอนแก้ เอตทัคคบาลี ในเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ตัดบท เอตทคฺคํ เป็น เอตํ อคฺคํ [นโม. ปู. ๑/๑๓๑] และแก้อรรถของบท ไปตามลิงค์ทั้ง ๓ คือเป็น เอส อคฺโค , เอสา อคฺคา, หรือคงเป็น เอตํ อคฺคํ. นี้แก้อรรถคือความ, แต่โดยพยัญชนะ คงใช้ว่า เอตทคฺคํ รูปเดียว, ชื่อเรียกตามอรรถที่ใช้ คือ เอตํ เป็นวิเสสนะ, อคฺคํ เป็นวิกติกัตตา หรือ วิเสสนะ. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวิกานํ อุปาสิกานํ พหุสฺสุตานํ, ยทิทํ ขุชฺชุตฺตรา . [องฺ เอก. ๒๐/๓๔] "ภิกษุ ท., ขุชชุตตรานี้ใด, ขุชชุตตรานั่น เป็นยอดแห่งอุบาสิกา ท. ผู้สาวิกาของเรา ผู้พหูสูต."

เอตนฺติ ปทํ ขุชฺชุตฺตราติ ปทสฺส วิเสสนํ. อคฺคนฺติ ปทํ โหตีติ ปเท วิกติกตฺตา, โหติติ ปทํ ขุชฺชุตฺตราติ ปทสฺส กตฺตุวาจกํ

อาขฺยาตปทํ. ภิกฺขเวติ ปทํ อาลปนํ. มมาติ ปทํ สาวิกกานนฺติ ปทสฺส สมพนฺโธ, สาวิกานนฺติ จ พหุสฺสุตานนฺติ จ ปททฺวยํ อุปาสิกานนฺติ ปทสฺส วิเสสนํ. อุปาสิกานนฺติ ปทํ นิทฺธารณํ. ขุชฺชุตฺตราติ ปทํ อุปาสิกานนฺติ ปทสฺส นิทฺธารณิยํ, โหตีติ ปเท สยกตฺตา. ยทิทนฺติ ปทํ ขุชฺชุตฺตราติ ปทสฺส วิเสสนํ. ขุชฺชุตฺตราติ ปทํ ลิงฺคตฺโถ (อีกอย่างหนึ่ง อคฺคํ ศัพท์ ไม่ถือเป็นอติวิเสสคุณศัพท์, บอก อุปาสิกานํ เป็นอปาทาน ใน อคฺคํ [เหมือนในโยชนาอภิธัมม]. หรือ ใน โหติ).

อุ. ที่ ๒

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อตฺตภาวีนํ, ยทิทํ ราหุ อสุรินฺโท. [องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๒] "ภิกษุ ท., ราหู ผู้จอมอสูรนี้ใด, ราหูผู้จอมอสูรนั่น เป็นยอดแห่งผู้มีอัตภาพ ท. " (ยทิทํ ราหุ อสุรินฺโทติ โย เอส ราหุ อสุรินฺโท, อยํ อคฺโค นาม. มโน. ปู. ๒/๓๔๐).

คำแปลอีกแบบหนึ่ง

"ภิกษุ ท., นั่นเป็นยอดแห่งผู้มีอัตภาพ ท. คือราหู ผู้อสุรินท์."

อุ. ที่ ๓

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ ทฺวินฺนํ ทานานํ, ยทิทํ ธมฺมทานํ. [ขุ. อิติวุตฺตก ๒๕/๓๐๕] "ภิกษุ ท., ธรรมทานนี้ใด, ธรรมทาน นั่น เป็นยอดแห่งทาน ท. ๒ นี้." (ยทิทนฺติ ยํ อิทํ ธมฺมทานํ วุตฺตํ, เอตํ อิเมสุ ทฺวีสุ ทาเนสุ อคฺคํ เสฏฺฐํ อุตฺตมํ. ขุ. อิติ. ป. ที ๔๐๔).

คำแปลอีกแบบหนึ่ง

"ภิกษุ ท., นั่นเป็นยอดแห่งธรรม ท., ๒ เหล่านี้ คือธรรมทาน."

[๒] ในการยกศัพท์แปลว่า "**ขุชฺชุตฺตรา** ขุชชุตตา **ยทิทํ** นี้ใด, ขุชฺชุตฺตรา ขุชชุตตรา **เอตํ** นั่น **อคฺคํ โหติ** เป็นยอด." อาจเกิดความรู้ไม่สนิท, ท่านจึงอาจสอนให้วิวรณะ คือไขไปหาลิงค์ของบทนามนาม เช่นว่า **ขุชฺชุตฺตรา** ขุชชุตตรา. ยทิทํ เมาะ ยา **เอสา, ยา เอสา.** นี้ใด. **เอตํ** เมาะ **เอสา. เอสา ขุชฺชุตฺตรา** ชุชชุตตรา นั่น. **อคฺคํ** เมาะ **อคฺค. อคฺคา โหติ** เป็นยอด.... ดูก็เข้าที แต่พึงทราบว่า นั่นเพียงเพื่อแสดงว่า ยทิทํ เท่ากับ ยา เอสา เป็นต้น, ในเวลาสัมพันธ์ไม่พึงบอกเป็น วิวริยะ-วิวรณะ พึงบอกเข้าโดยตรง, หรือบอกวิวรณะด้วยอย่างยกศัพท์แปลก็ได้.

[๓] เอตทคฺคํ นี้ ถ้าถือเป็นบทสมาส เหมือนที่แสดงไว้ในปทานุกรมบางฉบับ แปลว่า เอตทัคคะ หรือ ผู้เอตทัคคะ บอกสัมพันธ์เป็นลิงคัตถะหรือวิเสสนะก็ได้ เหมือนดัง อุ. ที่ ๒ แปลว่า "เอตทัคคะ (หรือผู้เอตทัคคะ) แห่งอุบาสิกา ท. ผู้สาวิกาของเราผู้พหูสูต คือ ขุชชุตตรา."

สรูปอธิบาย : เอตทคฺคํ พึงถือเป็นนิบาต ใช้ได้ในลิงค์ทั้ง ๓ เหมือน ยทิทํ เรียกชื่อตามอรรถที่ใช้.

อิทํ

(๔) อิทํ นิบาต มีใช้ในคำเก่ามากแห่ง โดยมากใช้รวมเข้ากับศัพท์อื่น , พบเป็นพื้นอยู่คือ เสยฺยถีทํ (เสยฺยถา+อิทํ),

ยทิทํ (ยทฺ+อิทํ), ยถยิทํ ยเถทํ (ยถา+อิทํ), ยาวญฺจิทํ (ยาวํ+จ+อิทํ), หิทํ (หิ+อิทํ), นยิทํ (น+อิทํ), ตทิทํ (ตทฺ+อิทํ), กิมิทํ (กึ+อิทํ) . อุ. :-

เสยฺยถีทํ ยทิทํ แสดงแล้วในข้อนั้น ๆ

ยถยิทํ ยาวญฺจิทํ; นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมํปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา, ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตํ.

หิทํ, นยิทํ; สงฺขารา จ อิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺสํสุ. นยิทํ สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺเตยฺยุํ.

อิทํ นิบาตนี้ใช้เป็นเพียงนิบาตมาก ใช้เป็นนิยมสัพพนามบ้าง.

อธิบาย : [๑] อิทํ นิบาตนี้ รูปเดียวกับ อิทํ นิยมสัพพนาม โดยมากใช้รวมเข้าศัพท์อื่น และเป็นคำท้ายของศัพท์นั้น เช่น ยทิทํ ที่ว่าเป็นนิบาต เพราะ อิทํ ในที่เช่นนั้น ไม่มีความหมายแห่ง อิม ศัพท์ ดังที่ท่านเรียกว่า นิปาตมตฺตํ เป็นเพียงนิบาต, คือใช้เป็นวจนาลังการ วจนสิลิฏฐกะ หรือบทปูรณ, ทางข้างไทยเราถือเคร่งว่าต้องแปลทุกบททุกศัพท์ เมื่อพบ อิทํ เข้าก็ต้องแปลว่า นี้ และบางทียักย้ายรูปประโยคเพื่อให้ลิงค์ลงกัน เช่น ยถยิทํ อิตฺถีสทฺโท แปลว่า อิทํ สทฺทชาตํ สัททชาตนี้ใด อิตฺถีสทฺโท คือเสียงแห่งหญิง ยถา ฉันใด. แต่ท่านว่า อิทํ เป็นเพียงนิบาต จึงไม่จำต้องแปลอย่างนั้น ถ้ารักจะให้เป็นคุณบท บอกว่า อิทนฺติ ปทํ อิตฺถีสทฺโทติ ปทสฺส วิเสสนํ ก็ยังได้ เพราะ

บอกอย่างนี้ ลงกันได้กับประโยคที่มีบทนามนาม เป็นนปุํสกลิงค์ เช่น ยทิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ยถยิทํ เทียบกันได้กับ ยถาตํ, บอกสัมพันธ์รวมกันไปกับยถาศัพท์ก็ได้ บอกแยกว่าวจนาลังการก็ได้, แม้ อิทํ ที่รวมอยู่กับศัพท์อื่น ก็พึงทราบอย่างนี้ อุ. :-

ยถยิทํ, ยาวญฺจิทํ

อุ. ที่ ๑

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมํปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, **ยถยิทํ** ภิกฺขเว จิตฺต. ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา, ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตํ. [องฺ. เอก. ๒๐/๑๑] "ภิกษุ ท., เราไม่แลเห็นแม้ธรรมข้อหนึ่งอื่น ที่แปรเร็วเหมือนจิต (หรือเหมือนจิตนี้) ภิกษุ ท., จนกระทั่ง, ภิกษุ ท., อุปมาไม่ทำง่าย เท่าที่จิต (แปรเร็ว." ยาวญฺจาติ อธิมตฺตสมานตฺเถ นิปาโต. อติวิย น สุกโรติ อตฺโถ. อิทนฺติ นิปาตมตฺตํ. มโน. ปู. ๑/๖๑).

สัมพันธ์ ยถยิทํ

๑. ยถยิทํสทฺโท อุปมาโชตโก.

๒. ยถาสทฺโท อุปมาโชตโก. อิทํสทฺโท วจนาลงฺกาโร.

๓. ยถาสทฺโท อุปมาโชตโก. อิทนฺติ ปทํ จิตฺตนฺติ ปทสฺส วิเสสนํ.

สัมพันธ์ ยาวญฺจิทํ

๑. ยาวญฺจิทํสทฺโท กิริยาวิเสสนํ.

๒. ยาวํสทฺโท กิริยาวิเสสนํ. จสทฺโท จ อิทํสทฺโท จ วจนาลงฺการา.

อุ. ที่ ๒

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกสทฺทมฺปิ สมนุปสฺสามิ , โย เอวํ ปุริสสฺส จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐติ, ยถยิทํ ภิกฺขเว อิตฺถีสทฺโท. [จกฺขุปาลตฺเถร. ๑/๑๕] "ภิกษุ ท., เราไม่แลเห็นแม้เสียงอย่างหนึ่งอื่น ที่ ครอบงำจิตของชายตั้งอยู่เหมือนเสียงหญิง ภิกษุ ท."

อุ. ที่ ๓

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, เยน อนุปฺปนฺนา วา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา วา กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ปมาโท. [องฺ. เอก. ๒๑/๑๓] "ภิกษุ ท., เราไม่แลเห็นแม้ธรรมอย่างหนึ่งอื่น ที่เป็นเหตุให้ธรรมเป็นอกุศลที่ยังไม่เกิดเกินขึ้น หรือธรรมเป็นกุศลที่เกิดแล้วเสื่อมไปเหมือนความประมาท ภิกษุ ท." (มังคลัตถทีปนี [๒/๑๘๕] ยกฎีกาพระบาลีนี้มาแก้ว่า อิทนฺติ ลิงฺควิปลฺลาเสน นิทฺเทโส นิปาตปทํ วา เอตํ ยทิทนฺติอาทีสุ วิย....).

หิทํ, นยิทํ

สงฺขารา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺสํสุ, **นยิทํ** สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺเตยฺยุํ, [อนตฺตลกฺขณ. ๔/๒๕ " " ภิกษุ ท., ถ้าสังขาร ท.นี้ จักได้เป็นตัวตนแล้วไซร้ , สังขาร ท.นี้ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ."

อิทนฺติ ปทํ (ทั้งสองแห่ง) สงฺขาราติ ปทสฺส วิเสสนํ.

[๒] อิทํ นิบาตนี้ ปรากฏในสำนวนเก่าชั้นบาลี ในรูปประโยคเช่นที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ พึงสังเกตให้ดี.

อนึ่ง บางท่านได้ชี้แจงว่า ในคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ (อันจะเทียบกับพระไตรปิฎก) สรรพนามเช่น อิทํ ไม่นิยมลิงค์และวจนะของนามนาม, ในพระไตรปิฎก ก็มีใช้อย่างนั้น เช่น สงฺขารา จ หิทํ เป็นต้น หรือดัง อุ. ทั้งหลายที่ยกมาแล้ว. แม้ในคาถาว่า อติสีตํ อติอุณฺหํ อติสายมิทํ อหุ ก็เหมือนกัน, บางท่านจึงใช้ อิทํ กาโล ทีเดียว.

สรูปอธิบาย : อิทํ นิบาต ใช้ควบท้ายศัพท์อื่นเป็นพื้น เช่น ยทิทํ ยถยิทํ. ใช้เป็นเพียงนิบาตควบไปกับศัพท์นั้น ๆ บ้าง เป็นสัพพนามบ้างตามควร.

ยตฺร หินาม

(๕) ยตฺร หินาม หรือ ยตฺถ หินาม เป็นนิบาต ใช้รวมกันในที่แสดงอัศจรรย์, ในที่แสดงสังเวชบ้าง แต่น้อย, ยตฺร ใช้เป็นสัพพนาม ในอรรถ ย ศัพท์ ท่านแก้ความเป็นปฐมาวิภัตติเป็นต้น ตามความในที่มานั้น ๆ, เป็นวิเสสนะของบทนามนามที่เพ่งถึง, หินาม พึงใช้เป็นนิบาต เรียกชื่อวา วิมฺยตฺโถ หรือ อจฺฉริยตฺโถ (ความเดียวกัน), ในที่แสดงสังเวช น่าเรียกว่า สงฺเวคตฺโถ. ยตฺร หินาม นี้วางไว้ในพากย์ใด กิริยาในพากย์นั้นประกอบด้วยภวิสสันติวิภัตติเป็นพื้น แต่ใช้ในอรรถอดีตกาล. (บางมติว่า หินาม ทำกิริยาให้เป็นไปในอรรถปัจจุบันกาล). อุ. ยตฺร

เป็นปฐมาวิภัตติ อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ, ยาว ปณฺฑิโต อยํ ทีฆาวุ กุมาโร, ยตฺร หินาม ปิตุโน สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ อาชานิสฺสติ. ใน อุ. นี้ ยตฺร เท่ากับ โย วิเสสนะของ กุมาโร กตฺตา ใน อาชานิสฺสติ.

อธิบาย : [๑] ยตฺร หินาม หรือ ยตฺถ หินาม เป็นนิบาต ใช้รวมกันในประโยคแสดงอัศจรรย์ที่เกิดรู้สึกในปัจจุบัน. อัศจรรย์นั้น ท่านแสดงว่ามี ๒ คือ ครหอัจฉริยะ อัศจรรย์ในทางติเตียน ๑ ปสังสาอัจฉริยะ อัศจรรย์ในทางสรรเสริฐ ๑. [อัฏฐกถากันทรกสูตร ป. สู. ๓/๒] ยตฺร หินาม ใช้ในที่ทั้ง ๒ แต่พบในที่สรรเสริญโดยมาก, ใช้ในที่แสดงสังเวชบ้าง แต่น้อย. ประโยค ยตฺร หินาม นี้ มีวิธีประกอบกิริยาแปลกจากประโยคธรรมดาทั่ว ๆ ไป คือ ในตอน ยตฺร หินาม ประกอบกิริยาในพากย์ด้วยภวิสสันติวิภัตติเป็นพื้น แต่ใช้ในอรรถแห่งอดีตกาล ท่านว่าด้วยอำนาจ ยตฺร หิ. (แต่ตามมติในสัททนีติว่าใช้ในอรรถปัจจุบันกาล). และ ยตฺร ท่านแก้ความเป็นสัพพนาม ในอรรถ ย ศัพท์ (ใด) เพ่งถึงนามนามในหนหลัง, และให้เป็นปฐมาวิภัตติ เป็นต้น ตามแต่จะปรับเข้ารูปประโยคได้, ในทางสัมพันธ์ ยตฺร จึงเป็นวิเสสนะของบทนามนามที่เพ่งถึง. ส่วน หินาม พึงเรียกชื่อเป็นนิบาตว่า วิมฺหยตฺโถ หรือ อจฺฉริยตฺโถ ตามที่ท่านบอกไว้, ในทางสัมพันธ์ ท่านให้นำมาเชื่อมท้ายกิริยาในพากย์ เช่น อาชานิสฺสติ หินาม, โบราณแปลว่า มา...แล้ว. อุ. :-

ยตฺร เป็นปฐมาวิภัตติ

อุ. ที่ ๑

อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ, ยาว ปณฺฑิโต อยํ ทีฆาวุ กุมาโร, ยตฺร หินาม ปิตุโน สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ อาชานิสฺสติ. [โกสมฺพิกกฺขนฺธก ๕/๓๓๕] "ดูก่อนผู้เจริญ ท., อัศจรรย์หนอ, ดูก่อนผู้เจริญ ท., ไม่เคยมีหนอ, เท่าที่กุมารทีฆาวุนี้เป็นบัณฑิต, กุมารไรเล่ามารู้ทั่วถึงอรรถแห่งคำที่บิดาตรัสโดยย่อได้โดยพิสดารแล้ว." ยตฺร = โย.

ยตฺราติ ปทํ กุมาโรติ ปทสฺส วิเสสนํ. หินามสทฺโท อจฺฉริยตฺโถ.

อุ. ที่ ๒

อจฺฉริยํ อาวุโส, อพฺภุตํ อาวุโส, (ยาว) ตถาคตสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา, ยตฺร หินาม ตถาคโต อตีเต พุทฺเธ ...ชาติโตปิ อนุสฺสริสฺสติ. [ที. มหา. มหาปทาน. ๑๐/๑๐] "อัศจรรย์อาวุโส, ไม่เคยมี อาวุโส, (เท่า) ที่พระตถาคตเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก, พระถตาคตพระองค์ไรเล่า มาทรงตามระลึกได้แล้วซึ่งพระพุทธเจ้า ท. ผู้ล่วงแล้ว....โดยพระชาติบ้าง." ยตฺร-โย.

อุ. ที่ ๓

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว อานนฺโท, มหาปญฺโญ ภิกฺขเว อานนฺโท, ยตฺร หินาม มยา สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ

อาชานิสฺสติ...[มหาวคฺค ๕/๒๐๓] "ภิกษุ ท., อานนท์เป็นบัณฑิต, ภิกษุ ท., อานนท์มีปัญญามาก, อานนท์ไรเล่ามารู้ทั่วถึงคำที่เรากล่าวโดยย่อได้โดยพิสดารแล้ว." ยตฺร=โย.

ยตฺร เป็นทุติยาวิภัตติ

อุ. ที่ ๔

ปาปกํ วต โภ อยํ ปุริโส กมฺมํ อกาสิ คารยฺหํ สีสจฺเฉชฺช, ยตฺร หินาม รญฺโญ ปุริสา ทฬฺหาย รชฺชุยา ปจฺฉาพาหํ คาฬฺหพนฺธนํ พนฺธิตฺวา ขุรมณฺฑํ กริตฺวา ขรสฺสเรน ปณเวน รถิยา รถิยํ สิงฺฆาฏเกน สิงฺฆาฏกํ ปริเณตฺวา ทกฺขิเณน ทฺวาเรน นิกฺขาเมตฺวา ทกฺขิณโต นครสฺส สีสํ ฉินฺทิสฺสนฺติ. [องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๗] "ดูก่อนผู้เจริญ ท., บุรุษนี้ได้ทำกรรมชั่วนัก อันน่าติเตียนโทษถึงตัดศีรษะ, บุรุษ ท.ของพระราชามาจับซึ่งบุรุษไรเล่า มัดมือไพล่หลังเสียมั่นคง โกนศีรษะด้วยมีดโกน นำตระเวนไปทั่วทุกถนนทั่วทุกสี่แพร่ง (ตลอดทางรถโดยทางรถ, ตลอดทางสี่แพร่งโดยทางสี่แพร่ง) ด้วยทั้งกลองเสียงดังขรม แล้วออกทางประตูด้านทักษิณตัดศีรษะแล้วทางประตูทิศทักษิณของพระนคร." ยตฺร= ยํ.

ยตฺร เป็นตติยาวิภัตติ

อุ. ที่ ๕

อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ, ยาว สทฺธายํ สุปฺปิยา ปสนฺนา, ยตฺร หินาม อตฺตโนปิ มํสานิ ปริจฺจตฺตานิ, กึ ปนิมาย อญฺญํ กิญฺจิ อเทยฺยํ ภวิสฺสติ. [มหาวคฺค ๕/๗๐] "ดูก่อนผู้เจริญ ท.,

อัศจรรย์หนอ, ดูก่อนผู้เจริญ ท., ได้เคยมีหนอ. เท่าสุปปิยานี้ผู้มีศรัทธา เลื่อมใส, เนื้อแม้ของตน อันสุปปิยาไรเล่า มาสละแล้ว. ก็สิ่งไร ๆ อื่นอะไร จักเป็นของอันสุปปิยานี้ไม่พึงให้."

บาลีนี้ อรรถกถาไม่ได้แก้ แต่ตามความ ยตฺร= ยาย (ตติยา-วิภัตติ).

ยตฺร เป็นปัญจมีวิภัตติ

อุ. ที่ ๖

อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ, (ยาว) ตถาคตสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา, ยตฺร หินาม สห ทสฺสเนน ภควโต ตาวมหาวโณ รุฬฺโห ภวิสฺสติ สุจฺฉวิ โลมชาโต. [มหาวคฺค ๕/๗๑] "ดูก่อนผู้เจริญ, อัศจรรย์หนอ, ดูก่อนผู้เจริญ, ไม่เคยมีหนอ, (เท่า) ความที่พระตถาคตเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก, เหตุความที่พระตถาคตเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากไรเล่า, แผลใหญ่เพียงนั้นมางอก มีผิวเรียบร้อย มีขนเกิดแล้ว พร้อมกับเห็นพระผู้มีพระภาค." ยตฺร= ยสฺมา.

ยตฺร เป็นสัตตมีวิภัตติ

อุ. ที่ ๗

อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ, (ยาว) สมณสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา, ยตฺร หินามายํ พฺรหฺหมายุ พฺราหฺมโณ ญาโต ยสสฺสี เอวรูปํ ปรมํ นิปจฺจการํ กริสฺสติ. [ม. ม. พฺรหิมายุ. ๑๓/๕๗๗] "ดูก่อนผู้เจริญ ท., อัศจรรย์หนอ, ดูก่อนผู้เจริญ ท., ไม่

เคยมีหนอ, (เท่า) ความที่สมณะมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก, ใน สมณะไรเล่า พราหมณ์ชื่อพรหมายุ ผู้เลื่องชื่อลือยศมาทำกายนอบน้อม อย่างยิ่งปานฉะนี้ ." ยตฺร = ยตฺถ, ยสฺมึ.

อุ. ที่ ๘

อโห พุทฺโธ อโห ธมฺโม อโห ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตตา, ยตฺร หินาม สายมนุสิฏฺโฐ ปาโตวิเสสํ อธฺคมิสฺสติ ปาตมนุสิฏฺโฐ สายวิเสสํ อธิคมิสฺสติ. [ม.ม. โพธิราชกุมาร. ๑๓/๔๗๔] "โอ พระพุทธเจ้า, โอ พระธรรม, โอ ความที่พระธรรม อันพระผู้มี-พระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว, ในเพราะพระพุทธเจ้า ในเพราะพระธรรม ในเพราะความที่พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วไรเล่า บุคคล ผู้ที่ทรงอนุสาสน์เวลาเย็น มาบรรลุคุณวิเสสเวลาเช้า, บุคคลผู้ที่ทรง อนุสาสน์เวลาเช้า มาบรรลุคุณวิเสสเวลาเย็น." ยตฺร= ยสฺมุ.

อุ. ที่ ๙

ธิรตฺถุ กิร โภ ชาติ นาม, ยตฺร หินาม ชาตสฺส ชรา ปญฺญานิสฺสติ. [ที. มหา. มหาปทาน. ๑๐/๒๕] "ดูก่อนผู้เจริญ ท., ขอทีเถอะ ขึ้นชื่อว่าชาติ น่าติเตียน (ธิ+อตฺถุ. อตฺถุ = ภเวยฺย), ใน เพราะชาติไรเล่า ชรามาปรากฏแก่ผู้เกิดแล้ว." ยตฺร= ยตฺร, ยาย, ยสฺสํ.

ยตฺร หินาม ใน อุ.นี้ ใช้ในทางติเตียน. อรรถกถาแก้เป็น ประโยคลักขณะ, แต่ในที่นี้ ใช้เป็นนิมิตตสัตตมี ตามที่เห็นว่าใช้ได้ อย่างสั้น.

[๒] ที่เรียกว่าประโยค ยตฺร หินาม นั้น สังเกตได้จากที่มาทั่วไปว่า ประกอบด้วยอนุประโยคเต็มที่ ๓ อนุประโยค ดังนี้ :-

ก. อนุประโยค อจฺฉริยํ.

ข. อนุประโยค ยาว แสดงบทนามนามกับลักษณะเท่าที่ต้องให้กล่าวว่าอัศจรรย์.

ค. อนุประโยค ยตฺร หินาม ขยายความลักษณะนั้นออกไปอีก และ ยตฺร เพ่งถึงนามนามในอนุประโยค ข., บางทีมีต่อไปอีกอนุประโยคหนึ่ง ดัง อุ. ที่ ๕ แต่ก็น้อย,จึงนับเอาแต่ ๓ อนุประโยค.

ในที่มาทั้งปวง อนุประโยค ก. มีบ้างไม่มีบ้าง ส่วนอนุประโยค ข. มีเป็นพื้น และวาง ยาว ไว้เบื้องหน้าบ้าง ไม่วาง ยาว ไว้บ้าง, ถ้าวาง ยาว ไว้ หรือ เติม ยาว เข้ามา , อนุประโยค ก. ก็เป็นประโยค ตาว. จักแยกประเภทใน อุ. ที่ ๑ เป็นตัวอย่าง :-

ก. อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ.

ข. ยาว ปณฺฑิโต อยํ ทีฆาวุ กุมาโร.

ค. ยตฺร หินาม ปิตุโน สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ อาชานิสฺสติ.

[๓] ข้อที่ ยตฺร ใช้เป็นวิภัตติอะไรนั้น พึงสังเกตดังนี้ : ยตฺร เพ่งถึงนามนามบทใดที่กล่าวถึงในอนุประโยค ข., ถ้านามนามบทนั้นมาเป็นกัตตาในกิริยาในพากย์ ยตฺร หิ, ยตฺร ใช้เป็นปฐมาวิภัตติ, ถ้ากิริยาในพากย์ ยตฺร หิ มีกัตตาอื่น, ยตฺร ใช้เป็นวิภัตติในวิภัตติหนึ่งแล้วแต่ความ, ส่วน ต ศัพท์ใส่ลงที่บทนามนามที่ ยตฺร เพ่งถึงใน

อนุประโยค ข. นั้น

[๔] ในที่น้อมแห่ง ขาดอนุประโยค ข. เช่น :-

ก. อจฺฉริยํ ภนฺเต อพฺภุตํ ภนฺเต.

ค. ยตฺถ หิ นาม สตฺถุ เจว สาวิกาย จ อตฺเถน อตฺโถ, พฺยญฺชเนน พฺยญฺชนํ สํสนฺทิสฺสติ...ยทิทํ อคฺคปทสฺมึ. [สํ. สฬา. ๑๘/๕๖๑].(ในที่นี้ใช้ ยตฺถ แทน ยตฺร).

ก. อัศจรรย์ พระเจ้าข้า ไม่เคยมี พระเจ้าข้า (ในพระธรรม-เทศนานั้น).

ค. ใน (พระธรรมเทศนา) ไรเล่า อรรถมาเทียบสมด้วยอรรถ พยัญชนะมาเทียบสมด้วยพยัญชนะทั้งของพระศาสดาทั้งของพระสาวิกา คืนในบทอันเลิศ.

ใน อุ. นี้ ถ้าให้อนุประโยค ก. คงเป็นประโยค ตาว ก็ต้องใช้ ยตฺถ หิ นาม เป็นนิบาตรวมกัน ในวรรค ยาว เรียกรวมกันว่า อัจฉ-ริยัตถนิบาต อย่างที่ท่านเรียกในอรรถกถา แปลว่า "อัศจรรย์ พระเจ้าข้า, ไม่เคยมี พระเจ้าข้า, เท่าอรรถมาเทียบสมด้วยอรรถ...."

[๕] ในบางแห่งแต่น้อย กิริยาในอนุประโย ยตฺร หินาม ประกอบด้วยวัตตนามวิภัตติ เช่น นสฺสต วต โภ โลโก, วินสฺสติ วต โภ โลโก, ยตฺร หินาม ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อปฺโปสฺสุกฺกตาย จิตฺตํ นมติ, โน ธมฺมเทสนาย. [วิ. มหาวคฺค ๔/๘] "ดูก่อนผู้เจริญ ท., โลกฉิบหายหนอ, ดูก่อนผู้เจริญ ท., โลก พินาศหนอ, ในโลกไรเล่า จิตของพระตถาคตผู้อรหันต์ สัมมา-

สัมพุทธเจ้ามาน้อมไป เพื่อความเป็นผู้ขวนขวายน้อย, ไม่น้อมไปเพื่อการแสดงธรรม." (หินาม ในที่นี้ น่าเรียกว่าสังเวคัตถะ). เพราะมีกิริยาในอนุประโยค ยตฺร หินาม ประกอบด้วยวัตตมานาวิภัตติเช่นตัวอย่างนี้ จึงน่าเห็นว่ามติในสัททนีติว่า เพราะอำนาจ หินามนิบาตภวิสสันตติวิภัตติใช้ในอรรถวัตตมานาวิภัตติ มีหลักฐานอยู่.

สรูปอธิบาย : ยตฺริ หินาม หรือ ยตฺถ หินาม เป็นนิบาต ใช้ในที่แสดงอัศจรรย์ บางแห่งแสดงสังเวชแต่น้อย. ยตฺร ใช้เป็นสัพพนามเป็นปฐมาวิภัตติเป็นต้นตามความ, ในทางสัมพันธ์เป็นวิเสสนะ,หิ นามเรียกชื่อวา อัจฉริยัตถะ หรือ สังเวคัตถะ ตามสมควร.

บาลีและอรรถกถาบางแห่ง
ที่มาแห่ง ยตฺร หินาม

บาลี

อจฺฉริยํ อาวุโส...ยตฺร หินาม......อนุสฺสริสฺสติ. [อุ. ที่ ๒].

อรรถกถา

ยตฺร หินามาติ อจฺฉริยตฺเถ นิปาโต. โย นาม ตถาคโตติอตฺโถ. อนุสฺสริสฺสตีติ อิทํ ยตฺรหินิปาตวเสน อนาคตวจนํ, อตฺโถ. ปเนตฺถ อตีตวเสน เวทิตพฺโพ. [สุ. วิ. ๒/๒๕].

บาลี

อโห พุทฺโธ.... ยตฺร หินาม... [อุ. ที่ ๘]

อรรถกถา

ยตฺร หินามาติ วิมฺหยตฺเถ นิปาโต. [ป. สู. ๓/๓๐๓].

ยตฺร เป็นปฐมาวิภัตติ

บาลี

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว อานนฺโท...ยตฺร หินาม.... [อุ.ที่ ๓].

อรรถกถา

ยตฺร หินามาติ โย นาม. [สมนฺต. ๓/๒๓๖].

บาลี

อจฺฉริยํ ภนฺเต...ยตฺร หินาม เทวภูตสฺสปิ อุปการานิ ปุญฺญานิ..... [สุมนาราชกุมารี. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๓๕].

อรรถกถา

ยตฺร นินามาติ ยานิ นาม. [มโน. ปู. ๓/๒๒]

ยตฺร เป็นทุติยาวิภัตติ

บาลี

ปาปกํ วต โภ...ยตฺร หินาม... [อุ. ที่ ๔].

อรรถกถา

ยตฺรํ หินามาติ ยํ นาม. [มโน. ปู. ๒/๕๑๐].

ยตฺร เป็นปัญจมีวิภัตติ

บาลี

อจฺฉริยํ วต โภ...ยตฺร หินาม .... [อุ. ที่ ๖.].

อรรถกถา

ยตฺร หินามาติ ยสฺมา นาม. [สมนฺต. ๓/๑๙๓].

ยตฺร เป็นสัตตมีวิภัตติ

บาลี

ธิรตฺถุ.....ยตฺร หินาม.. [อุ. ที่ ๔].

อรรถกถา

ยตฺร หินามาติ ยาย ชาติยา สติ ชรา ปญฺญายติ. สา ชาติ ธิรตฺถุ ธิกฺกตา อตฺถุ ชิคุจฺฉา นาเมสา ชาติ. [สุ. วิ. ๒/๖๖].

ตํ

(๖) ตํ นิบาต ใช้ในบางแห่ง อุ. ตํปิ ภควา น มนสากาสิ, ยถาตํ อนุตฺตเร อุปธิสงฺขเย อธิมุตฺโต.

อธิบาย : [๑] ตํ นิบาต ที่ใช้รวบกับ ยถา เป็น ยถาตํ นี้ มีในสำนวนเก่าบางแห่ง ไม่มีความหมายแห่ง ต สัพพนาม อุ. :-

อุ. ที่ ๑

ตํปิ ภควา น มนสากาสิ, ยถาตํ อนุตฺตเร อุปธิสงฺขเย อิธมุตโต. [มารธีตา. ๖/๖๗]. "พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงทำคำแม้นั้นไว้ในพระทัย เหมือนที่ทรงน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิอันเยี่ยม."

อุ. ที่ ๒

สาธุ สาธุ ภิกฺขุ, ยาถตํ อุคฺโค คหปติ เวสาลิโก สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากเรยฺย. [องฺ . อฏฺ. ๓๒/๒๑๕] "ภิกษุ ดีละ ดีละ, อย่างคฤหบดีอุคคะ ชาวเมืองเวสาลี เมื่อพยากรณ์โดยชอบ พึงพยากรณ์นั่นแหละ." (สาธุ สาธุ ภิกฺขุ เป็นประโยค ตถา).

อุ. ที่ ๓

ยถาตํ ยุวา ยุวตึ. [มหาวิภงฺค ๑/๒๗๔] "เหมือนชายหนุ่มพูดเคาะหญิงสาว." (ยถาตนฺติ เอตฺถ ตนฺติ นิปาตมตฺตํ. สมนฺต. ๒/๔๐).

อุ. ที่ ๔

น สพฺโพ สพฺพทาเยว ตสฺส ตํ อุปกปฺปติ.

[ขุ. ขุ. นิธิกณฺฑ. ๒๕/๑๑].

"ขุมทรัพย์ทั้งหมด ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์แก่เขาในกาลทั้งปวงทีเดียวแล." [ตนฺติ ปทปูรณมตฺเต นิปาโต ทฏฺฐพฺโพ ยถาตํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโนติ เอวมาทีสุ. ลิงฺคเภทํ วา กตฺวา โสติ วตฺตพฺเพ ตนฺติ วุตฺตํ ขุ. ขุ. ป. โช. น. ๒๔๔).

[๒] ยถาตํ อรรถกถาบางแห่งแก้เป็น ยสฺมา ก็มี. ตํ นิบาต บอกสัมพันธ์รวมกันไป หรือจะแยกบอกเป็นวจนาลังการ หรืออวธารณะก็ได้.

สรูปอธิบาย : ตํ นิบาต ใช้ในที่บางแห่ง.

โว, โน

(๗) โว, โน เป็นนิบาตในที่บางแห่ง, โว สักว่านิบาต คือ เป็นบทปูรณะ หรือ อวธาณะ. อุ. เย หิ โว ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา. โน ใช้อย่าง นุ บ้าง. อุ. อภิชานาสิ โน ตฺวํ มหาราช. สักว่านิบาตบ้าง. อุ. น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน.

อธิบาย: [๑] โว และ โน ในสำนวนชั้นบาลีบางแห่งใช้เป็นนิบาต, นี้เป็นเรื่องที่ควรทราบไว้ เพราะถ้าไม่ทราบ เมื่อไปพบเข้า

แปลของท่านไม่ออก (เพราะไม่อาจแปลเป็นสัพพนาม) อาจคิดแก้ เช่นแก้ โน เป็น โข.

[๒] โว เป็นบทปูรณะ หรือ อวธารณะที่เรียกว่า ' นิปาตมตฺตํ' สักว่านิบาคต. อุ. :-

อุ. ที่ ๑

เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาเสนานิ ปฏิเสวนฺติ เตสมหํ อญฺญตโร. [ม. มู. ภยเภรว. ๑๒/๒๙] "ก็พระอริยะ ท. เหล่าใดแล มีการงานทางกายอันบริสุทธิ์ ย่อมเสพเสนาสนะ ท. ที่เป็นราวป่าและไพรสณฑ์อันสงัด, เราเป็นผู้หนึ่งแห่งพระอริยะเหล่านั้น." (เย หิ โวติ เอตฺถ โวติ นิปามตฺตํ ป. สุ. ๑/๑๕๗).

อุ. ที่ ๒

ปสฺสามิ โวหํ อตฺตานํ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุํ.

[ขุ. ชา. มหาชนก. ๒๘/๑๖๗]

"เราเห็นแลซึ่งตน (ว่า) ได้เป็นแล้วด้วยปรารถนา."

[๓] ใน ใช้อย่าง นุ บ้าง สักว่านิบาตอย่าง โว บ้าง อุ . :-

โน ใช้อย่าง นุ

อุ. ที่ ๑

อภิชานาสิ โน ตฺวํ มหาราช อิมํ ปญฺหํ อญฺเญปิ สมณพฺราหฺมเณ ปุจฺฉิตา. [ที. สี. สามญฺญผล. ๙/๖๗] "ดูก่อนมหาบพิตร, พระองค์ทรงจำได้หรือหนอ ว่า (เคย) ถามปัญหานี้

กะสมณพราหมณ์ ท. แม้อื่น ." (อภิชานาสิ โน ตวนฺติ อภิชานาสิ นุ ตฺวํ. สุ. วิ ๑๙๙).

อุ. ที่ ๒

ปสฺสถ โน ตุมฺเห ภิกฺขเว อมุํ มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ. [องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๒๙] "ภิกษุ ท., ท่าน ท. เห็นหรือหนอ ซึ่งกองไฟใหญ่โน้น." (ปสฺสถ โนติ ปสฺสถ นุ. มโน. ปู. ๓/๒๓๕).

โน นิบาต ในอรรถนี้ ควรจัดเข้าในนิบาตหมวดคำถาม เรียกชื่อว่า ปุจฺฉนตฺโถ อย่าง นุ ศัพท์.

โน สักว่านิบาต.

น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน. [ขุ. ขุ. รตน. ๒๕/๕]. "รตนะ (นั้น) เสมอด้วยพระตถาคตไม่มีเลย." (โน อิติ อวธารเณ. ขุ. ขุ. ป. โช ๑๘๗).

สรูปอธิบาย : โว,โน ใช้เป็นนิบาต ในสำนวนชั้นบาลีบางแห่ง.

บอกแก้บางแห่ง

หนังสืออธิบายวากยสัมพันธ์ เล่ม ๑

๑. ตัวอย่างแสดงอาธาร หน้า ๑๑๑ (ตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๙๒) ว่า พหิ ตสฺมึ เคเห จตฺวา มา กเถสิ แปล

และบอก เคเห เป็นอาธาร ใน ฐตฺวา, ขอแก้ตามสัมพันธ์ตัวอย่างเป็นภาษามคธ ข้อ ๓ ในท้ายวากยสัมพันธ์ เป็นอาธาร ใน กเถสิ. ในเล่มนี้ ยมมาเป็นตัวอย่างในข้อว่าด้วยวิวริยะ-วิวรณะ หน้า ๖๕.

๒. ในตอนอปรกาลกิริยา หน้า ๑๘๒ ที่บอกว่า ในการแปลใส่คำว่า 'แล้ว' เหมือนปุพพกาลกิริยา, ขอแก้เป็นไม่แปล ' แล้ว' ตามอภิธานนัปปทีกาฉบับบาลีแปลเป็นไทย ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ หน้า ๔๓๖.